

Ключ-трава

Слово до читача

Так уже випало, що природа грає першу скрипку насамперед у моєму житті, а вже потім у творчості.

Скільки пам'ятаю себе, завжди любив поле і річку. Вони були для мене, як двоє друзів, як дві пісні, як двокриле весло. Потім до них долучився третій чарівник — ліс.

Отак і досі ділю свою любов на трьох. А років двадцять тому стрілася на моєму шляху людина, яка відкрила мені очі на таємниці рослинного світу. Це відомий у нашій країні знавець трав і народної медицини Іван Михайлович Носаль.

Ми з ним і тепер нерідко мандруємо удвох стежками рідного краю у пошуках тих чи інших рослин. Малоходжені стежки ведуть слідами таїни давніх легенд і переказів, слідами повір'їв наших предків та досліджень учених різних епох. З мандрівок у природу, з побаченого, почутого та пережитого в її зеленому царстві і склалася ця книжка.

Світлинки

ВЕРБОВІ КОТИКИ

Якось враз потепліло, потепліло, а Горинь набрякла і скинула кригу. Ринула вода берегами, городи затоплює, клекоче, плюскотить, у піняві вся.

Люди з крутогору дивляться — не надивляться: просторінь така, що дух перехоплює. Тільки де-де по заплаві синіють вершечки вільх.

Кроків за кілька від сухої коси визирає з води вербовий кущик.
Невеличкий такий, а на ньому — котики. Пухнастенькі, жовтаво-зелені.
Ніби табунець гусеняток примостився спочити на тонких галузках. І такі
вони лагідні та безпомічні! Здається, де вже їм, беззахисним, утриматись
на хисткому сідалі серед піняви і клекотіння!

Коли це знайшовся сміливець: роззувся, підкачав холоші, цьоп-цьоп
по воді — обламав вербичку. Жодного котика не лишив.

І чомусь раптом здалося, що довкола стало порожньо-порожньо...

ЧИСТОТА

Від старезного моху дубові цямрини зелені, аж темні. Зате
джерельний живчик вибрикує, мов молоде козеня. І сусіди — жовтці та
осоки — зіп'ялися навшпиньки: заглядають, як він витанцьовує.

— Тату, — запитує Інна, — а хто в криницю воду наливає?

— Із землі, — відповідаю, — сама натікає.

— А чого ж тоді вона не брудна?

Намагаюсь пояснити:

— Усе, що із землі народжується, завжди чисте. Он біля криниці у
траві незабудки — бачиш, які голубі?

— Угу... — киває Інна.

А через хвилину вже показує:

— Глянь, сьогодні небо теж із землі народилося...

І криниця, і донька навперебій розсипають свій сміх по некошених травах.

ЛА-ТА-ТА!

По доріжці, по даху, по бузку безлистому: "Ла-та-та! Ла-та-та!"

Дощ.

Перший весняний дощ.

Вийшов на ганок дід Іван — задивився, долоню підставив.
Цвірінькають горобці — задоволені.

Травичка біля доріжки вмила, зазеленіла.

"Ла-та-та! Ла-та-та!"

По доріжці, по даху, по бузку безлистому..

І все довкруг захоплено плеще в долоні: "Ла-та-та!..."

ХТО НАЙПРИМІТНІШИЙ

Тільки-но сонце весняно плюснулось на широкий вигін, що за селом,
а мати-й-мачуха вже й затеплила свої жовті ліхтарики. І стала
найпримітнішою на вигоні.

Потім кропива, сердито розпихаючи пріле бадияччя, кущисто
погнала вгору. І вже найпримітнішою на вигоні стала вона.

Згодом зазолотили кульбаби, і всім здалося, що на вигоні тільки вони і
ростуть.

А ще потім вибуяв свічкастий коров'як. І було його видно здалеку.

За такими вдатними сусідами куценькому споришеві ніяк і показатися. Та він і не пнеться. Примостився там, де вже інші рости не захотіли, та й кучерявиться тихенько при самій землі.

Але саме до споришу тягнуться влітку корови, обминаючи його квітчастих сусідів. Саме за ним нишпорять вівці і кози. Цю травку-муравку і кури пощипують, і гуси поскубують. А восени поласувати споришевими зернятками-горішками злітаються цілі зграї дикого птаства — від шалапутних горобців до відлюдкуватих тетеруків.

От і розберись, хто найпримітніший на вигоні.

УСІХ ПРИГОЩАЄ

Дятел підлетів до молодого клена: "Тук! Тук! Тук!.."

Не годиться полохати птаху, зайняту своїми пташиними клопотами. І я стою, чекаю, поки вона перелетить на інше дерево.

А дятел не поспішає — продовбав кору і ласує кленовим соком. Бач, який, знає, що кленовий сік не гірший од березового.

Нарешті полетів. Та тієї ж миті де не візьмись два горобці. Вовтузяться біля клена, по черзі п'ють сік, задоволено цвирінькають — дякують дятлові, що пригостив.

Настала й моя черга. Відламав я галузку, встромив її у дірочку, що дятел продовбав. Сік по галузці кап, кап, кап...

Пробую на язык — солодкий!

Навесні дятел щедрий, усіх пригощає.

ЯБЛУНЯ

Сьогодні йду — а вона зацвіла...

...Як на місці дерев'яної дядькової хати почали зводити з білої цегли великий багатоповерховий дім, яблуня стала всім на заваді. Водії бурчали, що об'їжджати її щоразу треба, кранівники — що незручно через неї переносити піддони, а зі слів виконроба виходило, що яблуня взагалі не дає належного простору для роботи.

Перепадало яблуні від усіх. Могутній грузовик зачепив її бортом і відчахнув гілку. Кран черкнув піддоном по верхівці, і та знівечено обвисла. Виконроб розпорядився вирвати дерево з коренем. Але бульдозерний трос не витримав — тріснув, тільки глибоко в'ївся в стовбур і вирвав кусень кори аж до білого.

У домі вже оселилися новосели. Але за клопотами ні в кого не знаходилося часу підрізати яблуню, замастити рани. Чи, може, здалося людям, що з неї вже все одно нічого не буде.

А вона взяла та й зацвіла. І рясно-прерясно, ніби рожеву хустку пов'язала.

Ось у кого повчитись би щедроти і приязні!

ЧУДНІ

Подумалось: гуси погубили пір'я — а то маргаритки.

По всьому лузі біліють.

Подумалось, чудні ці маргаритки: уже й трава вибурила, уже сніжинки пролітають, а вони заповзялися цвісти.

Подумалось тоді, пізньої осені...

...Щойно схлинула весняна повінь. Бреду калюжистим лугом до річки, аж зирк — маргаритки... Цвітуть!

Подумалось, чудні ці маргаритки: ще на всій-усій заплаві нічого й не проклюнулось, а вони біліють.

Подумалось, як добре, що в на світі чудні квітки — маргаритки!

ДОБРЕ ДІЛО

Того дня ми стільки всього набачилися! Бо була весна, ліс прибрався, мов на оглядини. Мерехтіло в очах від розмаю квітів, приємно поморочилася голова від запахущого молодого листя, від пташиного пересвисту. У той день трапилася і ця зовсім незначна пригода. Як переходили видолинок, Інну щось шарпнуло за ногу. Глянули — а нога в сильці.

Було сильце із тонкої линви. Років п'ять чи й більше тому якийсь бракон'єр поставив його на заячій стежині, примотавши кінцем до дубка. Хтозна, чи потрапило коли в нього необачне звірятко, а от дубкові вийшла від того велика шкода: линва глибоко врізалась у стовбурець і не давала деревцю рости.

Ми трохи поморочилися, але таки розмотали заплуту і пожбурили іржаву линву на дно ярка.

От і вся пригода. Здавалось би, давно пора їй забутися. А Інна ні-ні та й сьогодні ще:

— Пригадуєш, як дубка визволили?

А все тому, що ми тоді не просто провели в лісі хороший весняний день, а зробили хоч маленьке, але добре діло.

АНЕМОНА

Якось ніс я з весняного лісу букет квітів.

Була серед них і анемона: тонюсіньке стебельце, увінчане великим білим келихом-дзвінком. Такою ніжною, тендітною, беззахисно-боязкою здавалася ця квітка, що я увесь час боявся, чи ж донесу її додому.

А таки доніс. Поставив букет у вазу з водою, як і належить.

А тут — відрядження, повернувся аж через кілька днів. Поглянув на букет і очам не повірив: усі квітки зів'яли, пообтрушували пелюстки, тільки з тендітною анемоною нічого-нічогісінько не сталося — вона так само красувалась великим келихом-дзвінком і так само здавалась беззахисно-боязкою.

БЕЗОДНЯ

Можна під'їхати, тепер до села ходить автобус, але в таку духмяно-зелену теплінь чого гаяти час на зупинці?

Вирушив пішки. Знаю: спочатку йтиму полем, потім через перелісок, а далі попід горою, де кучерявиться густий ліщиновий пояс. В тіні ліщинника — джерело. Безодня. Споконвіку це джерело так називають. Вода в ньому непроглядно-синя, аж чорна.

Казали, ніби сюди впав з неба метеорит і це від нього утворилася безодня. А ми вірили, що звідси веде підземна протока аж до самого моря.

В дитинстві ми боялися безодні, сторонилися її. Якось моторошно робилося від її таємничої теміні. І галаслива наша ватага, завзято обносячи горіхи в ліщиннику, ніколи не всідалась на спочинок біля цього джерела.

...Поле... Перелісок... Гора...

А де ж ліщинник?! Під горою голо-голісінько...

Вже потім завважую: ні, тут зовсім не так уже й голо, на місці ліщинника тепер рябوتять пагони кукурудзи.

Збоку біля стежки — калюжа, напівзакидана усяким ломаччям. По тоненькій цівочці, що звідтіля в'юниться, здогадуюсь: десь на її дні тліє живець джерельця.

Далі — знову кукурудзяні цибухи...

А де ж безодня?

Погляд мій ще раз зупиняється на жалюгідній калюжі. "Невже?!" — пронизує здогад.

А тоненький струмочок сочиться по сірій зморшкуватій землі, мов сльоза на старечій щоці...

ЩАСТЯ

— Знайшов! Щастя знайшов! Глянь, мамо, яка гарна п'ятірочка!..

Біжить хлоп'я через подвір'я, поспішає скоріше показати
п'ятипелюсткове "щастячко", знайдене на квітучій бузковій гілці.

І стільки тієї радості в голосі хлоп'яти!

— Знайшов!..

Як, можливо, було і в його прадіда сто років тому.

Як, можливо, буде і в його правнука через сто років.

Для щастя іноді так небагато треба...

КРИЛА

Травинка гойдалася просто перед моїми очима. І поки я обідав, по ній
аж двоє пройшлося.

Спочатку травинкою прочимчикувала чорна мураха. Ось вона
дохопилася до вершечка, погойдалася, погойдалася — та й плюхнула
додолу.

А потім на травинку повільно почало здиратися сонечко — червона в
чорну цяточку крапля. На вершечку сонечко так погойдалося-
погойдалось — та й... полетіло.

Що-то, коли є крила!

ЗАЦВІЛИ СОСНИ

Небо гуготіло, ревло, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзало свої
нетрі. А з тих нетрів падала водяна лавина, розплющувалась об асфальт,
і вже на місці дороги неслася ціла річка, вся в піняві і ряботинні. Та ось

потроху почало вщухати. Віддалилась громовиця, дощисько перейшов у дощ, дощ — у дощик, а там на пів-обрію здивовано вигнула брову райдуга. І тут раптом усі помітили на калюжах, на газонах, на асфальті жовту паволоку. Де вона взялася? Одні казали — сірка, інші — що десь у полі вихор підхопив купу міндобрива і розвіяв над містом.

А виявилось, що то гроза принесла з лісу сосновий пилок, щоб нагадати заклопотаним людям, що вже травень і зацвіли сосни.

ПРИЙОМНИЙ СИН

Біля осики з сонячного боку проріс дубок. Зеленаво примружився від тепла і потягнувся вгору.

Дерева в лісі тільки на перший погляд живуть в мирі та злагоді. Насправді ж вони постійно змагаються між собою за земельну ділянку, за повітряний простір, за світло. І яке відстане у змаганні — зачохне, пропаде. Такий лісовий закон.

Проте осика, всупереч лісовому закону, не похопилася виживати юного сусіда. Візерунчасті дубкові листки приємно лоскотали її біляву кору, ласкавили стовбур. І вона не тільки не противилася непрошеному сусідству, а й почала турботливо затуляти малюка від холодних північних вітрів, наче прийомного сина.

Минали роки. Осика росла, росла та й виросла. Потім постаріла, одряхліла, гілляки сохнути стали, обламуватись. Такою і тепер стоїть. Її ровесниць уже давно вітровіння позвалоувало додолу, уже й порошок від них мурахи розточили. А ця стоїть.

Бо поруч — молодий кучерявий дуб, прийомний син. Обхопив її двома одводинами, мов руками, під пахви і так тримає. Спробуй вітровінню повалити їх двох, коли в дуба сила так і буяє!

ДИХАВ ТРАВЕНЬ

Я так старався! Я добирав слово до слова, барву до барви — хотілося розповісти про цей зелений день, про цей молодий луг, про незабудку в осоці і рудого джмелика на незабудці. Була мить, коли здалося: схопив! І щось бентежне затіпалось в грудях. А товариш, з яким удвох рибалили, безцеремонно перервав мою розповідь:

— Тш-ш-ш!.. Ти чуєш? Травень дихає...

Бринів рудий джмелик на незабудці. Бринів молодий луг. Сміявся, вигравав, переливався міріадами іскорок, дихав до запаморочення п'янка і лоскїтно зелений день.

І мені болем заболів безпомічний шурхіт паперу в руці.

БІЛЯ ВИТОКУ

Талі води своє відгомоніли, а весняні вітри підсушили поле, і зараз на дні вижолобка тільки золотиться мати-й-мачуха. І йти тут до того приємно, що я так і прошкую вижолобком, нікуди не звертаючи. А він непомітно стає все глибшим і глибшим, і з-під торішньої посірілої трави починає все настійніше пробиватися зелень. А то враз усущіль зазеленіло, земля вкрилася пухнастою травою.

Коли це відчуваю — під ногами мокро. Еге, так і є: он у траві калюжка сріблиться, а там друга, третя. Біля горбочка, на якому буйно кошлатиться торішня трава і сухе будяччя, брижиться мерехтлива смужечка, мов жива. І хоч вона одразу ж губиться у візерунчастих жовтцях, та через кілька кроків жваво вигулькує знову, а ще далі уже дзеркалиться суцільною стрічкою.

Я думав якраз про щось своє, і було вже пройшов без уваги далі, коли це зирк — а далеко попереду синіє знайома гора, а під горою

біліють знайомі хати... Як же я одразу не здогадався: це ж тут починається наша річка Рудочка. І совісно стало: стільки річок бачив-перебачив, знаю, де бере початок Дніпро, Волга, а до витoku своєї рідної Рудочки оце тільки випадок привів.

Схиляю голову, вклоняюся; прости мені, річко...

Трави неодцвітні

Мандрівочка пахне...

Трапилося так, що ми в лісі погубилися. Крутнувся я туди-сюди — немає Івана Михайловича. Погукав — ніякої відповіді...

"От тобі й маєш, — досадував я, — тепер доведеться самому назад вертатися..."

Коли це бачу — в ягіднику зграйка хлопчиків і дівчаток чорниці збирає. Запитую, чи не зустрічали часом чоловіка середнього зросту, сивого, з рюкзаком за плечима.

— Сивого? — перепитав хлопчина, що був найближче до мене, і майже одразу показав на північ рукою: — Там він! За отією посадкою...

— Там він!.. Тамечки... — врзнобій за хлопчиком загаласували діти.

— Там, певно, галявка є, — здогадався я.

— Атож... — кивнув той самий хлопчик. — Дивний якийсь дідок. Чорниць он скільки, а він квіточки надибав та й застряв собі біля них.

Хлопчик те казав і начебто дивувався, як-то можна ягоди проміняти на квіточки.

А я не дивувався, бо знав Івана Михайловича. Так, то напевно був він, Іван Михайлович Носаль, відомий у нашому краї знавець рослин і народної медицини. Багатьом він видається диваком, навіть сусідам.

Ото йтимете вулицею Пархоменка у нашому Рівному й побачите, що біля одного будиночка аж на дорогу повитикався чистотіл та інше дике зілля, знайте — тут живе Носаль. У сусідів квіти як квіти: і гладіолуси, і півонія, і жоржини, а тут — наче на лісовій галявині. Світлана Всеволодівна, дружина його, щовесни садить і сіє біля хати путящі квіти. Та хіба ж вони виростуть за дикунами?! Заглушать, хай там що!

А Іван Михайлович і радий. Трави — то його стихія. Випаде вільна година — і він уже з рюкзаком поспішає за місто. Буває, що звичайнісіньку бадилу роздивляється годинами, а квіткою валеріани милується, мов дитина, дарма що уже сімдесят.

Отож іду я в той бік, куди мені хлопчик показав. Невдовзі посвітлішало — і посеред лісу випірнув лужок. А там і Носаль — топчеться на тому лужку. Побачив мене і гукає:

— Давайте навпрошки! Тут сухо...

Підходжу — біля Носаля кущика мечовидна трава, висока, аж до пояса.

На вершечку найбільшого куща вітерець погойдує два язички рожево-фіолетового полум'я.

— Косарики черепичасті? — дивуюся.

Носаль явно задоволений. Очі так і сяють.

— Це, — каже, — мене інтуїція на цей лужок вивела...

Що ближче я визнаю цю людину, то більше захоплююся нею. На якій би траві я не зупинив у лісі погляд, Іван Михайлович одразу ж ладен розповідати про неї хоч цілу годину. І в кожній розповіді чимало такого, чого не вчитаєш у жодній книжці.

Для Івана Михайловича рослини — не просто цікавість, а суть усього його життя. Ще змалку він перейняв багатючий досвід свого батька-зілляра, а відтоді призбирує і додає, що може, до того набутку. Звичайно, надає перевагу лікарським рослинам. Разом з батьком він зібрав і упорядкував способи використання рослин у народній медицині.

То був справжній подвиг двох природолюбів. Адже для цього довелося протягом довгих десятиліть відбирати усе краще з народного досвіду, сотні разів перевіряти, зважувати.

— Інтуїція вивела... — повторює Іван Михайлович.

— Та ще й, певно, рожево-фіолетова? — сміюсь я, присідаючи навпочіпки біля косариків.

— А в мене інтуїція завжди жаданого кольору...

Це ми, звичайно, жартуємо. Але ж чи тільки то жарт? Я вже не раз мав нагоду пересвідчитися, як сильно в Івана Михайловича розвинена ота інтуїція.

Розповім хоча б про такий випадок.

Шукали ми якось гриби в малосходженому лісі. Ходили-ходили, а в кошиках навіть дно світиться. Вийшли на якесь болітце, посеред якого — острівець, а на тому островці — кілька сосон. Носаль не вагаючись скидає черевики, засукує холоші й по іржавій воді чалапає на острівець. Я гукнув навздогін: "Ні пуху!.." Але слідом не пішов — лінки було роззуватися. Та й не вірилося, що на такому островці щось може бути, коли он скільки

лісу зміряли даремно. А потім шкодував: Іван Михайлович повернувся з повнісіньким кошиком. Отак!

Тепер я добре знаю: його інтуїція ґрунтується на величезному досвіді. Носаль і сам любить повторювати, що без досвіду навіть пофантазувати путящо не вдасться.

— От і ще одну білу пляму заповнили на своїй карті, — каже Іван Михайлович.

Косарики черепичасті — багаторічна рослина з роду півникових — у нас на Поліссі колись були звичайною собі травою. На луках, галявинах та в рідколіссі вони щоліта рясно витикали рожево-фіолетові прапорці — однобічні колосовидні суцвіття. За це й поплатилися: люди, залюблені у їхню красу, зривали ці суцвіття на букети, аж поки не стало чого зривати. І тепер маємо: косарики черепичасті занесені до розряду рідкісних рослин...

Саме тут пора сказати, що ми з Іваном Михайловичем Носалем уже тривалий час шукаємо рідкісні рослини. Шукаємо не для букета, не для гербарію, а щоб нанести на карту рідного краю, де ще збереглися незаймані островці рослинного дива, узяти їх під захист.

А почалося все от з чого. Якось ми гортали альбом рідкісних рослин України, а Носаль візьми та й скажи:

— Переважну більшість з них я зустрічаю кожного року...

— Де? — не йняв я віри.

— У лісі, в полі, на луках — де ж іще? Хочете, покажу й вам?

Відтоді й запахла нам мандрівочка і повела просторами рідного краю. Без доріг і стежок повела. Бо рідкісні рослини на видноті не селяться.

А з подорожніх нотаток і склалася ця книжка.

Веселої вроди

На узліссі постав перед нами дивний кущик. Наче із казки постав: мініатюрні гілочки з дрібненькими листочками, а на вершечку кожної гілочки рожеві квіточки променяться. Здається: ось-ось вийдуть із-за нього маленькі білобороді чоловічки-гноми і запросять у свою казкову країну, де живе прекрасна і добра Білосніжка, де всі квіти і метелики розмовляють між собою людською мовою.

Милуємося квітом веселої вроди, впиваємося його ніжними пахощами. І якось язик не повертається вимовити: "вовчі ягоди". Бо вчувається у цих словах щось вороже, хиже, підступне. А так не хотілося б пов'язувати ці поняття з отаким миловидним кущиком.

Ніби вибачаючись за невдачу назву, вчені доточили до неї слово "пахучі". Але назві це якоїсь особливої привабливості не надало. Куди краще вже звучить народне: боровик чи й просто багун.

Так, рослина ця отруйна — і кора, і листя, й корінь. І її жовто-бурі ягоди теж отруйні. Хоч мурашки їх поїдають з превеликою охотою. Та хіба серед лісового зела мало отруйного?! До речі, он скільки разів доводилося бачити, як заповзяті базарники цілими в'язками тягнуть до міста вовчі ягоди пахучі, щоб продати тим, кому самому ліньки піти до лісу і натішитися їх дивною вродою. Проте жодного разу я так і не чув, щоб хоч хтось отруївся цією рослиною. От і міркую, що не боровик до людини ставиться по-вовчому, а зовсім навпаки. Бо рідко хто промине нагоду зламати його запашну квітучу гілочку.

А тим часом цей казковий кущик все рідше й рідше зустрічається в наших лісах. Адже він — релікт. А реліктовими ботаніки називають такі рослини, буйний розвиток і розквіт яких припав на давноминулі епохи. Тоді в даній місцевості був інший клімат, інші зелені сусіди оточували їх. А

зараз, коли змінився клімат, коли довкола повмощувалися сусіди молодші, більш пристосовані до нових умов існування, вони стали ніби чужими усьому зеленому світові. У тихих, не захожих куточках ці рослини лише доживають свій вік.

Релікти особливо беззахисні. Зміна середовища, безцеремонне втручання людини в заведений ритм життя зеленого царства неминуче веде до їх загибелі. Отже, ці рослини потребують охорони насамперед. Тим паче, що кожна з них становить неабияку цінність для науки як гість з глибокої давнини.

Є у вовчих ягід пахучих ще одна назва — дафна. Ця назва міжнародна — вона однаково зрозуміла і в нас, і в Німеччині, і в Канаді, і в інших країнах. А народилася ця назва у Стародавній Греції. Слово "дафна" означало...

Але краще я розповім давній-предавній міф.

Дафна була дочкою річкового царя Пенея. Красуня, яких небагато на світі. Сам золотоволосий Аполлон, уздрівши її, закохався.

Та не судилося цьому кохання заплomenіти квіткою щастя, не принесла Дафні втіхи її краса. І ось чому.

Коли Аполлон своїми грізними стрілами убив страшну потвору Піфона і святкував перемогу, то вгледів неподалік Ерота — юного бога кохання, сина сонцесейної Афродіти. Той саме в цей час напинав тятину золотого лука. Засміявся Аполлон:

— Що тобі, пустунчику, робити з такою грізною зброєю? Вона тільки мені личить, бо я можу нею однаково поцілити і в ворога, і в звіра. А ти тішся тим, що можеш запалювати в серцях ніжні почуття. Чи тобі захотілося ще й моєї слави?

Ерот спалахнув від образи:

— Нехай твій лук усе поражає, а моя стріла вразить тебе!

І злетів на високий Парнас. Там дістав із сагайдака дві стріли. Одною, гострою, що кохання породжує, він протнув серце сончечолого Аполлона. Другу ж, тупу, від якої кохання гине, послав у серце прекрасної німфи Дафни. Так зло помстився Ерот. І отієї якраз миті Аполлон і покохав палко незрівнянну Пенееву доньку, а та почала всіляко уникати зустрічі з ним.

Одного разу вони все-таки зустрілися. Побачивши Аполлона, німфа кинулась тікати швидше легкокрилого вітру. Сончечолий бог помчав за нею.

— Німфо, зачекай! — гукнув він. — Я не ворог твій. Це від кохання я переслідую тебе. Не тікай, я не простий пастух, мій батько — сам Зевс.

Та прекрасна Дафна не слухала його, а бігла ще швидше. Додав ходу й Аполлон, мов на крилах полетів — ось-ось наздожене, вже німфа чує його дихання. Бліда, знесилена Дафна з надією дивиться на ріку і благає Пенея:

— Батьку, допоможи! Коли є ще могутність у тебе, то, благаю, зміни, забери образ мій, який стільки страждань завдає мені!

І тільки мовила це, як почало її тіло німіти, вкриватись тонкою корою, стало її волосся листям, руки — вітами, ноги — корінням. Перетворилась Дафна на дерево лавр.

Зупинився Аполлон перед лавром, обнімає дерево, гладить кору, цілує. Та навіть дерево сахається його. І мовив тоді Аполлон:

— Якщо ти не можеш стати дружиною моєю, то станеш моїм деревом
— прикрашатимеш листом своїм мою голову, мою кіфару і мій сагайдак.
Нехай же листя твоє завжди буде зелене!

Лавр на знак згоди схилив свої віти до Аполлона. І золотоволосий бог світла і мистецтва відтоді завжди прикрашається листям вічнозеленого лавра, або дафни, як називали це дерево греки.

"А що спільного має лавр з вовчими ягодами?" — цілком слушно запитаєте ви. Виявляється, спільного між ними чимало — така думка вчених. Звичайно, статурою боровик із лавром не зрівняється, зате листочки в нього не тільки схожі на лаврові, а й не осипаються на зиму. От лише слава різна: вінками з лавра прикрашають переможців великих спортивних змагань, видатних співаків, поетів, учених, а боровика помічають, поки він цвіте. Коли ж рожеві квіточки опадуть, ніхто й не нахилиться до кущика. Навіть доводилося чути: "Добре, що цього вовчика хоч небагато в лісі".

...Стоїмо біля казкового кущика. Іван Михайлович скрушно зітхає:

— Жаль, вовчі ягоди пахучі тепер так рідко зустрічаються.

Жаль! Адже ця рослина дарує людині не тільки трепетне відчуття весняної радості, не тільки будить уяву про давноминулі епохи. Вона дає їй і ліки від кількох хвороб, зокрема і від таких, які важко піддаються лікуванню...

Є в нашого боровика близькі родичі: вовчі ягоди кримські, вовчі ягоди Софії та вовчі ягоди Юлії. Вони також релікти, зустрічаються набагато рідше навіть, ніж боровик: перший — у Криму, другий — у Харківській області, а третього на Україні навіть учені не знайшли, бачили його лише в Курській та Воронежській областях Російської Федерації.

Зате ще одного боровикового родича — вовче лико — можете побачити у найближчому лісі. Ранньої весни, коли дерева безлисті, а по вибалках ще подекуди причаїлися латки поруділого снігу, кущики вовчого лика бузково квітнуть, примостившись під грабочками та під берізками.

...Коли це чуємо: попереду — голоси. Незабаром до нас підходить цілий гурт дітей разом з учителькою.

— Тільки не обламуйте дафну!.. — просимо.

— Мої не обламають, — заспокоює вчителька. — Яюсь навесні, Восьмого березня, на свято, вони принесли мені квіти в дарунок — два підсніжники. Не букет, а всього два підсніжники. "Галино Василівно, — мовили, — ви нам казали, що підсніжникам найважче пробиватися до сонця крізь мерзлу землю. Отож і вирвали тільки два. Їх треба оберегати, правда?" Повірте, я навіть не знала, як дякувати моїм учням за те, що вони правильно зрозуміли мене. Для мене то був найдорожчий дарунок у житті... А дафни вони, я певна, не обламають, бо перед екскурсією саме про неї і велася мова.

Лагідне сонце заплелось у зеленому верховітті, сіється міріадами промінчиків на шумовиння трав, на веселі гілочки вовчих ягід пахучих. І якийсь дивний дзвін-передзвін довкола. Може, то промінчики так бринять?..

Сон-трава

"Трава простріл росте при борах, а росте вона в березні, квітні і травні, в ці місяці буває кущиками, і квіт її вельми хороший. Цю траву рвати в квітні дев'ятого, двадцять другого і двадцять третього числа, а на те місце покласти індійське яйце. Ця трава дуже корисна, якщо носити при собі, бо диявол тоді біжить геть від тієї людини. Добре

всякому тримати її в домі своєму. Або якщо будувати хату — покласти її під першу підвальну колоду — добро буде..."

Так багатозначно мовить про весняне синьоквітне зело давній народний травник. Багатозначно і таємниче. Тож аж не віриться, що про "грізного гонителя нечистої сили" одночасно в народі складено таку лагідно-ніжну, задушевну колискову пісню:

Ой ну, дитя, спати,

Поки прийде з поля мати

Та принесе три квіточки.

Одна буде сонливая,

Друга буде дрімливая,

Третя квітка буде спать,

Щастя-долю дарувать...

Пригадалося це в Ірпені, по дорозі до лісу, куди я вів свого товариша, щоб показати йому весняну незвичайність — синю квітку сон.

Був квітень, і було сонячно, і дерева, захмелілі від весняного тепла і світла, стрічали нас веселим леготом. І цей легіт стострунно відлунював у душі, аж дух затинав чимось приємно-святковим, незвідано-новим. Недарма ж ото, виходить, батьки наші, бажаючи комусь щастя, казали: "Щоб на той рік діждати сону топтати!"

— Може, ще з нашого походу й нічого не вийде, — розмірковує товариш. — Думаєш, сон-квітка так нас і чекає?

— Хіба не бачиш, — кажу, — який тут ліс? Де ж, по-твоєму, їй ще рости, як не в такому?

І розповідаю, що у світлих соснових борах на Київщині споконвіку сон-трава засвічує навесні свої великі шестипелюсткові зорі. Від старих людей чував, що було цих зорей видимо-невидимо, хазяї навіть весняної пори випускали в ліс овець та кіз, щоб ті після скупой на харчі зими підгодувалися квітками сону.

Цілком можливо, саме серед київських поселян уперше виникло повір'я: коли квітку сон-трави покласти на ніч під голову, то присниться все, що має трапитися з людиною в майбутньому. Тому тут серед парубків та дівчат довгі століття поширеним було "гадання на суджену" чи "судженого". Як тільки сходили сніги і берези починали обдаровувати соком усіх бажаючих, зі сміхом, гамом, голосними веснянками йшла молодь до лісу по "віщий квіт".

Може здатися з висоти нашого часу, що таке гадання було не чим іншим, як звичайною забавою. Про це навіть пишеться у багатьох книжках. Але не поспішаймо з висновками.

В одній з найзначніших пам'яток давньоруської літератури початку тринадцятого століття — "Києво-Печерському патерику" — розповідається про такий "факт": монах Матвій під час церковної служби побачив... біса. Ходив той "біс в образі ляха" по церкві і тримав під полою квіти, "іже глаголютея лепки". Брав біс по квіточці та й кидав на монахів. До кого прилипала та квітка, той починав дрімати, вигадував якусь причину і йшов у свою келію, де засинав і вже не повертався до кінця відправи.

Звичайно, зараз ми можемо тільки посміятися над цією крутіською побрехенькою ледачих монахів. Але не варто забувати, що в ті часи усе це сприймалося всерйоз — і смердами, і князями. Бо в іншому випадку автори патерики просто не наважилися б записувати "історію" з

бісівськими сон-квітками в книгу, яка аж ніяк не призначалася для потіхи.

Отже, є всі підстави стверджувати, що й гадання на сон-траві було не просто забавою. Наші далекі предки вірили, що з допомогою цієї ранньовесняної синьої квітки зможуть (нехай хоч у сні!) заглянути у своє майбутнє.

Звідси й назва трави: сон.

Правда, дехто з вчених висловлює припущення, що назва пішла від того, що квіти сону в погану погоду та на ніч закриваються і схиляються додолу — ніби засинають. Але ж на ніч та в негоду "засинають" квіти багатьох рослин, проте чомусь їх ніхто не називає сон-травою.

Дуже поширена ще одна назва рослини: простріл. Чому простріл? Давайте звернемося до іншої легенди.

У давню давність трава ця мала листя не розсічене, як зараз, а суцільне, як у підбілу чи лопуха. І росла вона тільки в райському саду. Та коли бог прогнівався на сатану і його спільників, повелів архангелу Михаїлу гнати їх з раю, то вся нечисть поховалася за широким листям цієї трави. Тоді розлючений архангел метнув громову стрілу і пронизав нею траву від верхівки до самого кореня. Ще й траву цю викинув з райського саду. Відтоді ніби в неї листя розсічене, а сама вона почала називатися прострілом. І всяка нечисть боїться прострілу, обминає його на дванадцять верств.

Десь тут, на Київщині, народилася ще одна легенда.

У квіток, як і в людей, у кожної є своя мати. Не має матері тільки сон-квітка. У неї — зла мачуха. І щороку ця мачуха виганяє її із землі передчасно. "Сон, сон, — каже вона, — скоріше збирайся та виходь, не гайся! Усі квітки зацвіли, тільки тебе немає". Тиха, покірна сон-квітка

висовується із землі, озирається довкола і бачить, що в лісі ще немає нікого з її подруг. Посумує-погорює вона, схилить додолу свою прекрасну голівку, як же — сирітка, та й дрімає доти, доки не з'являться з-під торішнього листа медуниця, фіалка та інші подруги.

...Був квітень, і було сонячно, і ми шукали в лісі синю квітку сон. Ми сходили веселі сосняки і співучі безлисті ліщинники, затишні галяви і незатишні крутосхили.

— Казав тобі, нічого не вийде з нашого походу!

Вже вкотре товариш повторює ці слова.

А що йому відповісти на це? Сон-квітки так і нема. Проміняли сон-квітку на гривеники запопадливі базарники.

Було якесь таке враження, ніби ліс спорожнів. І ніяково було тинятися по спорожнілому лісі.

Ні, ми все ж таки натрапили на кілька синіх квіток — на кілька великих шестипелюсткових зірок з жовтими серединками-джмелями. І я був тим зіркам особливо радий: бо ж скільки б легенд не розказував товаришеві, та їм ніколи не замінити живого синього вогника сон-квітки.

— Хочеш, розповім тобі одну цікавинку? — розохотився я, коли ми біля квітучого еону присіли спочить. — Геологи дослідили, що над родовищами нікелю квіти сон-трави змінюють забарвлення і навіть форму. Тож тепер по цих квітах можна буде визначити, де залягають поклади нікелевих руд. Розумієш, як це здорово?!

— Розумію, — відповідає товариш. — Тільки якщо так далі піде, то скоро легше можна буде знайти нікель під землею, ніж сон-траву на землі.

Гори, цвіте!

У затінку крислатого дуба відпочивав юнак. Поруч — довгий спис, лук і сагайдак зі стрілами. Неподалік у траві, біля впольованої сарни, вляглися вірні мисливські пси — теж відпочивали.

На ту пору якраз проходила тут золотокоса Афродіта, богиня кохання. Поглянула Афродіта на юнака і застигла, вражена: такого красеня вона не бачила досі навіть серед богів-олімпійців. І світлочола богиня, яка звикла дарувати іншим трепетну квітку кохання, цього разу закохалася сама. Обранця її звали Адонісом, він був сином кіпрського царя.

Відтоді Афродіта майже ніколи не розлучалася з Адонісом. Цілими днями бродили вони квітучими долинами й горами Кіпру, полювали на зайців і сарн, вистежували полохливих оленів. Афродіта перестала навіть навідуватися на Олімп — світле житло всемогутніх богів. Коли зрідка вони ненадовго розлучалися, богиня просила Адоніса берегти себе і не полювати на злих ведмедів, левів і диких кабанів, щоб не сталося лиха.

Та одного разу, коли Афродіти не було поруч, Адонісові собаки виполохали величезного вепра. Запальний мисливець зі списом у руках кинувся навперейми розлюченому звірові. І тут сталося невинувачено: вепр несподівано сам кинувся на мисливця і величезними іклами своїми смертельно поранив його.

У невимовній скорботі пішла Афродіта в гори шукати тіло свого коханого. Довго невтішно ридала вона над загиблим. І печаль її була такою великою, що перетворила Адонісову кров на квіти.

Так збереглася назавжди пам'ять про прекрасного юнака.

Повелитель богів всемогутній Зевс зжалився над богинею кохання. Він наказав Аїдові — цареві печального підземного царства померлих —

щороку відпускати Адоніса на землю. І відтак півроку Адоніс лишається в похмурому царстві тіней, а півроку живе на землі з Афродітою. І кожного разу, коли він повертається на землю, ласкаво гріє сонце, барвисто розквітає природа у весняному святковому вирі. І найяскравіше пломеніє на цьому ранньому святі природи квітка адоніс — сонцесяйний горицвіт.

Схожі міфи зустрічаються у багатьох народів світу. Культ Адоніса — божества рослинності й родючості — виник у фінікійців. Потім його перейняли вавілоняни, перси, греки. Міф, що його ми тут переповіли — грецького походження. На честь божества навесні влаштовувалися великі гуляння. Святковий обряд ділився на дві частини. Спочатку носили зображення божества, співали журних пісень, грали на флейтах, приносили похоронні жертви. А потім відзначали воскресіння: веселилися, танцювали, бенкетували.

Подібне свято було і в слов'ян — наших предків. Відгомін його знаходимо на Україні ще в минулому столітті. У селах хлопці та дівчата виготовляли опудало, яке жартома називали Кострубоньком, клали його на землю, заквітчували, прикрашали стрічками, співаючи при цьому, а потім урочисто несли до річки чи озера і топили. Після чого починалося веселе гуляння.

Отже, за легендами, квітка горицвіту народилася від великого кохання. Жартуючи, Іван Михайлович каже, що, мабуть, тому вона й стала ліками для хворого серця.

Еге ж, серед лікарських трав горицвіт — знаменитість. Ще б пак! Адже нині, певно, немає у світі жодної аптеки, де б не було ліків, виготовлених із цієї рослини.

Отака слава і призвела до того, що навесні все менше й менше по осонцених схилах загоряється жовтих ліхтариків горицвіту. Тому-то буквально за кілька десятиліть рослина із рядової, звичайної потрапила в розряд рідкісних, навіть занесена до "Червоної книги"...

...Знайомі узвишшя піняться такою первісно-ніжною зеленню, що аж очі вбирає. Чіпляючись руками за кущі, ми з Іваном Михайловичем здираємось на стрімкий пагорб. Внизу, біля ставка, сільські хлопчакі позадирали голови на нас: ніяк не второпають, нащо це треба двом поважним дядькам дертися по такій крутизні, коли зовсім поруч є зручна дорога.

А нас цікавив горицвіт. Вірніше, ми прийшли сюди подивитися, скільки його ще залишилося на цих узвишшях.

Крок за кроком обстежуємо схил горба. Тут і там голубіють ніжні квіточки вероніки, біліють маргаритки. На високих стеблах погойдує великими урочисто-золотими голівками жовтець кашубський. На його теплих світлячках мимоволі зупиняєш погляд: чи не горицвіт? Не диво, бо ж і горицвіт із родини жовтцевих.

А горицвіт усе не попадається.

Носаль розводить руками:

— Тут же колись його було, хоч косою коси. Як зацвіте — крутосхил палахкотить вогнем.

Зникає горицвіт. А тим часом торговці лікарськими рослинами щороку виносять на базар усе більше й більше пучечків цього цілющого зілля. "Що йому станеться? — кажуть. — Наступної весни знову відросте".

Так, горицвіт відростає. Але тільки в тому разі, коли його акуратно зрізувати та й то не кожного року. А якщо зривати, то виривається трава разом з вершками кореневища, де саме містяться бруньки, з яких відновлюється рослина. Отож де вже тут до відростання!

Не вельми спритно горицвіт розмножується і насінням. Хоч цвіту з'являється на кущах нібито й рясно, та що з того? Адже, по-перше,

насіння зав'язується далеко не в усіх квіток, по-друге, воно має низьку схожість і дуже чутливе до примх погоди. Щоб з дрібнісінької насінинки зазеленіла рослина, потрібний певний збіг умов: насінинка має впасти не на траву, а в ґрунт, цей ґрунт має бути вологим, у липні-серпні не повинно бути засухи і так далі. Горицвіт — досить тендітна рослина, а тому не тільки не обжинає нових ділянок, а й зі старих зникає.

Особливо швидко зникає горицвіт у тих місцях, де випасають худобу. І зовсім не тому, що до смаку тваринам. Навпаки — ні корови, ні коні, ні всяка інша худобина його не їсть. Рослина просто боїться витоптування.

Зате скошування для горицвіту не страшне. Бо на той час, коли починається сінокіс, рослина встигає відцвісти і обсіменитися, і її стебло уже саме починає відмирати.

Зараз у багатьох країнах пробують розводити горицвіт, для нього відводять хороші ділянки, доглядають, підживлюють. Кажуть, приживається непогано і росте. Але люди, що знаються на травах, стверджують, ніби горицвіт, вирощений в таких умовах, тобто окультурений, не має тієї сили, що дикий.

Не мають ніякої лікарської сили і рідні брати нашого горицвіту весняного — горицвіти літній, вогнистий та осінній. Вони — звичайні собі бур'яни в посівах. Дехто каже, навіть злісні бур'яни. Може, й так. Тільки коли на крейдянистому полі побачу в житі пломенисту ромашку-горицвіт, хай там що — зупинюся і схилюся над квіткою. Бо ця квітка щоразу сполохує в пам'яті оту колись почуту розповідь. — Давно, ще за царя, чи й раніше, над нашими землями був князь. І мав той князь дочку, хорошу-прехоршу, як весняний ранок.

І покохала та дочка простого селянського хлопця, та покохала так, що жить без нього не могла. І хлопець той теж покохав княжну. Але старий князь і на мислі не мав, що його зять буде простим селяком. Почав дочку відговорювать, розраювать, а коли не вдалося добитися

свого — звелів дочці разом з усіма селянками жати жито, щоб скуштувала, який він, селянський хліб. Сподівався, донька злякається тяжкої праці, схаменеться. Однак та горда була, та ще й допомагав їй коханий — донька ввечері повернулася з поля щасливою, усміхненою. Князь розлютувався, наказав назавтра поставити дочку в полі на окрему постать і щоб ніхто не смів до неї навіть наблизитися. Тяжко довелося дівчині, бо ж до жаття не мала ні звички, ні сили. Порізала серпом руки, поколола стернею ноги, кров капала на золоте жниво. А літній день був довгий, як літній день... Коли нарешті сонце почало сідати, прийшов економ, дивиться, а княжни немає на полі. Ніде немає. Тільки в житі, на краю постаті, незнана квітка вогником світить — усе, що лишилося від дівчини... З того часу в хлібах і водиться вогник — так називають у наших селах цю племінку квітку. Вірять, вона подарована хліборобам для втіхи за їх велику любов до поля. Бо тільки тому, хто коло хлібів порається, являє вона свою красу.

...Ідемо схилом яру. Я раптом зирк — прямо переді мною пломенить велика золотисто-жовта квітка. Не стримуюся:

— Є! — гукаю зраділо. — Знайшов!

Якийсь час милуємося знахідкою. Потім Носаль набирає в жменю землі з ближнього кротовиння і розгортає під рослиною: коли вона відцвіте і дозріє насіння, то воно впаде в м'яку землю і в нього буде куди більше шансів прорости. А згодом, можливо, тут не одна квітка загориться. Бо хоч Носаль і стверджує, що назва горицвіту походить від слова "гора", тобто вказує на те, що рослина ця полюбляє пагорби, та мені чомусь більше віриться, що в основу назви лягло слово "горіти".

Місце виявилось щасливим. Неподалік ми знайшли ще кілька десятків рослин горицвіту. На жаль, розквітлого більше не зустрілося.

Набродившись вволю по зеленопінних узвишшях, спускаємося вниз до джерела, що б'є під тополями. Дивимося здалеку на знайомий схил яру — палає жовтий ліхтарик.

Гори, цвіте!

Бризки веселки

[Нашу розповідь можна було б почати так. Жили собі дід та баба. Дід сів пшеницю і всяку пашницю, та рибу ловив, та дрова рубав, а баба город порала, корову доїла та вареники варила. А ще біля хати розводила силу-силенну квітів: і червоні півонії, і кручені паничі, і зірчасті айстри, і ще всякі-превсякі.

Прийде неділя, посідають старенькі та й милуються квітами — не намилуються. Дітей своїх не мали, то квіти їм утіхою були.

Та от минули роки. Дід ще більше постарів, знесилів, а баба вже й померла. Журиться старий: дружини немає, і квіти без її ласкавих рук переводяться — зовсім самотній лишається.

Коли це якось навесні бачить: біля хати щось буйно зазеленіло, а потім зацвіло синьо-синьо. Дивується дід: зроду таких квітів не бачив. Не впадав коло них, не доглядав — а вони цвітуть. Наступної весни ще густіше закущилися, ще яскравіше засиніли.

І зрозумів старий: це дружина вість посилає, щоб утішити його, звеселити. Розповів про це сусідам, а заодно й квітами тими поділився.

"Відтоді й оселилися у квітниках півники, бо це про них ми тут мову вели. Догляду їм особливого не треба, до ґрунту теж невибагливі. Зате кожної весни звеселяють зір щирою синьою усмішкою.

А можна і так розповісти.

Одного разу нахилилася веселка до річки, щоб води набрати. Аж тут чує — соловейко на калині тьохкає-заливається. Заслухалася, замріялась, та й незчулася, як загубила трохи своїх кольорів. Упали ті кольори додола й перетворилися на півників. Тому-то веселка у травні завжди над квітниками повисає, півників вишукує. Та хіба визбирає, коли їх стількиросло?!

Можна і ще по-іншому.

Давним-давно, тисячу чи, може, й більше років тому, розцвів на світі перший півник. Хтозна, якого він був кольору, але квітка його полонила своєю красою птахів та звірів. Три дні цвів півник, і три дні милувалося ним усе живе. А коли дозріло насіння — птахи підхопили й рознесли по всьому світі. На півночі із насіння вирости півники голубі, як тамтешні озера, на півдні — золотаво-жовті, як піски пустелі, на сході — червоні, як вранішнє сонце, на заході — темно-сині, як літній вечір.

' Від оцих темно-синіх і походять дикі півники угорські, подивитися на які ми, власне, й прийшли на Вишневу гору, знамениту на Поліссі своєю рідкісною рослинністю. У двох інших місцях, де раніше нам траплялися ці приземкуваті темно-сині відлюдки, ми нинішньої весни їх так і не знайшли.

Проте й тут не повезло: ходили-ходили і нічого не виходили. Та й дощ, як на те, несподівано вперіщив. І такий рясний, що довелося ховатися під розлогий кущ, аби хоч трохи не так вимокнути.

Тут і підійшов до нас хлопчина, що під горою корів пас. Зняв свою довгу накидку з прозорої плівки і подає Іванові Михайловичу.

— А сам як? Змокнеш, либонь, — відмовляється Носаль.

— Вищий виросту...

Хлопчину звали Сашком. Так, він тут все-все знає, бо щодня пасе худобу. І півники не раз бачив. Звичайно, покаже, хай тільки дощ трохи вщухне.

— Півники як півники, нічого особливого! Подумаєш... У кожному квітнику таке добро є...

Воно так. Декотрі господині уже їх і за квіти не мають — надто непоказні. От лілія, троянда — інша річ...

Та насправді у півників слава не така вже й мала. Сама вже наукова назва "ірис", що у перекладі з грецької означає "веселка", досить промовиста. Великі мислителі древності Теофраст, Арістотель, Діоскорид та інші вважали цю рослину цілком гідною такої прекрасної назви.

У багатьох мудрих книжках, яким сотні, а окремим і тисячі років, розповідається про лікувальні властивості півників. Так, наприклад, порошком із коренів рослини колись загоювали рани, виводили ластовиння.

Про знаменитий фіалковий корінь, з якого добувають дорогу пахучу олію для парфюмерної промисловості, чув, мабуть, кожен. Але далеко не всі знають, що корінь цей зовсім не фіалковий, а півниковий. Щойно викопаний із землі корінь півника має різкий, навіть неприємний запах. Та коли його поступово висушити, він набуває приємного запаху фіалки.

Із півників добували зелену та синьо-зелену фарбу. І оця синьо-зелена (її називали лілейною зеленню) була особливо шанована художниками.

А ще півники з XII століття прикрашали герб французьких королів. Правда, квітка на гербі офіційно іменувалася флорентійською лілією, бо Франція взагалі вважалася королівством лілій. Проте насправді це ніяка

не лілія, а таки півник. У цьому переконуєшся при першому ж погляді на герб.

Ось про що ми розповіли Сашкові. Сказали й про те, що дикі угорські півники — одні з найкрасивіших — зараз мало де збереглися. Сподівалися на Вишневій горі натрапити на них...

Бачимо, зацікавився хлопець. Позирає нетерпляче, чи скоро хмара просуне.

Аж ось бризнуло сонце. Заіскрилася-заграла свіжовимита гора, і на душі стало якось урочисто-урочисто.

Подалися ми услід за Сашком туди, де він бачив наші півники. Справді знайшли кілька рослин, але жодної розцвіченої.

— Ще вчора бачив — цвіли, — розводить руками хлопець. — Певно, якісь бешкетники вирвали... Чисто всі видзьобали...

Що тут вдієш? Пішли ми з Іваном Михайловичем оглядати прилеглі до Вишневої гори крутосхили. Коли це чуємо:

— Сюди! Ходіть-но сюди!..

Кликав Сашко. Хоч наше знайомство було й коротке, але цілком достатнє, щоб зрозуміти: хлопець дарма не гукатиме.

Спішимо за Сашком до обриву.

На самому краєчку, звисивши з урвища добру половину коріння, на вітерці погойдуються дві темно-сині квітки...

Купальниця

Хитавиця хитається,

Купальниця купається...

Не раз чув цю нехитру дитячу лічилку. І ніколи навіть на думку не спадало сумніватися в тому, що наша назва квітки "купальниця" може походити не від слова "купатися". А мовознавці засумнівалися. І небезпідставно: виявляється, колись у слов'янській мові побутувало слово "купавий", яке означало "красивий". На нього подекуди ще й зараз можна натрапити в давніх народних піснях. Саме від цього слова й утворилися назви "купава", "купина", "купальниця" — тобто рослини ці привернули увагу наших предків своєю красою або хорошими властивостями. Як, наприклад, купина лікарська, коренем якої сільські дівчата натирали обличчя, щоб було чистим, білим. А те, що купальниця дійсно нерідко купається у воді — це вже просто випадковий збіг.

Правда, Іван Михайлович розповідає інше про назву цієї рослини. Він каже, що раніше купальниця служила своєрідним сигналом: якщо її ясно-золоті сонечка загорялися в різнотрав'ї — наступав купальний сезон. Бо річки й озера цією квіткою людям вість подають, що вода вже потепліла, що вона готова прийняти у свої обійми і приласкати усіх-усіх.

Мені не просто заперечити Івану Михайловичу. Адже в дитинстві зі своїми ровесниками, траплялося, сам "відмикав" нешироку рідну Стублу "ключем" — квіткою купальниці. І сумніваюся, що ми самі тоді додумалися до такого "ключа". Однак і підтвердити, що то був давній звичай, — теж не можу. Бо пізніше не випадало бачити, щоб хтось із дітей, хто перший заходить у воду купатися, тримав у руці квітку купальниці. Та й не побачу вже: луги та болота над Стублою давно осушені, на них не купальниці — будяччя загніздилося, а сама річка, кілька разів бездумно випрямлена і "поглиблена" могутнім ковшем екскаватора, перетворилася на нікчемну замулену канавку, в якій тепер ніхто не купається.

Отож було-було в нас тієї квітки-купальниці! З приходом першого літнього тепла Ті золоті бомбошки так і всипали вологі лісові галявини та луги. А зараз майже повсюдно переводиться. Хоч ні худоба купальниці не їсть, ні зіллярі-лікувальники не заготовляють, бо не виявили в ній якоїсь особливої цілющої сили, проте рослина переводиться, та й усе.

Колись, правда, послуговувалися нею знахарі. Навіть в одній давній знахарській книжці (друкувалися і такі книжки!) дається настанова: "Трава прикрит (це так іноді називали купальницю через те, що в неї квітки прикриті) вживається проти весільних наговорів; її збирають із п'ятнадцятого серпня до першого жовтня". Але і не через знахарів залишає купальниця свої споконвічні, добре обжиті володіння. Просто більшість вологих місць люди осушили, а до того ж з'явилося немало "любителів" природи, які чомусь вважають, що без букета квітів і додому з прогулянки повертатися ніяк. Тим більше, що купальниця стоїть у букеті незмінною дуже довго, може перестояти у вазі з водою будь-які інші квіти.

На поліських стежках мені щастило стрічатися з багатьма людьми — знавцями різного місцевого зела. Яких тільки билиць і небилиць наслухався від них! Та жодного разу не доводилося почути легенди, казки чи просто якоїсь цікавої історії, пов'язаної з купальницею.

Зате в сучасних авторів з книги в книгу мандрує одна й та ж розповідь: нібито наукова назва роду "тролліус" вказує на зв'язок рослини з троями — міфічними істотами, героями нордичних саг та балад. І ботаніки-професіонали, і письменники-природолюби навперебій переконують читачів, що давні жителі скандинавських країн вірили, ніби в затишних кулястих квітках купальниці живуть таємничі тролі — веселі і добродушні духи-гномики. Тож на честь цих міфічних потішників-карликів, мовляв, і названо рослину.

Зараз важко встановити, з чиєї легкої руки ця небилиця започаткувала своє буття. Але те, що вона аж ніяк не скандинавського походження — це факт.

За давніми скандінавськими народними віруваннями, тролі — це не маленькі добряки-чарівники з відомої казки про Білосніжку та семеро гномів, а страшні силачі-велетні. У сагах і баладах тролі завжди потворні, люті та ще й дурні. Завжди жили вони в горах, вночі творили зло, а зі сходом сонця ставали скелями. Ось який непривабливий "портрет" одного з таких злих велетнів подається у датській баладі "Святий Олав і тролі":

...Троль головний на ймення Аре, —

Його так не візьмеш руками —

В скелю похмуру до себе гребе

Він кораблі з моряками.

Очі вогнями палахкотять —

Бризкають іскри гарячі,

Кігті на цілий лікоть стирчать,

Неначе роги козячі.

Аж до колін бородища в Аре

Спадає, мов кінська грива,

Шерсть зачухмарена — гідь бере,

Метляється хвіст шолудивий...

Тож доводити про якусь єдність бридких потвор-тролів із золотоквітою красунею-купальницею — справа досить сумнівна.

Звичайно, легенда — це не документалізована розповідь про певну подію чи явище. Але... дорога ложка до обіду, а приказка — коли до місця. Тому, як на мене, то в даному випадку краще вже "сіре" виведення назви роду рослини від латинського "троллеус" ("кругла посудина"), ніж цвітасте — від нордичного "троль".

А ще доводилося натрапляти в книжках, ніби колись на Івана Купала дівчата у свої віночки обов'язково вплітали квіти купальниці, вважаючи, що вони мають особливу вагу в цей день. Але це теж не що інше, як домисел. Бо хоч купальниця і довго цвіте, але до дня Купала вона, як правило, уже встигає відзолотити своє.

І все ж не вірю, що про такий казково-красивий квіт та немає в народі легенди. Адже тисячоліття милує купальниця зір моїм землякам у найкрасивішу пору року. Значить, мають бути й легенди про неї. Просто зустрічі з людьми, які мені їх розкажуть, ще попереду.

Надія алхіміків

Повновидий місяць нерухомо звисає просто над галявиною, виповнюючи її вщерть блідим сяйвом. Від цього ще густішою і таємничішою стає темінь під кронами старих грабів, що товпляться навкруг. І здається галявина казковим кругом, окресленим паличкою чарівника. Тільки зрідка долинає з верховіття сонний шерех якоїсь птахи — і знову заворожена тиша.

Коли це з-під грабових віт безшумно випірнає людська постать і повільно, ніби привид, посувається краєм галявини.

Хто ти, людино? Чого забрела опівночі в оцю глухомань, не боячись ні вовка-сіроманця, ні іншого якогось лісового страховидла?

А людина нахилиється, вимацує у траві пальцями. Потім дістає з-за пазухи гострого дерев'яного шпичака і починає щось викопирсувати з ґрунту. Викопирсує довго, старанно відгрібаючи вбік вогкі грудочки землі.

Нарешті розпросталася. Місяць висвітив на її долоні щось кругле — не то грушу, не то яйце. Пригорнувши здобич до грудей, вона шугає назад у темінь грабового лісу.

— Заховав! Заховав! Заховав!.. — сколихує нараз тишу хриплий голос пущика.

"Шелесь-шелесь!" — налякано зачастили кроки людини...

Через якусь годину наш нічний мандрівець з'явився біля дверей будиночка на околиці міста. Господар дому поспішно відчинив двері:

— Ну як?

Тут уже чекали гостя.

Замість відповіді простягнув руку — на долоні лежала вибруднена в землі цибулинка лісової лілії.

Господар кинув короткий погляд на цибулинку і глухо повторив:

— То як?

— Все як веліли, учителю, — пошепки відповів прибулий. — За всю дорогу нікого не зустрів і жодного разу не озирнувся, хоч нечисть лютувала, аж захлиналася...

— Гаразд. Намочимо цибулинку в джерельній воді, хай настоїться, а тоді й приступимо!..

— Тепер саме час сказати читачеві, що подія ця відбувалася близько п'ятсот років тому, а мову про цибулинку лісової, або, як її ще називають, дикої лілії, вели між собою два алхіміки. Вони фанатично вірили, що з допомогою золотистого настою цибулинки лілії пощастить будь-який метал перетворити на золото. Адже, за повір'ями, лісова лілія наділена надзвичайною силою. Бо цю рослину нібито породило на Землі магічне проміння грізного Марса, її навіть назвали "лілія мартагон", тобто така, що походить з Марса. Ця назва так і закріпилася в ботаніці.

Що ж, ми тепер можемо тільки посміятися з наївності отих марновірних "вчених", можливо, навіть поспівчувати їм. Адже золота вони з допомогою лісової лілії так і не добули, хоч, правда, навчилися добувати з цієї рослини прекрасну червону фарбу. Зате ми аж ніяк не можемо відмовити їм у спостережливості: адже лісова лілія й справді рослина незвичайна. Влітку вона вирізняється серед лісового зела гордою поставою. Пурпурові, злегка поцятковані диво-квіти поважно гойдаються на лебединій ший-стеблі. Зустрінеш таку — і не проминеш нагоди помилуватися.

Людина ніколи не обминала лілію своєю увагою. Ще колись стародавні греки та римляни запевняли, що вслід за трояндою належить іти лілії, бо своєю красою вона мало поступається "цариці квітів". Особливо цінували лілію лікарі — нею вони лікували опіки, загоювали старі рани. Коли людину кусала отруйна гадюка, рекомендувалося негайно випити вина, в якому розтерто цибулину лілії. Цей же напій мав оберігати людину і від отруєння грибами.

Не обійшли лілію увагою і грецькі та римські красуні: вони вмивалися золотистим відваром чудодійних цибулинок, і від цього розгладжувалися зморшки на обличчі та ніжнішою ставала шкіра.

Усе це принесло лілії неабияку славу. Вона стала такою знаменитою, що її вважали символом справедливості і чистоти. На честь цієї рослини було навіть запроваджене свято — барвисте, урочисте.

Та гучна слава ледь не обернулася такою ж гучною неславою. Хоч, правда, не зокрема для лісової лілії, а для лілій узагалі. І все тому, що на них звернула свій погляд... церква.

Ні, церковники не проголошували її "відьомським зіллям", не накладали заборони на її вирощування. Скоріше навпаки. Але... Ви, напевне, чули про аутодафе — спалювання єретиків у часи середньовіччя? І, звичайно ж, бачили в книжках на малюнках розправу "святої" інквізиції над "чаклунами" чи тими, хто, як Джордано Бруно, порвав з релігією. Тисячі й тисячі невинних жертв згоріли на інквізиторських вогнищах. І кожного разу стіни судилищ і навіть стільці суддів-інквізиторів були прикрашені квітами лілій. Мовляв, такий суд — сама справедливість. А біля приреченої на смерть людини теж виставляли лілію — квітку чистоти. Церковники запевняли, що душа грішника, який згорів у вогні, очищається і стає такою ж непорочною, як та красива біла квітка.

Промовистий такий факт. Щоб вшанувати пам'ять хороброї Жанни д'Арк, спаленої на вогнищі, французький король Карл VII "милостиво" надав родичам героїні дворянство і прізвище дю Люс (Лілієві). На гербі новопечених дворян на синьому полі був меч з двома ліліями по боках та вінком з таких самих лілій угорі. Це вважалось найвищою відзнакою, адже лілія у Франції була емблемою королівської влади. До речі, у часи французької республіки 1793 року республіканські власті, на знак презирства і ненависті до короля, наказали таврувати каторжан зображенням лілії.

Так із символу справедливості лілія перетворилася на символ жорстокості й насильства. Нащадки тих, хто колись водив хороводи на честь цієї рослини, одвернулися від неї. Тільки невсидливі алхіміки місячними ночами покрадьки ходили до лісу викопувати цибулини дикої

лілії для своїх потаємних дослідів. Поцікавитесь, чому саме місячними ночами? Та тому, що з давніх-давен вважалося: при повному місяці рослини набувають найбільшої сили.

Та минали часи, і до лілій поволі повернулося загальне визнання: їх знову повсюди вирощують у квітниках, про них складають пісні.

Серед кращих поезій Т. Г. Шевченка — вірш "Лілея". Це сумна легенда про поневіряння дівчини-сироти, про її загибель і про те, як вона обернулась на диво-квітку.

...Я умерла

Зимою під тином,

А весною процвіла я

Цвітом при долині...

Нині лісова лілія — єдиний представник роду лілій на Україні, який зустрічається у дикому стані. Та й зустрічається, на жаль, з кожним роком усе рідше й рідше. Тому навіть якимось дивно стає, коли читаєш у травнику кінця минулого століття, що ця рослина у нас "досить звичайна".

А травник отак собі за просто розповідає: "В Сибіру цибулинки вживають у їжу сирими і печеними або звареними у воді чи на молоці. Сушені цибулини використовують іноді якути для приготування молочної або жирної каші. Киргизи кладуть цибулинки в овечий сир для приправи. У Пермській губернії з цибулинок добувається фарба. Вживають від жовтухи і прикладають листя до обпечених місць у Київській губернії. У Волинській губернії дають коровам, щоб у них прибувало молока..."

Виходить, росло диких лілій немало в наших лісах, коли ними навіть корів годували! А от бачте, менш ніж за сто років звичайна рослина стала рідкісною. І що з того, що зараз ми частенько стараємося пересадити лісову красуню у свої квітники?

Краще не знищуймо її у лісі. Бо хоч дика лілія і не вередлива до ґрунту, добре приживеться повсюди, але пишно цвіте вона тільки в лісовому затінку.

Якось ми з Іваном Михайловичем у невитоптаному лісі набрали на цілу колонію лілій — рослин з двадцять. І всі квітли.

А одна лілія була зламана. Чи то людина пройшла необережно, чи звір якийсь наступив. От я взяв та й викопав її. Все одно загине.

Від золотавої цибулини відходило кілька блідих вусиків. А сама цибулинка скоріше нагадувала головку часнику, бо складалася з окремих зубочків.

Я знав, що цибулини диких лілій їстівні, і пожував один зубочок — нічого особливого, трава як трава, на смак трохи нагадує молодий рогіз. Словом, пожував та й виплюнув, не сподобалося. Добре, хоч совість не допікала за переведену рослину, бо із недозрілої цибулини наступного літа уже все одно не виросла б нова лілія.

Азалія

Спочатку здавалося, що село в тому боці, потім — що в протилежному. Врешті-решт він зрозумів, що остаточно заблудився у цьому морі сосон, дубів та осик. Прислухався: може, хоч якийсь звук долине від людської оселі чи загомонить срібна вода Случі, яка десь має бути поблизу.

І тут за мідяними соснами відкрилася затишна галявина, бризнувши навстріч жмутками веселого сонця.

Та тільки потім дійшло до його свідомості, що бризки саява — то квіт на кущах. Рясний тепло-жовтий квіт. Від нього кущі палахкотіли бентежно-принадним полум'ям.

І стояв Діонісій Міклер, ніби зачарований. Бо вперше в житті побачив отаке диво. Ніяк не міг збагнути: звідки на Поліссі, такому нещедрому на яскраві барви, раптом оцей золотосяйний колір, оця витончена краса квіту, оці неznані пахощі, що густо в'яжуться над галявиною?!

Потім здивування змінилося гострою цікавістю. Тридцятитрьохрічний ботанік вважав себе неабияким знавцем зеленого світу. Але такої рослини він не тільки ніколи не бачив, а навіть і не чув, щоб десь подібну знаходили в Європі.

Тремтячими руками зривав квітку за квіткою, м'яв у пальцях листя, ставав навколішки і обережно відгрібав землю від коріння... Теплою хвилию підкочувалася до серця щемлива радість: він, Міклер, щойно зробив відкриття, про яке незабаром заговорить увесь вчений світ!

Неподалік дзвінко плюскотіла хвилями об гранітні скелі прудка Случ, десь у селі Губкові ремигали корови, повертаючись із пасовиська. Але Діонісій Міклер був далекий від усього цього. Перед його очима уже поставали чудесні сади і парки з оцією незвичайною рослиною, яка ось палахтить перед ним. О, тепер Міклера називатимуть не одним з кращих садівників у Європі, а найкращим!

Забувши, що він щойно нарікав на свою злущасну долю, яка занесла його з рідної Ірландії на Україну, Міклер тепер від щирого серця дякував долі. Може, він ще й оцю рослину назве долею?

То було навесні 1795 року...

Через два роки, навантаживши на підводу свої пожитки і добру в'язку обережно викопаних рослин, які так полонили його незнаним дивоквітом, Міклер вирушив із Волині на батьківщину. Ці рослини були його найдорожчим скарбом. Вони виручали його скрізь. За кілька кущів, висаджених у парку одного генерала, той безкоштовно допровадив Міклера з усім багажем його до Гданська. А в Лондоні ботанік збув решту рослин з великою для себе вигодою. Через багато років, коли в Лондоні ховали знаменитого мандрівника, дослідника Африки Давіда Лівінгстона, англійська королева вшанувала цього великого мужа вінком квітів саме цієї рослини. І то була найвища шана.

А Міклер, повернувшись до Англії, на вечірках у своїх лондонських друзів усілякі билиці й небилиці розповідав про золотоцвіту красуню. Він запевняв, що буцімто того, хто натрапить на неї, велика слава чекає, а хто раз побачить палаючий цвіт, обов'язково знову побачить його колись на тому самому місці.

Таке нібито повір'я існує на Волині.

Та велика слава до самого Міклера так і не прийшла: виявилося, що подібну рослину вже зустрічали в горах Кавказу і Малої Азії. Зате друге справдилося — незабаром він таки повернувся на Волинь, купив тут село Ольшани та й прожив у ньому до глибокої старості. І кожної весни у нього під вікнами невеликі кущі гордовито погойдували гірляндами вогнистих квітів.

Так, це була азалія. Азалія понтійська, як поетично назвав її великий Карл Лінней. Рододендрон жовтий, як скучно називають її сучасні науковці, хоч слово "рододендрон" по-грецькому і означає "трояндове дерево".

Ця рослина й досі лишається загадкою для ботаніків. Бо росте на Україні тільки вузькою смужкою на сході західного Полісся. Правда, трапляються окремі кущі в Білорусії та Польщі, але то можуть бути

просто занесені людиною. А основні місця поширення — гори Кавказу і Малої Азії. От вчені й дошуковуються, як могла потрапити азалія з тих гір аж за тисячу кілометрів на волинське Полісся.

Одні доводять, що азалія примандрувала сюди ще у так званому третинному періоді. Тоді тут царювала теплолюбна рослинність, а Кавказькі гори з'єднувалися з Волинню гірським пасмом — Скіфським валом, який нині опустився під землю. Інші стоять на тому, що вона потрапила до нас із Причорномор'я у льодовиковий період, коли на місці чорноморських степів були тундра і болота. Азалія любить торфянистий ґрунт, отож у ньому й розповсюджувалася аж до Полісся. Потім клімат змінився, азалія у сухих степах вимерла, а на Поліссі залишилася. Ще інші вчені намагаються накреслити шлях азалії на Полісся через Балканський півострів і Карпати або висловлюють припущення, що дрібненьке насіння цієї рослини занесли сюди з Кавказу сильні вітри, які в польодовиковий час віяли в одному й тому ж напрямку.

"Не з того боку шукаєте! — заперечують їм усім деякі дослідники. — Азалія, навпаки, з Полісся перебралася на Кавказ і в Малу Азію".

І теж наводять досить переконливі докази.

Одне слово, за сто років суперечок загадка азалії так і не прояснилася.

Самі ж поліщуки пов'язують появу в рідних краях цієї екзотичної рослини з колишніми набігами татар. Кажуть, що татари завезли її насіння з вівсом. А то переповідають, ніби на Полісся разом з ханом потрапила його донька. На згадку про свою сонячну батьківщину вона взяла з собою насіння азалії і посіяла його тут. А скільки прекрасних легенд розповідають про азалію поліщуки!

Одну з таких легенд ми почули від знайомого лісника.

Забрали якось татари в неволю одного парубка з наших країв. Ну, як водиться, закували в кайдани та й зробили рабом. А парубок (Іваном ніби звали його, а може, й не Іваном — хто знає, бо давно те діялось) красень був та в усьому вдатний. От і закохалася в нього Азалія — єдина донька якогось вельми знатного татарина.

Знала донька, що батько ніколи не згодиться, щоб вона дружиною бранця стала. І зважилася на крайність: взяла найкращих коней з табуна і потай вирушила з Іваном до нього на Полісся.

Гордий вельможа не стерпів такої наруги і поклявся привселюдно, що тільки кров'ю доньки і неправовірного змиє сором зі свого роду.

Три тижні мчала за втікачами погоня. І наздогнала їх аж на Поліссі — стомлених і змучених.

Люто дивився вельможа, як боронився Іван, як упав, вражений стрілою, під кучерявим столітнім дубом, як Азалія у розпуці схилилася над коханим.

І пришпорив коня, аж той змією звився.

— Хай звершиться правий суд аллаха!

Звелася рука з ятаганом і... залякла на півдорозі. Єдина донька, улюблена. Чекав, може, пощади попросить. Аби попросила, усе б їй простив батько!

Та підвела татарка чорні очі, а в очах таке, що аж стрепенуло вельможу.

Помовчав мить якусь і процідив похмуро:

— Зв'яжемо і відвеземо додому. Хай правовірні побачать, як безславно гинуть відступники.

І почув у відповідь:

— Ти відняв у мене, що міг, а відняти любов і аллахові несила. Я назавжди залишусь на цій землі, що мого милого зростила!

Схилилася до мертвого Івана, підняла його шаблю — і просто собі в серце. Гаряча кров бризнула на синій верес і спалахнула дивовижним квітом — наче сонце своє проміння розсипало.

Легенди — то для людей, щедро наділених уявою. Хто такої уяви не має, той заперечить: "Вигадки... Бо ніколи азалія не росла і не росте в Криму". І це правда. Як правда й те, що для багатьох ця рослина просто "драпоштан". Так досить часто називають її поліщуки. Це тому, що крізь сухі кущі азалії дуже важко продиратися.

Що ж, якими хто очима дивиться на рослину, той так її і називає. Один каже, вона — нікчемний дурнопах, інший — "усе в ній незвичайне, загадкове, таємниче... "Гадаєте, цей інший — якийсь пустий мрійник, фантазер? І зовсім ні!" Так захоплено починає свою статтю про азалію один із найповажніших вчених нашого століття — академік Павло Аполлонович Тутковський.

Хоч саме слово "азалія" не таке вже й екзотичне, як може нам здатися: воно походить від грецького "сухий". Виявляється, деревина азалії не вбирає вологи, нею можна за будь-якої погоди швидко розпалити багаття. Мабуть, тому-то наш знайомий лісник завважував:

— Квітучі кущі азалії завжди нагадують мені наші колишні партизанські вогнища...

Милуючись сонячним квітом, людина бажає ще й користі від нього. Але спілкування з рослиною щоразу завдає прикрощів, іноді й немалих.

Про те, чим закінчилося перше близьке знайомство цивілізованої людини з азалією, повідав давньогрецький історик Ксенофонт.

Сталося це за чотириста років до нашої ери. Десятитисячна грецька армія просувалася східним узбережжям Чорного моря. Стомлені походом, суворі воїни не дуже приглядалися до пишних кущів, які золотилися довкола. Куди більше привертали їхню увагу чисельні бджолині рої. Крилаті працелюби збирали нектар із квітів азалії. От і спокусилися поласувати дармовим медком. Однак таке бажання не обійшлося їм даром: у воїнів почала страшенно боліти голова, дехто й зовсім не зміг піднятися після привалу... Надалі у греків відпала охота до червоно-бурого азалієвого меду.

Так, азалія отруйна. Усі тварини, навіть кози, з'ївши її листя або цвіту, гинуть. Для людини рослина теж небезпечна. Хоча... Хоча й досі вчені так і не дійшли згоди, чого від неї більше — користі чи шкоди. Бо азалію можна успішно застосовувати в парфюмерній промисловості для виготовлення високоякісних парфумів і мила. А недавно в журналі "Хлібороб України" з'явилося сенсаційне повідомлення: азалія може успішно захистити картоплю від ворога номер один — колорадського жука! Для цього квіти азалії настоюють на воді не менше десяти днів (найкраще протягом місяця) і цим настоєм обприскують картопляне поле — за 10–12 годин дорослі жуки та їх личинки гинуть. Виходять з розрахунку: кілограм свіжих або 250 грамів сухих квіток на десять літрів води. Зберігати такий настій рекомендується у закритих посудинах.

"Важливою перевагою азалієвого інсектициду, — мовиться в повідомленні, — є його цілковита безпечність для людини і навколишнього середовища, оскільки він швидко руйнується ґрунтовими мікроорганізмами і не нагромаджується в рослинах на ґрунті. При роботі з ним відпадає потреба в засобах захисту, що є обов'язковим при контакті з синтезованими отрутами".

Що стосується азалієвого меду, то ще на початку нашого століття вчений Р. Регель доводив, що він зовсім не отруйний, а тільки не такий смачний, як з інших квітів. Регель сам на Кавказі спостерігав за пасікою, що знаходилася поблизу заростей азалії. Та й у нас на Поліссі, де немало пасік і бджоли теж не обминають квітів азалії, я ніколи не чув, щоб хтось отруївся медом.

Отже, дуже сумнівно, щоб і в давнину саме азалієвий мед спричинився до злих нещасть Ксенофонових воїнів.

Ця рослина — незаперечне диво. Ось густо горять її китиці-ліхтарики, аж очам незвично від такої сонячності. Не менш густі приємні пахощі виснуть над галявиною... І ми стоїмо, як заворожені. Кудись поділися слова. Мабуть, вони просто зайві, коли перед очима таке видиво.

Недарма знаменитий мандрівник Микола Миколайович Миклухо-Маклай, приїхавши навесні 1886 року на два місяці в село Малин теперішньої Житомирської області, де був маєток його матері, одразу ж зацікавився азалією. Він вважав її найвизначнішою рослиною в усіх довколишніх лісах, щиро дивувався її квітом. Дивувався! А він же, як ніхто інший, набачився по далеких світах усяких-превсяких див.

Недарма азалію намагаються "приручити", щоб вона прикрашала сади й парки. Багатьом не вдавалося скорити горду красуню. Один харківський науковець, який у тридцяті роки детально вивчав цю рослину, висіяв її насіння у ботанічному саду в горщиках з різним ґрунтом, та нічого не виросло.

А весь секрет у тому, що азалія має в землі своїх друзів-грибів, які допомагають їй рости і без яких вона жити не може. Тож коли хтось надумає пересадити її або висіяти насіння, треба обов'язково взяти трохи землі звідти, де вона росла раніше.

...Гудуть джмелі, як басові струни. Гудуть над золотистим розливом поліського дива. Ми знаємо, тутешні лісоруби стороняться запаху цього квіту. Знаємо, в довколишніх селах не ставлять сонячних букетів у хаті — голова запаморочиться. І все ж не стримуємося, виламуємо кілька гілочок...

Чомусь пригадується підслухана мимохіть у міському автобусі
розмова:

"Кажуть, є в наших лісах квітка азалія. Дуже красива ніби. Жаль, досі не пощастило побачити".

"А ти її шукав?.."

Любка

У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. А повітря, настояне на ароматах смолини і мокрого листя, приємно дурманить голову. Теплінь... Найдрібніше створіння і те поспішає розплескати по всьому лісі свою весняну радість.

Раптом — вона! Два глянцеві листки біля самої землі. На високому стеблі — кудлате біло-кремове суцвіття...

— Любка!..

Чомусь вимовляю це слово майже пошепки. Вимовляю якось особливо урочисто:

— Любка!..

І вже перед очима стелиться безкрайній степ. І палюче сонце висне над вицвілим безмежжям. І в тому безмежжі — жменька запорізьких козаків.

Кілька днів запорожців переслідували кримські татари. А коли коні та й самі переслідувачі вкрай стомилися, коли не лишилося зовсім харчів, татарський бей махнув рукою: хай тікають — все одно в степу пропадуть без їжі.

А козаки зовсім і не збиралися отак марно пропадати. Бо в кожного на шиї висів амулет, який оберігав від голодної смерті: нанизані на нитку тверді, потемнілі від часу бульбочки. Почали запорожці оті бульбочки жувати — втамували голод, погасили спрагу поволі стали повертатися сили... Ніхто не загинув. А по дорозі на Січ ще й два татарські загони розбили.

Не раз і не два ставали козакам у пригоді чудодійні бульбочки. Не раз і не два рятували від явної загибелі. Тому й оберігали запорожці таємницю своїх амулетів, навіть на допитах не зізнавалися, що то за кульки вони носять на шиї.

Та все ж татари якось вивідали таємницю, дізналися, що ці тверді кульки не що інше, як висушені бульбочки любки дволистої. І почали при собі такі амулети носити. А що в степах любка не росте, то добували її у лісових районах України. Відтоді орда грабувала не тільки населення, а й ліси, вивозячи з собою бульбочки чудодійної рослини.

...І ось я схилився над любкою. Ніби в ній нічого примітного немає, і квітка, здається, до перших красунь не належить, а от щоразу зупиняє мене ця дикунка.

— Іване Михайловичу! — гукаю. — Любку знайшов!

І думаю: певно, до осені в цієї корінь отакенною бульбою стане. Бо ж листки — як дві долоні...

Так, оті бульби — справді диво з див. І це ми знаємо не тільки з переказів про давні пригоди козаків. Ці корінчики немов увібрали в себе дивовижну силу і віддають її при нагоді недужим, вкрай знесиленим хворобою чи глибокими переживаннями людям. І саме за це Носаль чи не найбільше цінує любку серед усього розмаїття лісового зела. І не тільки він один.

Коли викопати любку восени — із землі вилущиться дві бульбочки. Одна бура, зморщена, а друга біла, тверда. Бура — це торішня. Вона вже зробила своє діло: породила і вигодувала рослину, а тепер ні на що не здатна — відпаде і згниє. А біла — це своєрідна комора поживних речовин, і, перезимувавши, їй належить пройти той самий шлях з таким самим кінцем.

За білими бульбочками полюють не тільки травознавці-заготівельники. У цій справі неабиякими конкурентами людини є... миші. Так, так, оті маленькі, сіренькі, з хвостиками, як шило.

Одного разу були ми з дружиною в ранньоосінньому лісі і вирішили викопати кілька цих бульбочок для хворого товариша. Знайшли колонію любок, та... Викопуємо рослинку — а вона без білої бульбочки. Викопуємо другу — теж нічогісінько немає. Третьої й копати не стали: потягнув я за листочки — вони й висмикнулися легесенько.

Спересердя штурхнув палицею на те місце, де сиділа любка, а там нора. Виходить, це мишка підрилася та й посмакувала бульбочкою. Що ж, тут хто раніше встиг...

Коли це невдовзі дружина помітила ще одну любку. Нахилилася, щоб викопати, і...

— Ото, такої бульбастої ще й не бачила! Поглянь-но!..

Підходжу — а там замість очікуваних двох бульбочок — білої і сірої — ряботить одразу п'ять чи шість... білих. Ніби патрони з обойми висипалися. Що за чудасія?! Розгрібаю землю — попадаються ще й ще бульбочки. Хе, та то цілий склад! Не знаю, чи це одна мишка, чи вся мишача сім'я припасала добро на зиму, але з потаємної комірчини ми конфіскували аж 103 бульбочки!

І що характерно: хоч довкола чого тільки не росло, та в комірчині не було жодного корінчика якоїсь іншої рослини, а тільки бульбочки любки. Отже, миші теж кумекають, що й до чого!

Послугувалися любкою свого часу й шарлатани-знахарі. Але не так, як те маємо в народній медицині. Показуючи своїм затурканим клієнтам двобульбовий корінь, вони казали: "Біла бульба добру силу має і від будь-якої хвороби зцілює. Проведеш навхрест по хворому місцю — і від болячки й сліду не лишиться. А бура — лихо криє: доторкнешся такою до недруга свого — і люта недуга вразить його".

Отак і "лікували".

Цілющі дії кореня цієї рослини були окутані непроглядною таємницею. Про його силу в народі складали легенди... Послугувалися цим коренем навіть ворожки-чарівниці, які буцімто з його допомогою хлопців до дівчат привертали. Що з того "привертання" виходило, по-різному в народних піснях співається та в легендах розповідається, але переказують, що від отих "чарівниць" і назва пішла: "любка", "люби мене, не покинь".

А може, й не від них, не від того чаклування. Бо в любки не тільки корінь, а й квітка — теж диво. Зараз, коли сонце береться до зеніту, її аромату майже не чути. А як впадуть сутінки, як висіються зорі на небі, то від неї, ніби туман над річкою, незрівнянні пахощі пливуть. Ще тільки

наближаєшся до галявини, а вже по аромату вгадуєш, що саме тут десь цвіте любка. Коли ж пощастить відшукати в темних травах квітку, яка зеленкувато відсвічує у блідому сяйві місяця, то тієї миті вона здається однісінькою такою в цілому світі.

Саме за ці пахощі квітка колись була любкою, улюбленицею дівчат, бо пахла, як найкоштовніші парфуми. Зачудований її ароматом, вельми поважний ботанік К. Клюк двісті років тому захоплено писав, що якби десь при пасіці засіяти нею чималий клин, то бджоли збирали б з її квіток найпрекрасніший у світі мед. Не знав, бачте, шановний учений, що бджоли не беруть нектару із квітів любки, що запилюють її нічні метелики. Саме їх, метеликів цих, вона і приманює в сутінках своїм чудовим ароматом.

...Приглядаюся пильніше до кудлатого суцвіття. Так, воно досить оригінальне. Кожна квіточка ніби з мармуру виточена... Таки красуня! Як це я раніше додивиться не міг?!

Недарма любка належить до родини орхідних. До тих самих орхідних, яких вважають вінцем довершеності. До тих орхідних, окремі види яких мисливці-колекціонери нерідко здобувають у джунглях Бразилії та Яви, ризикуючи життям.

Коли американського вченого, селекціонера-дарвініста Лютера Бербанка запитали, чи пробував він поліпшувати орхідеї, той здивувався: "Поліпшувати орхідеї? Даруйте, але хто може їх ще поліпшити?"

Звичайно, наша любка поступається яскравістю перед своїми тропічними родичами. Зате вона росте поруч. Ось вона. Хочеш — доторкнися, хочеш — так милуйся.

Галявинка невеличка, просто кілька десятків квадратних метрів. Тут і суниці, і веснівка дволиста. Ага, ось і ще одна кремова квітка, а там ще.

— Багато не нарахуєте, — підходить Іван Михайлович. — Ці красуні вередливі, не люблять юрмитися великими колоніями.

Любку дволисту і зараз дуже поважають у народі. Не один старається перенести її з лісу до себе у квітник чи садок. Але, перенесена, вона, як правило, гине. Тому дехто вважає, що цю дикунку взагалі не можна приручити.

Та воно не так. Любка прекрасно почуватиметься біля хати, коли на неї падатиме легенька тінь дерева та коли ростиме у "своїй" землі. Чому у "своїй"? Корені любки можуть жити тільки поруч з грибницею певних грибів. Якщо в землі такої грибниці немає, любка одразу ж загине. Тож пересаджувати її треба з фунтом, у якому вона росте.

— У моєму садку оселилися дві, — розповідає Носаль. — Візьму їм для компанії ще й з цього лісу.

Він присідає біля однієї рослинки. Лезом довгого ножа обводить довкола круг сантиметрів п'ятнадцять у діаметрі і починає обережно виважувати землю. Незабаром на тому місці вже чорніє глибоченька ямка, а поруч лежить земляний диск, у центрі якого красується любка. Іван Михайлович акуратно загортає диск у газету і вмощує обережно в рюкзак.

Ніяк не доберу, чого це Носаль вибрав такий непоказний екземпляр, коли за кілька кроків ростуть просто-таки красуні — широколисті, високі!

Іван Михайлович помічає моє здивування, пояснює:

— Ця майже на самій стежці всілася. Хтось ітиме, не вгледить та й розтопче. То хай у мене росте, так для неї буде якщо не краще, то принаймні безпечніше...

Переходимо галявину повільно, щоб ненароком не наступити на любку. Он попереду ще одна цвіте — строга, урочиста, ніби десятикласниця на випускному вечорі. Здається, чути навіть шурхіт її святкової сукні...

Меч-трава

Палахкотіли хрести на горбах і ген за обрій стелилися дими, дими, дими...

Неслося з краю в край по Волині:

— Ідуть!..

Як стогін. Як зойк.

Опустіли хутори, спорожніли села, на всі засуви зачинилися ковані залізом ворота замкових твердинь. Люди знали хижу натуру ворога, знали: пощади не буде. Або полон, або смерть — третього не дано.

— Ідуть!..

Вирушила валка від села. За болото, в ліс дрімучий, у потайну місцину. Все жінки, та діти, та сиві діди. У вузликах нехитрі пожитки, слідом — корови на налигачах.

Хто молодий та дужий, здатний тримати в руках меч, спис чи лук, — усі позаду валки, на відстані. Пильнують, щоб ворог зненацька не наскочив, щоб при потребі загородити нападникам дорогу, відвести вбік, збити з напрямку.

А ворожа кіннота уже на обрії, уже наступає. І немає їй ліку, і не видно краю. Знялася курява бурими стовпами, закрила півнеба, затьмарила сонце.

Від самого видовища такого заплакали діти, заголосили жінки.

І моторошно стало чоловікам.

Збилися чоловіки докупи, молодші на старших дивляться і мовчать, старші очі вбік відводять і теж мовчать. Та й що тут казати, коли ясніше ясного: рятуватися втечею — значить, залишити сім'ї на поталу ворогові, до бою ставати все одно, що в прірву головою.

Нарешті знайшовся один — син пастуха, молодецького зросту, сили богатирської. І мовив:

— Хіба у наших мужів немає уже сили в руках? Чи, може, серця затремтіли у тих, хто не раз з рогатиною не ведмедя ходив? На нас із надією дивляться ті, кому зброю тримати несила. Якщо ж побіжимо, то соромно буде нам в очі дітям дивитися!

І всі загули, загомоніли — прокинулися у кожного і гордість, і серце, і розум. І повернули коней супроти ворожої лавини. І закипіла битва жорстока.

Ламалися списи, неначе торішня солома, джмелями роїлися стріли пернаті, іскрами бризкали мечі, щерблячись у січі нещадній. Падали вої на землю з смертельним залізом у серці. І в поле без вершників мчали запінені коні.

Та сила силу ламала. І ось лишився останній захисник краю рідного син пастуха. Подивився в далину, а там валка ще маячить на виднокрузі: батьки, дружини й діти його загиблих друзів так і не встигли сховатися від чужинських очей. І тепер уже їх нікому, зовсім нікому захистити.

Рвонувся хлопець з останніх сил, в обох руках по мечу затис — свій та щойно пронизаного стрілою побратима — і ступив навстріч ворогові. Сам проти незчисленної раті.

І тут сталося нечуване: пощерблені мечі полеглих у січі героїв самі звелися догори і заступили дорогу чужинцям. Побачили таке і скам'яніли від переляку вороги. А потім тікали три дні і три ночі, і більш не ходили на землю волинську походом.

А позубрені мечі так і лишилися на тому місці стриміти угору вістрям. Тільки на зело перетворилися. Подме вітер — шумлять суворо, грізно, застережливо. І назва у зела теж сувора — меч-трава.

Для вчених-ботаніків хоч би якою була легенда про ту чи іншу рослину — це всього лише легенда. Їм подавай факти. Тим паче, коли мова йде про меч-траву, яка свого часу і так немало загадала ботанікам загадок. Наприклад, чому меч-трава, яка селиться на морських узбережжях, раптом заснувала свої колонії у волинському лісостепу і в так званому Малому Поліссі? Як нижня частина її стебла разом з листками умудряється перезимовувати в тутешніх умовах? Чому ця могутня багаторічна трав'яниста рослина з повзучим кореневищем не тільки не займає нових територій, а й зі старих зараз безслідно зникає?

Та поступово меч-трава відкривала людям свої таїни. Виявилось, що вона примандрувала до нас із далеких-далеких віків теплого третинного періоду. Як свідчать розкопки, колись вона була досить поширеною в Європі. Але змінився клімат, і залишилися тільки дрібненькі острівці цієї рослини, кожен з яких старанно описаний ботаніками.

І те, що більшість із відомих на Україні острівців меч-трави забігли так далеко від моря, — теж закономірність. Адже саме тут у давню давнину проходила берегова лінія Сарматського моря. Багато тисячоліть минуло, як немає цього моря, а меч-трава усе ще вперто тримається його берегів.

...Від Рівного до Тайкур — рукою подати. Тут кінцева зупинка приміського автобуса. Виходимо за село на заплаву невеличкої річечки, і от уже перед нами сіро-зелені півтораметрові зарості. Суцільною стіною.

Таємничою суворістю віє від них, якоюсь незвичайністю. Так вирізняється серед привітної лагідності заплави строга краса цієї гості з далекої доби.

Торкаюся долонею до мечоподібного листка — відчуваю, як гострі зазубрини врізаються в шкіру. Хочу уявити хоч якось вигляд цієї місцини в один із днів третинного періоду. Адже тоді теж була оця земля, сяло над нею це ж сонце, голубіло небо...

Знаю: було! І все ж уявити не можу. Натомість вимальовується нереальне: назустріч ворогам ступає останній оборонець, а за ним підводяться сторч пощерблені у бою мечі полеглих побратимів...

Гаряче дерево

Йшли одного разу лісом, а Іван Михайлович враз затанцював:

— Плющ! Плющ! Плющ!..

На гладеньких стовбурах осик ніби хтось понапинав струни, а на тих струнах нанизане білясте листя, трохи схоже на кленове. Струни — то стебла плюща. Листя міцне, шкірясте, такому й мороз не страшний.

Плющ звичайний — рослина не така вже й звичайна. По-перше, вона — релікт, тобто така, що збереглася з прадавніх часів до наших днів, по-друге, на Україні в дикому стані зустрічається зрідка, та й то тільки на заході та ще в Криму.

Тому-то ми з цікавістю ходили поміж деревами, приглядалися до плющевих струн.

Люди знають плющ давно-давно. Стародавні греки, наприклад, вважали його священною рослиною. Адже він відвернув смерть від самого бога Діоніса. Ось як це було.

І Грізний Зевс покохав юну фіванську царівну Семелу і пообіцяв виконати будь-яке її прохання. Тоді богиня Гера, яка ненавиділа Семелу і хотіла її смерті, підмовила царівну:

— Попроси Зевса, нехай з'явиться до тебе в усій своїй величі бога-громовержця.

Цар богів не міг відмовити Семелі, адже він дав слово. І громовержець з'явився. Блискавка яскравилася в його руках, раз у раз вдаряли громи. Спалахнуло все довкола, загорівся і завалився царський палац, загойдалася земля. Охоплена жахом, Семела упала додолу, її обіймало полум'я. Зрозуміла вона підступність Гери, та було пізно.

І тоді у вмираючої Семели народився син Діоніс — крихітне, зовсім немичне дитя. У лавині вогню воно здавалося приреченим на неминучу смерть.

Та хіба міг загинути син великого Зевса? Із землі з усіх боків, як за помахом чарівної палички, почав рости густий плющ. Він прикрив дитя своєю зеленню і врятував від загибелі.

Коли Діоніс виріс і став прекрасним і могутнім богом вина, богом сили, радості і родючості, вічнозелений плющ разом із виноградною лозою став символом його влади. Плющ завжди обвивав Діонісів посох. Під час святкових гулянь на честь цього бога стародавні греки прикрашали свої голови вінками з плюща. Спочатку — тільки з поваги до Діоніса, а потім — з тієї причини, що нібито ця рослина здатна розганяти хміль. До речі, і сам винахід вінка приписали богу Діонісу.

Та була й ще одна немаловажна причина, — а можливо, навіть вона й головна, — шанобливого ставлення древніх до плюща.

Нині ми якось навіть не задумуємося, наскільки полегшують наше життя звичайні сірники. Ми звикли, що вони завжди при нас і дають змогу в будь-який час добути вогонь. Але ж сірники з'явилися порівняно недавно. Кресало і кремінь мають давніший вік, але і їх ще не знала давня афінська господиня, яка змушена була постійно пильнувати, щоб у вогнищі тліла бодай одна іскорка. Бо добування вогню було тоді справою нелегкою. Робили це за допомогою спеціального дерев'яного приладу. І найкращий такий прилад, як писав "батько ботаніки" Теофраст, що жив за кілька століть до нашої ери, був саме із плюща: він давав вогонь швидше і вогонь той був дуже яскравий. Мабуть, через це греки називали плющ "гарячим деревом".

Дехто може сказати: яке із плюща дерево, коли це ліана, що сама дереться на інші дерева або стелеться по землі?

Еге ж, ліана. Та ця ліана росте дуже довго, і через кілька сотень років перетворюється у справжнє дерево. Окремі дерева-плющі, які ростуть зараз у Німецькій Демократичній Республіці, мають понад метр у діаметрі. Їх гілля так розметнулося довкола, що покриває площу близько 850 квадратних метрів. Вчені підраховали, що цим дідусям-велетням уже майже по тисячі років.

Можна гадати, про колись подібні велетні росли цілими гаями. Отже, було з чого брати деревину для вогнедобувних приладів.

Чим пильніше придивлялися люди до плюща, тим більше дивувалися. З'ясувалося, що для цієї рослини зовсім не страшний град. Навіть коли усе зело довкола було посічене і побите безжальними горошинами граду, плющ спокійнісінько погойдував своїм цупким листям, на якому грізна стихія не лишила навіть сліду свого. А пре помітили, що плюща, не вражає блискавка. І почали садити рослину біля житла, сподіваючись, що

вона захистить від блискавки і його. Пізніше церковники стали освячувати гілочки плюща на вербній неділі і радили схороняти в хаті, клуні, хліві. Гілочки нібито мали оберігати будівлі від блискавки, пожежі і всякої іншої напасті.

А потім з'ясувалося, що граду не бояться й інші рослини, які мають шкірясте вічнозелене листя, а блискавка дуже нечасто вдаряє в липу й глід. Та на той час у народі уже міцно прижилися легенди про винятковість у цьому плюща.

Чого тільки не приписували плющеві: і що він має магичні властивості, і що здатний лікувати десятки хвороб! У це щиро вірили не тільки забобонні пастухи та хлібороби, а й високоосвічені, як на свій час, люди. Так Бенедикт Крісп, який жив наприкінці VII — на початку VIII століть і був одним з найбільших ерудитів своєї доби, у широко відомій дидактичній поемі "Медичні замітки" на повному серйозі писав:

Трапиться так, в голові щось стугонить безупинно

І, полонивши її, біль завдає їй нестерпний,

Зразу ж вінком із плюща постарайся її обв'язати.

При всій шані до плюща, зараз цього, звичайно, ніхто б не написав. Зате писали і далі пишуть інше. Ось хоча б таке:

"Трапляється, що одне дерево знищує інше, віднімаючи в нього поживу і заважаючи йому жити... Погане сусідство з плющем..."

"Де той плющ поведеться в лісах, там псує дерева, обвиваючи їх".

"Плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими жилками по стовбуру до самого верховіття, день у день висмоктував соки, поки

вп'явся мацаками в коріння. А тоді запишався, забуяв, розпустивши листя по чужих гілках. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не їсть його. Цупкий і ядучий. Він зеленіє, поки струхлявіє коріння старого дерева, роз'їдене плющем, доки воно звалиться і вкриє паразита своєю порохнею..."

Перше сказане Теофрастом за триста років до нашої ери, друге — ботаніком К. Клюком двісті років тому, а третє писане в наші дні відомим письменником.

Проте наукою доведено, що плющ — ніякий не паразит і не висмоктує соку з інших дерев. Як і кожна чесна рослина, він добуває собі поживу з землі самостійно. А що повітряні корінці його чіпляються до дерева, то це молодий плющ шукає собі опору, щоб піднятися вище. Тільки й того, що з відмерлої кори цього дерева він іноді може брати своїми корінцями розчинні солі.

Що ж до метеликів, то вони охоче відвідують плющ, як і інші рослини, а бджоли з його цвіту носять смачний густий мед. То вже письменник перебрав, гудячи рослину.

Дехто помилково плутає нашого плюща звичайного з так званим "отруйним плющем" — сумахом отруйним, який зустрічається в багатьох ботанічних садах. Сумах і справді дещо схожий на плющ, так само повзає по землі чи дереться вгору по стовбурах дерев, присмоктуючись до їх кори додатковими корінцями. Тільки листя в нього трійчасте і під осінь набуває оранжевого кольору.

Молочний сік, що міститься в сумаху, вкрай отруйний. Навіть кілька його крапель, випадково капнуті на шкіру людини і не змиті одразу, викликають не тільки місцеве подразнення, а й загальне захворювання організму. Отже, панібратське поводження з цією рослиною просто недопустиме, бо призводить до трагічних наслідків. Стверджують, що

навіть близьке перебування біля такого отруйника може спричинитися до висипки на тілі і підвищення температури.

Проте "отруйний плющ" із нашим плющем нічого спільного не має. Він родом із Північної Америки, а до нас був завезений лише в минулому столітті як дивинка для окраси магнатських садів. І хоч приживається він у нас порівняно непогано, проте через свій вовчий характер широкого розповсюдження так і не набув — мало бажаючих поратися з ним. Бо серед майже сотні рослин, здатних викликати в людини болюче подразнення шкіри, "отруйний плющ" стоїть на першому місці. Тож із цим заморським зайдою дійсно сусідство для людини — вкрай небажане.

Чи не найбільша незвичайність нашого плюща звичайного — його цвітіння і плодоношення. Адже він розпускає зонтики своїх зелених квіточок восени, коли всі інші рослини уже викохали плоди. А чорненькі ягоди "гарячого дерева" досягають... рано навесні. Зимовий холод не тільки їх не лякає, а навіть сприяє дозріванню.

Кажуть, колись богиня квітів Флора йшла по землі і наділяла долею кожну рослину. Усе зело наввипередки тягнулося до своєї повелительки і випросило для цвітіння — весну, а для плодоношення — осінь. А плющ тоді жив на дні глибокої ущелини. Отож поки вибрався звідти, то й запізнився на побачення з Флорою. Тому в нього з квітами та ягодами не так, як в інших рослин.

Суворі краса й оригінальність плюща людині до вподоби. Приручений, він по всіх усядах укутує затишні альтанки, зірчасто мережить численні арки, зеленою лагідністю снується по підвіконнях. Спокій і тиху задуму дарують зустрічі з цією рослиною.

Людина від плюща має й інші вигоди: із його соку вона виготовляє високоякісний лак, листям підгодовує овець, коли в них є маленькі ягнята, а з гірких плющевих ягід одержує ліки...

І все ж якусь невідому нам властивість плющ і досі тримає в таємниці. Бо чого ж тоді птаство таке охоче до плющевих ягід? Бо чого ж тоді олень, щоб вижити після отруйного укусу фаланги, чимдуж поспішає поїсти плющевого листа?

— Оце здорово! — раз у раз повторював Іван Михайлович, поки ми оглядали тонкострунну плющеву колонію.

Потім пояснив:

— Років п'ятнадцять тому я цей ліс уздовж і впоперек сходив — на плюща тоді не натрапив. А він, виходить, осьдечки прижився. Здорово, га?..

Русальний квіт

Із полотна війне таємничою чарівністю місячного сяйва, тремкою тишею теплої літньої ночі. І заповнить уяву дивна дивина. Довго перед очима у сріблястому мареві хитатимуться дівочі постаті в білих сорочках до п'ят, з пишними розпущеними косами. І гойдатиме темна річкова гладінь великі блюдця білих водяних лілій.

Художник Іван Миколайович Крамської назвав свою картину "Русалки", переповівши у ній мовою пензля давню слов'янську легенду про русальний квіт — латаття біле, або, як їх у нас частіше називають, білі водяні лілії, що обернулися на русалок.

Колись один з літніх тижнів у нас називали русальним. Існувало повір'я, що саме в ці дні русалки із білосніжних лілій стають "простоволосими дівами" і водять танки біля річок. А дівчата й хлопці тоді не ходили купатися поодиночі, щоб русалки не залоскотали. Наймарновірніші носили при собі стебла полину і любистку — це повинно було відлякувати русалок.

Особливо небезпечний так званий мавський Великдень — четвер русального тижня. У цей день дівчата і жінки навіть не працювали, щоб не прогніввити русалок. А вже про те, щоб у річці хлюпатись, не могло бути й мови. Коли ж котрась змушена була ступити у воду, то мала обов'язково спершу кинути туди трохи полину. Проте вважалося, що й полин не допоможе, якщо на воді в цей час біло іскриться русальна квітка.

Мене нітрохи не дивує, що з усіх водяних квіток у цієї слава найдзвінкіша. Бо ж хіба не заслуговує вона того!

Коли літнього ранку приходжу до тихого озерця, де на підрум'яненому сонцем плесі срібляться лілії, мене завжди охоплює якесь незвичайне почуття. Ніби в казку потрапив. І я справді ладен повірити, що це не квіти, а зорі нападали сюди вночі з небесної височини та так і залишилися на воді. Вірили ж колись північноамериканські індіани, що латаття біле утворилося з іскор, які впали після зіткнення двох зірок. А зіткнулися зірки тому, що заперечалися, котра з них володітиме стрілою, яку пустив у небо один великий індіанський вождь.

Узагалі, мабуть, немає такої країни, де б не було легенд про білу водяну лілію. Звичайно, там, де вона росте.

В Італії, наприклад, поширена легенда про красуню Мелінду, яку вкрав болотяний цар-страховисько і одружився з нею. Від того шлюбу й народилося латаття біле, пелюстки якого нагадують колір обличчя Мелінди, а тичинки — золотаві коси красуні. Щороку вкриває Мелінда трясовину квітами, нагадуючи своїй згорьованій матері, що вона жива, вічно юна і царює над болотом.

Через тисячоліття дійшла до нас стародавня грецька легенда про водяну німфу, яка палко покохала силача Геракла. Але той не відповів їй взаємністю, і німфа з горя обернулася на квітку білої водяної лілії. Тому й досі наукова назва рослини — "німфа біла".

А знаменита одолень-трава наших предків, виявляється, теж не що інше, як ця ж рослина. Тільки в давнину, за переказами, мала вона силу незрівнянну, перемагала всілякі недуги і нечисть. Відвар її нібито допомагав від зубного болю й отрути, а ще вважався "любовним напоєм" — пробуджував палкі почуття в серцях гордих красень. Та найбільше вірили в одолень-траву купці, посли та інші мандрівні люди. Хто лагодився в дорогу, запасався цією травою і вимовляв такі слова: "їду я в чисте поле, а в чистому полі росте одолень-трава. Одолень-трава! Не я тебе поливав, не я тебе породив; породила тебе мати сира земля, поливали тебе дівки простоволосі, баби-самокрутки. Одолень-трава! Здолай ти злих людей, щоб злого про нас не думали, поганого не мислили; віджени ти чародія, ябедника. Одолень-трава! Здолай мені гори високі, доли низькі, озера сині, береги круті, ліси темні, пеньки і колоди. Заховаю я тебе, одолень-трава, біля самого серця, на всій путі і на всій доріженьці".

Чого тільки не вигадували про цю квітку! Яких тільки забобонів про неї не було!

У середні віки біла водяна лілія стала незамінною рослиною для знахарів-шарлатанів. З її допомогою вони бралися лікувати будь-які хвороби. І для цієї мети квіти треба було збирати зовсім не так, як усі інші. Зривати їх належало в певні години, на ніч, при цьому щільно заткнувши вуха і звертаючись до квітки з ласкавими словами. І квітку треба було не зрізати, а тільки зривати. Бо зрізане стебло почне кривавитися, і від цього людину стануть переслідувати тяжкі сни, а то й заманить безодня. Сушили квіти в тіні, біля північної хатньої стіни обов'язково висячими, інакше рослина втрачала силу.

А "лікували" то й узагалі оригінально: висушені квіти підвішували над ліжком хворого саме проти болючого місця...

Відійшли в минуле знахарі-шарлатани, а разом з ними канули у вічність і їхні незбагненні "методи" лікування. Зате лишилася народна медицина, яка без знахарського "чаклування" мудро використовує ліки,

наготовані для людини самою природою. Звичайно, не обійшла народна медицина своєю увагою й білої водяної лілії і послуговується нею значно успішніше, ніж те вдавалося знахарям— шарлатанам.

Послужлива пам'ять наших дідусів і бабусь донесла до нас чимало дивовижних переказів і повір'їв про русальний квіт. Одне з тих повір'їв застерігає: квітку білої водяної лілії не слід приносити в дім, бо разом з нею до хати прийде і нещастя.

Здогадуюся: це дуже закохана в природу, далекоглядна й передбачлива людина придумала таке! Певно, любила усією душею це біло-срібне водяне диво і турбувалася про його збереження. От і зронила першою з уст слова, які допомогли зберегти рослину для далеких нащадків, тобто для нас з вами.

І тепер, коли бачу, як стрімголов кидаються у воду запопадливі молодики, щоб мерщій зірвати часто одну-єдину лілію, що не знати як ще уціліла, коли бачу зів'ялий, розтерзаний квіт у руках тих, хто повертається з річки, якось жаль стає, що оте старе повір'я нині уже забуте.

...Ось серед круглястих листків латаття ясніє велика біла квітка — усміхається сонцю і сама аж промениться. Хто запримітить її — зупиниться, задивиться, замріється. І на мить одним уявиться похмурий замок із Шекспірового "Гамлета", усіяне лататтям озеро і божевільна Офелія у вінку з білих водяних лілій — вона, співаючи, повільно занурюється у воду, глибше, глибше, і ось уже тільки квіти плавають на поверхні... Іншим — дзвінкоголосі молоді гречанки, які сплітають з водяних лілій вінок для міфічної красуні Єлени в день її весілля з царем Менелаєм. А ще іншим — Уля Громова, героїня з Краснодона. Пригадуєте початок "Молодої гвардії" Олександра Фадєєва? Дівчина захоплено милується русальною квіткою: "Ні, ти лиш поглянь, Валю, яке це диво! Розкіш! Наче вирізьблена... Адже вона не мармурова, не алебастрова, а жива, та яка холодна! І яка тонка, ніжна робота, — людські руки ніколи б так не зуміли. Поглянь, як вона спить на воді, чиста, строга, байдужа... А

оце її відбиття у воді, — навіть важко сказати, яка з них краща, — а барви? Дивись, дивись, вона ж не біла, тобто вона біла, але скільки одмін — жовтавих, трохи рожевих, якихось небесних, а всередині, з цією вологою, вона перлиста, просто сліпуча, у людей бо таких барв і назв нема!"

Невловима арніка

Усе повторилося. Як і минулого разу, і позаминулого. Тітка, цього разу, звичайно, інша, якийсь час прискіпливо роздивлялася нас, ніби прицінювалася і зважувала, чи варто ділитися з незнайомими людьми хай маленькою, але все ж таємницею, а потім, немов змилостивившись, показала рукою уздовж річки:

— Та отам за поворотом повно того зілля.

Заирнула ще раз у наш альбом, кивнула головою:

— Атож, воно! Кожен день по корову йду — бачу. Воно...

Йдемо, куди показала тітка. Ще здалеку помічаємо жовтогарячий цвіт понад берегом. Мимоволі прискорюємо ходу і... Ну, звичайно ж, це не арніка гірська, а звичайнісінький оман британський, який на Поліссі росте повсюдно.

...Із давнини донесла народна легенда розповідь про те, як зліг у постіль великий князь Данило Галицький. Зліг не від ворожої рани і не від тягара прожитих років — у повному розквіті сил підступно підкралася до нього проклята дихавиця, почала душити так, що й життя стало немилим. І галицькі, і спеціально запрошені чужоземні лікарі з ніг збилися, а зарадити хворобі нічим не можуть. Князь прямо на очах так і тане, як запалена воскова свічка.

Прочули про Данилову неміч злі сусіди — королі та хани. Радо руки потирають, на руські землі зазіхають. І повила осмута городи і села. Бо хоч не з медом жилося робочичам при князеві Данилі Галицькому, та в чужинському полоні чекає на них ще більша скрута.

Спустився тоді з гір пастух-знахар і попросив, щоб його допустили до князя. Дістав з бесагів жовтоквітне зілля, приготував з нього ліки для хворого.

Сорок днів лікував пастух князя Данила. І став Данило на ноги, і пропала дихавиця, ніби її ніколи й не було. Сів князь на коня, виїхав за місто, вихором пронісся по полі — зовсім здоровим себе відчув. І повелів щедро нагородити свого зцілителя.

Та коли повернувся — пастуха вже не було. Казали, знову в гори пішов. А звідки саме він і як його звати — ніхто й не поцікавився. Тільки рослину, якою він лікував князя, запам'ятали: то була арніка...

Арніка... її в Карпатах сьогодні ще можна бачити досить часто. Та на Волині і Ровенщині вона майже зовсім перевелася. Навіть Носаль зустрічав її востаннє над Горинню чимало років тому.

Так, коли арніка цвіте, у неї гарні жовтаво-оранжеві квітки. Проте зовсім не краса квітки стала причиною того, що ця рослина зникає, а її лікувальні властивості.

— Колись, — розповідає Іван Михайлович, — настойку арніки мали якщо не в кожній поліській хаті, то через одну. Вживали її від багатьох-багатьох недуг, а надто при виснаженні організму. І так протягом багатьох поколінь. Це й призвело значною мірою до того, що рослини не стало, а люди згодом замість арніки почали збирати оман британський, квіти якого дещо схожі на квіти арніки.

Отже, нам якось навіть ображатися не виходило на тітку, яка спроводила нас по оман британський. Адже вона щиро вірила, що то і є арніка.

На арніку ми з Іваном Михайловичем "полювали" уже довгі тижні. Не раз зустрічали людей, які запевняли, що бачили її — хто рік, а хто два тому. Ми відвідували вказані місця, але рослина залишалася невловимою. Це ще більше підігрівало наш азарт. Адже ми знали, ми вірили: є вона, мусить бути на Поліссі! Бо ж не могла отак зовсім зникнути по всьому Погоринні, десь же залишилася.

Ми стільки разів заводили мову про арніку, що навіть сама назва рослини стала для нас звучати якось особливо: дзвінко, святково, загадково. Навіть не хотілося вірити, що ця назва походить від зовсім буденного грецького слова, яке у перекладі всього-на-всього означає "чхати". Бо й справді людина чхає, якщо понюхає квітку або корінь цієї рослини.

Правда, дехто з учених виводить назву з іншого грецького слова — "арнос" (баран). Мовляв, квітки, коли їх висушити, стають пухнастими, як бараняче хутро.

У наших Карпатах та в горах деяких інших європейських країн арніку нерідко ще називають "тютюновою квіткою". Бо її листки дуже схожі на молоде тютюнове листя. У минулому столітті гірські жителі навіть курили його замість тютюну.

Для лікування в арніки використовують переважно суцвіття, лише іноді корені. В одному з довідників я вичитав, що років п'ятнадцять тому на Україні тільки Укоопспілка заготовляла щоліта п'ять тонн "сировини", тобто сухих суцвіть арніки. А скільки осідало в торбин ах зіллярів-аматорів — про це, як мовиться, історія замовчує. Відомо тільки, що тоді і в нас на Поліссі базарники теж носили арніку віхтями на ринок. Нині ж під назвою арніки поліські зіллярі пропонують покупцям оман

британський, а ми з Іваном Михайловичем міряємо десятки кілометрів, щоб надібати хоч одну-єдину рослину з оранжевою квіткою-короною. І поки що міряємо, на жаль, даремно.

Тим часом попит на арніку зростає. З кожним роком зростає. Спробували, було, ентузіасти вирощувати рослину на присадибних ділянках, як-от ромашку чи якесь інше лікарське зілля. Та вона, виявляється, з "характером" і приручається погано... Отже, треба з подвоєною пильністю оберігати арніку від винищення там, де вона сьогодні ще росте. А це якось недавно Іван Михайлович заявляється радісний, схвильований. Ще з порога випалює:

— Нарешті наша невловима арніка знайшлася! Один знайомий учитель натрапив. Каже, вся галявина горить, як сонце.

— Може, знову оман британський?

— Ні, цього разу вона, голубонька. Вчитель зірвав одну рослину, показував — вона! Але де натрапив — не признається. Каже, менше людей знатиме — більше віри, що збережеться. Його можна зрозуміти. А ми пошукаємо свою. Пошукаємо...

Дика півонія

Хто знає, чи схожа наша дика півонія вузьколиста на свою родичку, що була така знаменита в стародавньому світі. Зате в обох назва від одного імені походить. І виникла вона, за переказами, ось як.

У міфічного старогрецького лікаря Ескулапа був учень Пеон. Він прославився тим, що вилікував найтяжчі рани, промиваючи їх відваром якоїсь рослини та прикладаючи до них її листя. А коли одного разу могутній Геракл поранив бога підземного царства Плутона, то Пеон зцілив грізного повелителя пекла. Відтоді рослина на честь славного лікаря стала називатися півонією.

Правда, як свідчить легенда, здобути цю рослину в ті часи було зовсім не так просто: її пильно охороняв величезний рябий дятел. Птах налітав на кожного, хто пробував зірвати її, і викльовував очі. Тому небагато було охочих іти за таким зіллям. А хто й наважувався, то робив це вночі, коли дятел спав.

Допомагав Пеон зцілюватися богам і під час Троянської війни. Відтоді усіх визначних лікарів-травознаїв почали шанобливо називати "пеоніями".

Таку ж назву дістали і всі трави, які мали високі лікувальні властивості. Отож, натрапляючи в старих книгах на згадки про півонію, насправді важко визначити, про яку саме рослину йдеться. Тим більше, що колись півонія взагалі вважалася одним із чудес зеленого світу, своєрідним вінцем творення. Їй приписувалося багато чудодійних властивостей, хоча в основі своїй і нісенітних.

Наприклад, в одному з російських травників кількасотрічної давності на повному серйозі мовиться, що коли людина має при собі насіння чи корінь півонії, то їй ніяка нечиста сила не може заподіяти шкоди. Той же травник настійно радить корінь півонії носити дітям на шиї як талісман від хвороб. А ще запевняє, що "в дім той, у якому півонієве насіння лежить, жодна громова стріла не влучає і блискавка його не запалює". Отак!

Віра в чудодійну силу півонії жила в багатьох народів. Так у Швейцарії дітям від корчів накладали на голову вінок з 77 півонієвих листків. У Франції, Данії, Португалії люди від падучої хвороби носили на шиї сорок днів намисто з плодів цієї рослини. Для підсилення дії плоди ці скроплювали свяченою водою, нанизували їх не на будь-яку нитку, а тільки на червону, і обов'язково голкою, яка не була в ужитку.

За такої слави півонія, певна річ, не могла залишатися звичайною рослиною. Її висаджували у квітниках, доглядали, леліяли, аж поки

викохали гарну та пишну. Півонію оспівували поети багатьох народів. У різних країнах квітка її була символом палкого кохання і ніжних почуттів.

Хоча подеколи траплялося й протилежне: півонія вважалася символом некрасивого, пихатого, заздрісного. А чому так — про це навіть казка є.

Якось ясночола богиня Флора мала на якийсь час покинути землю. І вирішила замість себе залишити заступника. Та кому з рослин віддати перевагу? Адже усіх їх однаково любила.

От зібрала Флора на раду своє рослинне царство і запропонувала квітам самим обрати їй заступника. Півонія вважала, що саме вона гідна високої честі заступати Флору. Отож набурмосилася пелюстками, з викликом поглядала на всіх і всіляко старалася підкреслити, що вона найпишніша і найвеличніша в зеленому світі. Але несподівано для неї всі квіти назвали найдостойнішою троянду. І Флора зняла зі своєї голови корону і увінчала нею троянду. А ошелешеній півонії сказала:

— Бундючна, безглузда квітко! За свою пихатість і самозакоханість залишайся ж назавжди такою товстою, надутою, як сьогодні, і хай жоден метелик не подарує тобі ніколи свого поцілунку, і жодна бджілка не візьме з тебе меду, і жодна дівчина не приколе твоєї квітки до своїх грудей.

Казка казкою, а треба визнати, що півонія справді гідна неабияких почестей. Коли зацвітають її кущі у квітниках, розсипавши оберемками іскристий пелюстковий жар, коли попливуть над землею чудесні пахощі її квітів — хіба можна не зупинитись, щоб помилуватися нею? А коли її розкішна квітка велично підноситься над вазою — стає більше сонця в кімнаті.

Та особливо розквітлу півонію люблять наші школярі. Чи тому, що пишнота і яскравість квіту її притягає до себе погляд ніби магнітом, чи

тому, що розквітла півонія віщує наближення літніх канікул — хтозна. Але загляньте у класні кімнати, коли там ідуть екзамени, і ви обов'язково побачите на столах величезні букети півоній.

Із кінця вісімнадцятого століття в Європі набула поширення біла сибірська півонія. Святкова, урочиста краса її цвіту, приємні пахощі швидко призвели до того, що вона помітно потіснила у квітниках свою червону сестру. Хоч, правда, на батьківщині — в Даурії та Монголії — цю півонію любили більше за коріння, яке варили в юшці та широко використовували в народній медицині, і за насіння, яке підсмажували й додавали в чай. Росіяни-сибіряки називали цю півонію "білим мар'їним коренем".

Наша нинішня дика півонія вузьколиста, звичайно, далеко не така пишна, як її приручені родички. Та на тлі степового різнотрав'я вона — справжня красуня. Навіть той, хто на словах байдужий до квіткової краси (бо сумнівно, щоб такі байдужі були насправді), при зустрічі схилиться над її квіткою і здивовано розглядатиме криваво-червоні пелюстки.

На жаль, дедалі рідше й рідше щастить надібати цю рослину, обпекти пальці об прохолодний жар її пелюсток. І мені ще й як зрозуміле здивування моїх юних супутників, коли при нагоді я їм розкажу, що колись із цієї півонії виготовляли зелену фарбу. Атож, зелену, і не так давно й сам я щиро здивувався, почувши таке від Івана Михайловича.

Дарунок Флори

Той ранок запам'ятався таким: сива трава у сивій росі, і сива вода, і сивий туман по воді, а над ними — рожева смужка, яка дедалі ширшала прямо на очах і золотіла, золотіла назустріч сонцю. А потім увагу заповнили дві лусочки тополевої кори — біля круглих капелюшів та усякого іншого листатого водяного зела вони чатували карасів. Справжніх королівських карасів. А ще потім сталося знайоме: спочатку одна, потім і друга вудка зачепилася за ремеззя, заплуталася і...

Довелося лізти у воду відчіплювати. Скраю озерце було не дуже глибоке, зате дно грузьке-прегрузьке. Поки топтався, виплутуючи жилку, раз наступив на якийсь гостряк, потім вдруге, втретє. Що там за чортovinня засіло в мулі? Присів у воді, намацав щось каракувате, витяг — хтозна й що: темне, з гострими рогульками. Повертів у руці та й жбурнув аж на середину озерця.

І треба ж таке! Через багато років зовсім випадково опинився я знову біля того озерця. Цього разу вдвох з Іваном Михайловичем. І він враз, як ото гід під час екскурсії:

— Погляньте! На воді — розетки листків, схожих на березові...

— Горіх! Водяний горіх!.. — майже вигукую я.

Ну як тут було не пригадати отого сивого ранку, коли я вудив карасів і коли лазив у воду рятувати свої вудки?! Оте гострякувате чортovinня, об яке тоді поколовся, виявляється, було водяними горіхами! Недарма ж їх повсюдно за ці гостряки і називають "чортові".

Правда, зараз усе менше й менше залишається людей, які знають про водяні горіхи і пре те, "з чим їх їдять". Бо відшукати рослину навіть у нас, на Поліссі, де всяких озерець та стариць стільки, що й за життя не обходиш, дуже й дуже не просто. А були ж часи, і не такі далекі, коли дядьки підводами возили на базар щедрі водяні дари, коли поліщуки їли їх сирими, печеними і вареними у підсоленій воді, сушили їх і товкли на борошно, яке потім підмішували до житнього і випікали хліб. До речі, підмішувати доводилося досить часто, бо пісна піщана земля була скупкою на врожаї.

Та й у всі часи водяний горіх був для людини доброю підмогою.

У Київській Русі ці непоказні каряки відігравали, можливо, тільки трохи меншу роль, ніж зараз картопля. Ще у Теофраста ми читаємо, що

давні фінікійці збирали їх на річці Стримоні і випікали хліб. А розкопки свідчать, що наші прадавні предки будували свої свайні житла тільки на тих озерах, де рясно рили водянні горіхи, — застерігалися від голодної смерті.

Кажуть, колись богиня Флора пролітала над землею і роздаровувала свої багатства. Махнула вона правою рукою над степами — з рукава її сукні висіялися жито, пшениця і всяка пашниця. Повеселіли степи. Махнула лівою над лісами — посипалися з рукава суниці, чорниці, брусниці та інші ягоди. Повеселіли ліси.

Коли це бачить Флора — під нею озеро голубіє, жваво хвильками вирає. Захотілося і цьому озеру щось подарувати. А в рукавах уже нічого немає, все на степи та на ліси витрусила. Засмутилася богиня.

Аж чує — щось ніби муляє їй у ліву руку. Подивилася — а це гостророгий горіх застряв у рукаві, зачепившись за зелений шовк сукні. "От добре! — зраділа богиня. — Подарую озеру цього рогача, і нехай він родить рясно-прерясно". Та й кинула горіха в озеро. Відтоді й заходилися водянні горіхи рости.

"Послужний паспорт" водяного горіха досить солідний, переконливий. Дійшовши до нас ще з третинного періоду, рослина явилася людині не як музейний експонат з прадавніх епох, а як вірний помічник-годувальник. Для прикладу можна взяти хоча б такий промовистий випадок. В Індії біля великого озера Вур часто випадали недороди. Під час кожного гинули з голоду десятки тисяч людей. Тоді власті розпорядилися засадити озеро водяними горіхами. Через кілька років горіхи так розрослися, що їх ромбовидне листя покривало майже всі дві тисячі гектарів озера. Навіть пароплавам важко було прокладати собі шлях крізь горіхові зарості. Зате загроза голодної смерті відступила, бо щороку з озера збирали такий урожай горіхів, що їх вистачало на п'ять місяців для всіх жителів довколишніх поселень.

На Поліссі ще й зараз можна почути такий вислів: "закинути на кожуха". Для більшості поліщуків первісний зміст його давно втратився, і вони вживають вислів тільки в переносному значенні, найчастіше з метою покепкувати над невдатним рибалкою. Тим часом у цих словах нічого немає смішного. Вони просто означають найлегший спосіб добування водяних горіхів. Полягав він ось у чому.

Брали зношеного кожуха, скручували його вовною догори, прив'язували довгу віршовку і волочили по дну озера, де ростуть водяні горіхи. Рогаті плоди заплутувалися у вовні. На березі їх виплутували і складали у мішки.

Чому ж вимирає ця реліктова рослина? Про це вчені сперечаються ще з минулого століття. Одні бачать причину в недосконалості способів її розмноження і в пересиханні озер, інші — у зміні клімату, витісненні рослини більш пристосованими до життя зеленими сусідами. Ще інші головним винуватцем називають людину. І небезпідставно. Адже це вона забруднює водойми всілякими промисловими відходами, масово винищує водяного горіха, збираючи не тільки плоди, а й зелень на корм худобі.

Скаже дехто: тисячі років люди збирали ці горіхи — і нічого, а тут за лічені десятиліття раптом знищили?! Хіба таке може статися?

Уже є. Адже такої кількості людей, як зараз, на світі досі не було. А як відомо, і водяні краплі камінь довбають, коли їх багато.

...Так, це те ж саме озерце — ще б не впізнати! Тільки я ніби іншими очима дивлюся на нього: віднині воно для мене — незвичайне.

Озерце береже чудесний дарунок Флори.

У центрі розеток водяного горіха біліють невеличкі квіточки. Іван Михайлович зауважує:

— Гарний урожай буде, ой гарний! А ще добре, що сюди люди заглядають лише з вудками, а не з кожухом...

Барви поліського болота

Цього разу веду я. З купини на купину, з горбочка на горбочок — стрибаємо краєм великого болота, тримаючись ближче до чахлих берізок і сосонок. Незважаючи на те, що початок липня і природа мала б досягти вершини своєї краси, довкола нас одноманітність. Бідність кольорів, бідність рослинності.

Так-от, цього разу веду я. Он знайоме підвищення з трьома приземкуватими вільхами. Це десь тут має бути. Ага, ось!

Серед моху, серед ще не розквітлого вересу — червоні латочки. Це — росички. Нахилившись, розрізняю малесенькі кругленькі листочки, густо всіяні дрібнесенькими краплинками. Тут і там — тоненькі стрілки, на яких гойдаються китички білих квіточок.

Такою ніжністю і беззахисністю віє від цих рослин! Коли не знаєш, ніколи й не подумаєш, що вони хижаки. А це саме так, справжнісінькі!

Самоцвітами сяють росинки на кінчиках тонюсіньких війок, якими опушений листок. Пролітає повз росичку комар, вгледить таке видово та й захоче посмакувати кришталево чистою краплинкою водиці. А як тільки сяде, то вже й пропав. Бо це зовсім не водиця блищить, а краплинки клею, і комареві вже не злетіти. Листок стуляється, війки виділяють кислий сік, і здобич починає перетравлюватися, ніби в справжньому шлунку. Так невдаха-комар сам стає обідом для росички.

На цьому болоті я виявив росички випадково. Торік у день відкриття полювання на качок я приїхав сюди з рушницею. До початку полювання ще лишалося чимало часу. Я "зайняв позицію" на підвищенні в затінку трьох вільх і став чекати. Коли це завважую, що прямо перед очима щось

ніби знайоме росте. Придивляюся — так і є, росичка! А поруч ще і ще. Ціла колонія.

До цього я зустрічав росичку не раз, але все не випадало часу простежити, як вона захоплює здобич. І тут раптом така нагода!

Чекати довго не довелось. Одна мошка, яких немало снувало над травною, спокусилася сріблястими краплинками і сіла на листок росички. Відчувши небезпеку, відразу ж похопилася злетіти знову. Та ба! Зрадливі краплинки вже зробили своє чорне діло!

Я швиденько дістав лупу і крізь неї став спостерігати, що ж буде далі. А далі було ось що.

Росинки прямо на очах почали збільшуватися, війки повільно стали хилитися в бік здобичі, охоплювати її. Тим часом краї листка загиналися, стулювалися, аж поки листок не перетворився на такий собі пиріжок з мошкою всередині.

Якби кінокамерою сповільненої дії зняти процес полонення росичкою мошки на плівку і показати потім на великому екрані, то глядачі побачили б зовсім не беззахисну ніжну рослину, а хижу багатопалу потвору, підступну й жорстоку. Недарма ж колись росичка багато років підряд привертала пильну увагу великого Дарвіна та його сина — гідного продовжувача батькової справи. Ці вчені і встановили, що росичка, ростучи на вкрай пісних ґрунтах, пристосувалася добувати собі поживу не з землі, а з повітря саме таким ось полюванням на комах.

Тривалий час вважалося, що оці краплинки-росинки на росичці не що інше, як звичайний клей. Та зовсім недавно американські і швейцарські ботаніки дійшли висновку, що цей клей містить у собі речовини, які діють на комах паралізуюче. Отож з'явилася думка синтезувати ці речовини і використати їх для захисту городніх та садових рослин від шкідливих комах. Зараз у цьому напрямку посилено ведуться дослідження. Вчені

вважають, що, скориставшись зброєю росички, незабаром можна буде повести ефективну боротьбу з багатьма злісними шкідниками культурних рослин.

Я впіймав з десяток мошок, попримощував їх на росянистих листочках. Хотілося побачити, як рослини реагуватимуть на мій подарунок. Проте експеримент виявився не зовсім вдалий: саме заgrimіли постріли, заляскотів шріт по осоці — почалося полювання. Тут я й забув про росички. А коли спохватився — всі листочки були вже згорнуті в маленькі кулачки: росички вечеряли впійманими мною мошками.

...Іван Михайлович пильно оглядає острівець.

— Так і є! — каже зраділо. — Тут не просто росичка поселилася, а навіть два її види: круглолиста і довголиста. Таке трапляється не часто. До речі, я чогось і подумав, що тут можуть вони обидві рости. Надто багате болото попалося.

— Еге, багате, — усміхаюся, поглядаючи на довколишню зеленаву однотонність.

Носаль не помічає усмішки. Тягне до соснячка. Проте на півдорозі спиняється:

— Гляньте, андромеда цвіте. Яка пора, а вона ще цвіте.

Кущики андромеди постають якось непомітно, враз. Зонтики рожевих квітів тулилися поруч з червонястими коробочками, що вже дозрівали. Якась особлива ніжність чаїлася в них. Ніжність тієї іншої Андромеди — дочки ефіопського царя Кефея, принесеної в жертву морському страховиську та врятованої героїчним Персеєм. Це на її честь названо оцю болотяну рослину.

Аж якось не в'язалося: одноманітність поліського болота і... андромеда!

А втім... Чим довше ми були на болоті, тим яскравішими ставали для мене його барви. Білі плями сфагнового моху на підвищеннях рясно всіяні намистинками журавлини. На галузистих кущиках буяхів теж рясно проглядають великі сині ягоди. Он зашарілися брусниці — дозрівають під теплим сонцем. А чорниці уже так і просяться до рук — чорні ягоди взялися сизуватою поволокою. Ось-ось жовто задимлять спорами колонії плауна булавовидного... Одне слово, болото й справді багате.

— Пошукаємо ще одного хижака, — пропонує Іван Михайлович. — Не повірю, що тут не росте пухирник.

Пухирник звичайний — рослина у нас на Поліссі не рідкісна. Але не так то й багато людей її знає. Бо кому охота бовтатися по канавах і болотах тільки задля того, щоб подивитися на якийсь там пухирник?

Проте хоч зовні пухирник і непоказний, та заслуговує на подив. У рослини немає коренів, а своєрідні стебло і листя вільно плавають на воді. А коли подивишся на листки крізь збільшувальне скло, то на них видно численні повітряні пухирці. Кожен з цих пухирців не що інше, як звичайнісінька пастка. У пухирчику є клапан, який відкривається тільки всередину, отже, увійти можна, а вийти — зась! І живиться рослина дрібними водяними мешканцями, які потрапляють у її пухирці-пастки.

Цвітом теж пухирник не може похвалитися. Піднесе над водою на тендітній стрілці жовту квіточку — а вона така, що пройдеши мимо і не завжди помітиш.

— Згода, — кажу, — пошукаємо... Тільки, може, на всяк випадок з собою плакун-траву візьмемо?

— Не варто, — жартує Іван Михайлович. — Сьогодні на болоті нечистої сили не передбачається.

— А якщо для букета?

— Для букета — можна.

І я нахиляюся над височенькою трав'янистою рослиною з яскравими лілово-пурпуровими квітами. Це і є плакун-трава, названа так за те, що її листки здатні виділяти надлишок води.

Для поліщуків болота з діда-прадіда були своєрідними коморами невичерпних запасів усіляких ягід. При загальній бідності ґрунтів, коли хліба з нового врожаю селянинові ледь вистачало до половини зими, чорниці, брусниці, буяхи, журавлина ставали неабиякою підмогою в харчовому раціоні.

Однак болота не завжди так просто віддавали свої скарби. Нерідко на шляху людини вони розставляли пастки: бездонні "віконця" серед мохових килимів, підступні трясовини. І горе тому, хто необачно потрапляв у таку пастку!

Наївні предки щиросердо вірили, що це нечиста сила заводить людину в невилазну трясовину. Тому перед тим, як іти на болото, запасалися плакун-травою. Вона, за повір'ям, відганяла злих духів, змушуючи їх плакати.

Завернули і ми до світлого "вікна" посеред болота. Не боялися: знали, що воно лагідної вдачі. Я сам його торік під час полювання уздовж і впоперек обходив.

На мілководдя забрела цибата рисова трава. Вона й справді родичка рисові. Цілком можливо, що в недалекому майбутньому ця трава подарує людині немало радості. Адже вчені досліджують її, прагнуть прищепити

на ній рис. Якби пошуки в цьому напрямку увінчалися успіхом, — було б просто здорово! Тоді на наших поліських болотах зашумів би рис, який не потребує надто сонячної погоди, якому не страшні холоди.

Як мовиться, на ловця і звір біжить. Та ще й який! Навіть не сподівалися: альдрованда! Наприкінці минулого століття один ботанік було заїкнувся, що ця рослина є на нашому Поліссі, та його ледве не затюкали.

Тільки років тридцять тому її знайшли і на Волині, і на Ровенщині, і на Житомирщині.

Альдрованда — рослина водоплавна, вважається реліктовою. Її все менше й менше лишається в наших водоймах. А цікава вона тим, що живиться головним чином личинками комарів. Листочки в альдрованди з двох півокруглих частинок. Досить якійсь водяній дрібноті доторкнутися до них, як вони негайно стуляються. Виходу з пастки вже немає.

— Ще б пухирника сюди, — вголос розмірковую я, — і була б ціла колекція комахоїдних рослин.

Настрій у нас дуже гарний: адже стільки побачили! І я мугикаю собі під ніс веселу пісеньку...

А пухирника ми знайшли в сусідньому болітці. Уже лагодилися вертати додому, коли Іван Михайлович чогось ще туди завернув. Чую:

— Ура!..

Мерщій туди: Носаль у туфлях забрів у воду і з радісною усмішкою простягає на долонях пухирника:

— Навіть не звичайний, а рідкісніший — пухирник малий. Пощастило!

Чорнокора береза

Іде Іван зеленим лісом, пісню наспівує, виграє своєю блискучою полісовницькою сокирою — на роботу йде. Аж ген і сонце виглянуло з-за хмари. Застрибали блискітки-зайчики в міжгіллі, простягнулися до землі золоті павутинки... Гарно так у лісі, весна.

Іванові завжди в лісі гарно. Він виріс тут, і батьки його живуть тут, і діди-прадіди жили. А хіба є на світі щось красивіше від рідного лісу?!

Он розлапистий дуб-дідуган ласкаво гойднув гілкою, як своєму доброму знайомому — в його затінку Іван не раз спочивав після роботи. Ось берези-мавки мало не до землі коси попускали — вони недавно частували його своїм соком.

Гарно так у лісі, весна.

Коли це враз шугнула гадюкою віршовка в повітрі, довкруг затріщало, закричало. Іван і отямитися не встиг — уже лежить на землі, а над ним гелгоче ціла купа незнайомих воїнів. Усі вузькоокі, в гостродзьобих шапках. Поглянув Іван на них — світ зробився темним: татари!

Так і погнали Івана в неволю. В далеку далину погнали. Не вдалося йому випручатися з чужинських рук. Тільки й того, що з великої досади зарубав сокиру в білокору березу — нехай залишається в рідному лісі, бо нащо йому полісовницька сокира на чужині?

Двадцять п'ять років горював Іван у неволі, надривав жили в роботі на ненависного мурзу.

Гірше собаки йому жилося. Бо людині на чужині і всі чужі, і все чуже. Постарів, посивів, згорбатився.

Та якось пощастило: послав його мурза коней стерегти. Тож Іван вибрав у табуні найкращого скакуна і таки втік з неволі.

Довго повертався він додому. Обминав шляхи, щоб татари не перехопили та не повернули назад до мурзи. А як дістався лісу, то теж усе без дороги прощував. І так довго прощував, що зовсім заблудився у лісових хащах.

І от одного вечора спинився Іван на спочинок. Викресав вогню, багаття роздмухав. Та непомітно й заснув, прихилившись до дерева. Прокинувся вранці, глянув — очам не вірить: зі стовбура дерева, під яким спав, стирчить топорище сокири!

Одразу впізнав Іван місце: то це ж тут колись його вичатували татари. Це ж уже рідна хата недалеко!

Тільки дивиться Іван на березу, в яку двадцять п'ять років тому зарубав сокиру, — і не впізнає берези. Її кора із білої стала чорною, як смола. І ті берези, що поруч з нею, теж чорнокорими зробилися.

І зрозумів Іван: це берези почорніли від туги за ним. Бо рідна сторона, як і рідна мати: їй боляче за кожного зі своїх синів, скільки б їх не мала.

І він, весь забілений літами розлуки, тремтячими пальцями гладив чорну кору і плакав від радості.

І відтоді урочище, яке впізнав Іван повертаючи з полону, називається Познань. А в довколишніх лісах і досі ні-ні та й зустрінеться чорнокора береза.

...Чув цю легенду від випадкового знайомого. Давно чув. Було мені розпитати про те урочище з чорнокорими березами. Але тоді я саме захоплено мандрував услід за Жюль Берном і Арсеньєвим екзотичними хащами казково далеких тропічних островів і Уссурійського краю, тож

було не до того. Та й, думалося, що там незвичайного можна знайти в себе вдома, коли навіть у незміряних далях уже всі цікавинки давно вишукані?!

Минули роки і роки. Аж то раз читаю в одній з центральних газет: у парку сочинського санаторію "Правда" загальну увагу привертає рідкісне дерево — чорнокора береза...

Ось тут я й спохопився. Чекай, гадаю собі, тож чорнокорі берези мають десь рости і в ровенських лісах — недарма ж у легенді про них розповідається. Це ж цікаво було б зустріти таке дерево!

Перший же погляд на карту Ровенщини, яка саме потрапила під руку, ще більше розпалив цікавість: ось, виявляється, і Познань — невеличке село у самісінькому куточку Рокитнівського району. Біля села потяглася в Білорусію синя ниточка — річка Ствига, а довкола все зеленим позначено — ліси і ліси. Якраз підходяща місцина для рідкісного дерева. От би поїхати туди і пошукати!

Поділився думкою з приятелем. Сміється приятель:

— Для чого винаходити велосипед? Піди до ботаніків-науковців, запитай, — якщо такс рідкісне дерево в нас росте, то воно обов'язково у них на замітці. Тож ми у цивілізованому світі живемо.

Запитав.

— Є, — кажуть ботаніки, — є таке диво. Знаємо ділянку лісу, де росте близько п'ятдесяти чорнокорих беріз. Місцина взята під охорону держави і є заказником республіканського значення.

— Це біля села Познань, так? — цікавлюся.

— Ні, не там. Навіть у протилежному кінці області.

— А біля Познані?

— На жаль, там чорнокорих беріз не виявлено...

Проте холодний душ цих слів так і не пригасив жаринку цікавості. Тліла вона, тліла... І ось одного літнього дня я таки вирушив до Познані, щоб пройтися слідами давньої легенди і ще раз пошукати в надствизьких лісах чорнокору березу.

...Село Познань подарувало цілу низку цікавих зустрічей. Вчителі місцевої восьмирічки Катерина Іванівна та Іван Терентійович Хомичі знайомили з селом та його околицями, знайомили з людьми — знавцями тутешніх місць. Разом з Іваном Терентійовичем я здійснив захоплюючу мандрівку човном по Ствизі — по її плесах, по її бобрових гонах, по її таємниче притінених численних рукавах. Ми на тихих заплавах шукали водяні горіхи, міряли довгі кілометри лісових боліт у пошуках гнізда чорного лелеки, милувалися стрімкими кучеряво-зеленими пірамідами поліських кипарисів — ялівцю, який, певно, тільки тут росте такий високий.

Річка Ствига тут не схожа на інші ріки Ровеїнщини. Її червонясто-темна вода, настояна на корінні дерев, то ледь помітно в'юниться в осоках, то клекоче, шумить на завалах. Річка то мілка — закачай холоші і переходь, то, як-от урочищі Жовта Ямка, враз шугає вглиб на десяток метрів. То на ній човна не розвернути — така вузька, а то розіллється озером на півкілометра чи й ще ширше. Та найхарактерніша особливість — ціле військо могутніх дубів на берегах річки. Та ще лелечі гнізда на дубах — ніде не доводилося бачити стільки лелечих гнізд одразу.

Безліч дерев, підмитих течією чи підгризених бобрами, звалилося прямо в воду, місцями перегородивши річку так, що ледь вдається проштовхатися човном. А то ще місцеві дядьки, йдучи на сінокіс чи за худобою, роблять кладки, зрубуючи над річкою перше-ліпше дерево, аби тільки те могло своєю верхівкою сягнути протилежного берега.

На заболочених місцях на цілі кілометри тягнуться верболози, мов величезні зелені скирти. Раніше сюди поліщуки з багатьох сіл приїжджали цілими сім'ями дерти лико на постולי. Плели постולי на щодень — правшуни, і святкові — крутачі. Кажуть, ще до п'ятдесятого року був звичай, що хлопець на свято приносив у подарунок коханій дівчині новісінькі правшуни.

На Ствизі познайомився з колишнім плотогоном Сергієм Семеновичем Колодичем. Річкою ліс не сплавляється уже з середини шістдесятих років. Тож Сергій Семенович — останній з тих, хто водив плоти весняною Ствигою до Турова, та ще й знавець численних цікавих історій з життя плисаків. Серед іншого, він розповідав і про походження прізвища "Колодич", яке в селі досить часте:

— Батька мого звали Семен, діда — Онуфрій, дідового батька — Іван, а Йванового батька — Макар. Ото той Макар був великим пасічником і подарував колись панові колоду меду, щоб той відпустив його на волю. Ото його й прозвали Колодичем...

Хтозна, чи саме так воно було. Але і сьогодні одного з познаньських Колодичів — Терешка Антоновича можна з повним правом назвати великим пасічником. У нього, всупереч усім науковим довідникам, які стверджують що на території Європи ще в минулому столітті перевівся бортний промисел, ще й досі в лісі є свої борті. Точнісінько ж такі борті, як були ще в часи князя Ігоря — того самого ненаситного київського князя Ігоря, який, видираючи в полісовиків у данину віск і мед, знайшов тут, на древлянській землі, свою безславну погибель.

Та ніхто з цих бувалих і знаючих людей нічого конкретного про чорнокору березу сказати не міг. Легенду чули, знають. Показали "оте місце, де Іван зарубав сокиру в березу" — урочище це так і називається Береза, його всі познанці знають. Показали і урочище Радовень — "сюдою Іван, радіючи, поспішав додому". А от чорнокорої берези не зустрічали та й годі.

— Я по наших лісах усе життя ходжу, — мовив запально Терешко Антонович Колодич, — то якби таке дерево тут водилося, то таки побачив би!

Не вірити старому бортникові не було підстав. Довелося змиритися з тим, що побіля Ствиги чорнокорої берези мені не зустріти. Що ж, легенда вона і є тільки легенда...

І все ж десь у закапелку душі підсвідомо жевріла надія.

Коли це зустрівся ще один Колодич — Артем Васильович, лісоруб.

— Чекай, чекай, здається, бачив я таке дерево в урочищі Накота, — похопився він, коли запитав у нього про чорнокору березу.

— Точно, бачив! Недалечко від Ствиги, в лісосіці головного користування. Не товсте, чорне, як смолина, а листя березове... Та й біля Глинного знаю одне таке дерево. Це майже біля моєї хати...

І ми вже мандруємо туди. За Ствигою — хутірські хати, а там чахлий гайок. Саме до нього і веде Артем Васильович.

День видався дощовий, непривітний. Мокрий пісок чвакає під ногами. Але я цього не помічаю — адже йду до чорнокорої берези!

— Отам, на краю вона, — показує мій провожатий, коли ми минаємо останню хату на хуторі.

А я дивлюся — очам не вірю: та ось же, біля хати, за кілька метрів від нас дві берези — біла і... чорна!

У гайку побачили ми не одну чорнокору красуню, а кілька десятків. Здалося на мить, ніби саме тут було оте місце, про яке розповідає легенда.

Придивляюся — кора у дерев смолово-чорна тільки знизу, а вгорі поступово рудішає, набирає витневуватого відтінку. На стовбурах рясніють білі плями лишайників.

— Добре, що хоч одну приглянув, — Артем Васильович радіє не менше, ніж я. — Бо ж і не здогадувався, що це рідкісне дерево. Ось тепер то вже буду примічати.

— То це, виходить, й інші просто не запримітили чорнокорої берези? Бо не могли ж вони так уже ніколи не зустрічати її!

— Звичайно, не могли, — погоджується Артем Васильович, — я он тільки й роблю, що з деревом справу маю, а й то... О, здається, й дощ перестає!

І справді — небо прояснюється, випогоджується. Ніби і йому ніяково хмуритись, коли ось така радісна подія.

Скарб острозького лісу

Гущар пішов темний, ледь пролазний. І на крутосхилі глибочезного яру можна було втриматися, тільки вхопившись рукою за стовбур ліщини, грабочка чи ясенка.

Саме в такому незручному місці і перестріло нас вигонисте дрібнолисте зело з разками пурпурово-синіх квітів, схожих на горохові. Перестріло та й зупинило біля себе надовго. Бо було якраз тим, заради якого ми й вирушили сьогодні в мандрівку по Острозькому лісі.

Далі дертися гущами не було потреби. І ми, знявши рюкзаки та вчепивши їх на грабових одводинах, сяк-так навкуцьки примощуємося біля дрібнолистого зела, розглядаємо його, балакаємо про своє.

Балакати є про що. Іван Михайлович хвалиться ще одним знайомством: бабуся із ближнього села, виявляється, ось цим зіллям успішно лікує від жовтухи. Давно лікує, секрет від своєї матері перейняла. Не потаїлася, поділилася цим секретом і з Іваном Михайловичем.

Носаль гортає блокнот, відшукуючи потрібні записи.

А я згадую про недавні відвідини древнього Острозького замку, про те, як у вежі Мурованій за стінами триметрової товщини відчиняв ковані залізом двері колишньої князівської скарбниці, як на її крутих, вичовганих за довгі віки східцях екскурсовод розповідав мені билиці й небилиці давно відшумілих днів. Одна з розповідей екскурсовода теж стосувалася саме цього зілля. Вірніше, стосувалася таємничої історії його виникнення.

...Липнева ніч коротка, таж треба було встигнути. І вони батожили коней, хоч ті й так були вже в милі, надсилу з крутогору на крутогір тягнучи тяжкі вози із окованими залізом колесами. Густе гілля сплелось над малоїждженою лісовою дорогою майже в суцільну темінь, листато хльоскало і коней, і погоничів, і супровідників-верхівців.

Коли було вже далеко за північ, коли ледь означена на дні яру дорога звелася в зовсім ніщо і вперлася в урвище, передній верхівець зупинив коня:

— Тут!

З ним порівнявся другий, суворо запитав:

— Ти це місце добре знаєш?

— Тут, — повторив передній. — Пан лісничий розпорядився, щоб саме тут.

— Дивись мені! — пригрозив йому другий, який був старший над усіма.

Верхівці спішилися. Позлазили з возів і підступили погоничі. Глухо дзвякнули лопати. Прямо під урвищем почали конати одразу кілька ям.

Працювали завзято, розгиналися тільки для того, щоб рукавом зітерти піт з чола.

Липнева ніч у лісі темна, хоч в око стріль. Навіть зорі й ті запропали кудись — не то хмарою їх заступило, не то верхів'я дерев такі непроглядні. Копачі спотикалися, натикалися один на одного, тихцем чортихалися. Поспішали. Найдовіреніші слуги та особисті охоронці вельможної пані Анни-Алоїзи Ходкевич, княгині Острозької, прагнули якомога швидше надійно заховати скарби своєї повелительки, щоб їх, боронь боже, хоч не захопили оті підбурені Хмельницьким лайдаки, які насмілилися навіть добуватися до княжого замку.

Звечора, як тільки смеркло, княгиня сіла в карету і під охороною довірників із власної надвірної хоругви чимдуж покотила із Острога до Дубна. А панові Домініку, своєму найпершому тілохранителеві, доручила потай вивезти багатства замкової скарбниці і закопати в дальньому лісі, щоб перележали якийсь час, поки отих непокірних лайдаків переловлять та пересаджають у в'язниці. Бо везти скарб із собою пані побоялася: а що, як десь у дорозі козаки чи підбурені холопи перехоплять? Так й серед своїх, уродzonych шляхтичів, розвелось зараз чимало похопних до грабунків. Княгині ризикувати не хотілося.

Вивозити із замкової скарбниці було що! Адже князі Острозькі з діда-прадіда були багатшими від самого польського короля, їм належала третина всієї Волині, вони мали великі маєтності в Київському, Володимирському, Переяславському, Канівському, Білоцерківському, Богуславському та Черкаському старостах. Острозькі розпоряджалися двома мільйонами моргів землі, на яких було вісімдесят міст і містечок, 2760 сіл.

Вивозити із замкової скарбниці було що: золотом, сріблом та іншими коштовностями навантажили десять возів. Допроводити валку до надійного місця мав сам пан князівський лісничий. З ним Анна-Алоїза особисто домовилася про сховок. Але в останню годину лісничий раптово захворів і прислав замість себе слугу. Із запискою прислав. Пан Домінік спочатку хотів було вигнати геть такого провідника — бракувало ще, щоб якийсь слуга-схизматик знав, де буде закопано скарб! Але передумав: нехай! Посилати за хворим лісничим уже немає часу, а слугу він все одно забере з собою — той буде неодлучно при ньому й княгині, як живий ключ від скарбниці. А якщо поведеться підозріло, то прикує ланцюгом до воза — куди він дінеться!

Слуга виявився добрим провідником, орієнтувався в нічному лісі, як у власному домі. Он у яке густе і глухе хащовиння безпомильно допровадив.

Пан Домінік єдиний з усієї валки не брався за лопату — ще чого! Його діло — дивитися, його діло — пильнувати за всім і всіма. Бо при такому скарбі на що завгодно можна сподіватися. Звичайно, люди надійні при ньому, перевірені не раз у ділі. Але ж то й коштовності! При таких навіть рідному батькові не довіряй. Таке багатство й не снилося нікому з тут присутніх. А що, коли раптом хтось візьме й спокуситься урвати собі щось із цього скарбу? Всього можна чекати.

Пан Домінік раз у раз щупає рукою пістолі, які, заряджені, стримлять за широким поясом. Снує туди-сюди між возів, де чорно горбатяться

мішки, бочечки, торби. Тонка, міцна кольчуга приємно тяжіє на плечах, додаючи певності.

Знав би пан Домінік, що їхній провідник — зовсім не посланець пана князівського лісничого! Якби ж пан Домінік та це міг знати!..

Тим часом провідник — лісоруб Сахно — мовчки вергав землю з ями, як і всі інші. Щоб не темінь, то пан Домінік помітив би, напевно ж помітив би, як загадкова усмішка блукає на його стомленому обличчі.

О, це був великий час лісоруба Сахна! Довго він чекав його, ой довго — цілих дванадцять років. Від отого кривавого великодня чекав. Від отого 1636 року, коли княгиня Анна-Алоїза на догоду зайдам-єзуїтам вчинила розправу над непокірними жителями Острога.

Тоді Сахно, ще безвусий парубійко, разом з матір'ю і батьком, з сестрою і молодшим братом, разом із сотнями інших міщан йшов із храму Богоявлення в Нове місто — один із кутків Острога. Щойно зійшли на міст через Вілію, як тут у кареті, запряженій шестериком коней, княгиня з розгону наїхала на людей. Коні — як звірі, а погоничі ще лютіші, батожищами по людських головах так і крешуть. Ой, що тоді робилося на тому мосту! Брат під кінські копита потрапив — затоптали коні до смерті. Матір теж упала, то її колесо переїхало, від того й досі калікою. А сестру зіштовхнули з мосту в річку, прямо в студену воду — довго хворіла від того сестра, так і померла. Батько, видячи таке, не стерпів, одломав поручень та потяг ним погонича... Озлилися люди, були б тоді роздерли княгиню, та наспіли гайдуки... А потім була люта розправа. Катували страшно. Тих, хто помирав від мук, прямо по землі волокли за місто і там залишали, щоб їх гризли собаки. Ховати не дозволяли. Лише згодом він, Сахно, закріпив там свого батька піском — без труни, без обряду...

Боліли Сахнові басамани, залишені на тілі гайдуками. Та стократ болючішою була душевна рана. Страшною клятвою поклявся він відомстити кривдникам. Дванадцять років чекав нагоди. І ось дочекався.

Як острозькі повстанці перехопили пана князівського лісничого, той з переляку одразу ж зізнався, що поспішав до замку, аби показати панським слугам місце у лісі для сховку княжого скрабу. Отут лісоруб Сахно і зголосився піти в замок ніби від імені пана лісничого. Тим більше, що того не довелося довго вмовляти, щоб написав відповідну записку панові Домініку. А довколишні ліси Сахно знав, як свої п'ять пальців.

Усміхався лісоруб Сахно: княгині Острозькій, певно, не думається й не гадається, що вона такий щедрий дарунок робить повстанцям Хмельницького. Вранці він, Сахно, приведе сюди своїх побратимів, хай поділять скарб між усіма бідаками, бо це ж таки їхня кривавиця...

Та коли многоцінний вантаж було надійно сховано, коли нічною лісовою дорогою вивів усю валку на дубнівський шлях, коли та навздогін княгині щодуху дременула геть від чорвонозагравистого Острога, він таки не стримався — розреготався вголос. Гучний і страшний то був регіт, аж луна покотилася лісом. Пан Домінік зло глипнув на нього:

— Ти чого? Здурів, пся крив?!

— Га-га-га!.. — невтримно реготав йому прямо в очі лісоруб Сахно. — Га-га-га!..

Рвонув коня за повід, крутнув його назад та й помчав до Острога, де в загравах займалася ранкова зоря.

— Га-га-га!.. — торжествував у лісі, над лісом, над цілим світом його сміх.

І враз осікся...

Кінь, втративши вершника, пробіг ще трохи та й зупинився.

А пан Домінік, засовуючи розряджений пістоль за пояс, люто лаявся:

— Пся крев!... Утікати надумав!..

Вранішня зоря розгорялася, розгорялася. З боку Острога донеслися людські голоси, кінське іржання... Переховувати скарб уже було ніколи. Та й втрапити отак одразу на те місце без провідника — справа безнадійна. І пан Домінік пришпорив свого коня. Услід за ним вицвюхкуючи батогами, гупаючи важкими кованими залізом колесами — тільки на князівських возах колеса оковувалися залізом! — понеслася вся валка...

Через довгі місяці повернулася княгиня Острозька до Острога. Але скільки не споряджала слуг шукати захований у лісі скарб, ті нічого так й не знайшли. Кажуть, пан Домінік сам літував і зимував з лопатою в лісі, всі рови і яри перекопав, поки у лісовій пущі десь і щез — чи звір якийсь загриз його, чи в якесь провалля шугнув необачно.

Прочувши про захований скарб, шукали його жителі Острога та довколишніх сіл. Але теж марно. Запримітили тільки одне: в їхньому лісі з'явилося якесь досі не бачене зілля. Дивишся на нього, коли росте — воно зелене-зелене, а зірвеш і принесеш додому — воно вже й чорне. Незрозуміле такс зілля, ніби якусь таїну ховає в собі. Так його й назвали: чорнозілля. Здогадливіші висловлювали думку, що це, певно, запропалий скарб в отаке зело перекинувся.

Відтоді й росте чорнозілля в острозьких лісах. Досі росте. Хто зустрічає його в лісі, тому воно знову і знову нагадує про таємничу історію зникнення багатств із княжого замку в Острозі, навіює спомин про давні перекази, в яких йдеться про криваву гонительку-єзуїтку Анну-Алоїзу і про помсту лісоруба Сахна.

Протягом століть жила людська віра в те, що саме це зілля якимось чином таки допоможе колись віднайти захований скарб.

Недарма жила та віра, зовсім недарма!

...Ні, не шукав золота-срібла в Острозькому лісі Іван Михайлович Носаль. Та от майже через триста п'ятдесят років після подій, про які розповідалося вище, саме йому пощастило знайти. І на Першій республіканській конференції з медичної ботаніки, яка відбулася в Києві у жовтні 1984 року, Іван Михайлович оголосив: знайдені ним коштовності — це... саме чорнозілля! Бо, за його спостереженнями, ця рослина ефективно лікує цілий ряд тяжких недугів. І назвав ці недуги.

Багато було запитань до Івана Михайловича на тій конференції, дуже багато. І все про чорнозілля. Бо фахівці розуміли, що ліки від названих Носалем хвороб — це скарб, якому просто навіть неможливо скласти справжню ціну.

Звичайно, рослина далеко не одразу відкрила Іванові Михайловичу свої властивості. Роками розпитував він знаючих людей, розпитував тих, хто лікувався травами, спостерігав, співставляв, аналізував, робив висновки. До відкриття був шлях довгий, як і взагалі шлях до будь-якого відкриття...

...Верхів'ям дерев пробігає пустун-вітерець. Зі свого гущавникового затишку ми чуємо його шелестливі кроки — вони віддаляються, віддаляються.

Пора і нам.

Стягуємо рюкзаки з грабових одводин, повільно спускаємося крутосхилом униз. Десь там, на дні яру, має бути стежка.

Іван Михайлович знову заводить мову про те, що чорнозілля варто було б вирощувати на окремих ділянках, як ото вирощують валер'яну чи ромашку аптечну. Тоді скарб острозького лісу став би в пригоді не окремим людям, а всім, кому може прислужитися його цілюща сила.

Світлинки

МОЄ МІСЦЕ

Тут моє місце. Я тут завжди ловлю.

Тільки трохи дальша за вудку латка димлячої води, та клопоть посвіжілої за ніч, унизаної сивими росинками-горошинками трави, та невидимий соловей у невидимих верболозах з усієї сили пнеться розбудити сонце, що якраз додивляється останні сни...

Воно мені таке рідне! До нього щоразу не ноги, а крила несуть.

Мою річку ранньо-ранню хіба порівняєш із чимось?!

Прикипиш поглядом до поплавка, чекаєш. А все довколишнє всотується в тебе самохіть. Та так, щоб потім у далеких далях ні-ні та й ворухнутися в душі лоскїтним щемом.

...У материній хаті тихо-тихо. Але я цілу ніч раз по раз прокидаюся — боюся проспати. А як на світ зашарілося — за вудки і гайда. Босий, щоб як колись. А в п'яти чи то роса, чи то нетерплячка все підганяє, підганяє.

Ось і річка. В тумані — як дитина в пелюшках. Чекає, авжеж, чекає...

— Дядьку, пройдіть трохи далі. Тут моє місце.

Хлоп'я років десяти — дванадцяти. З вудками сидить...

— Як-то?! — спиняюся здивований, вражений і ображений водночас.

— А так. Я тут завжди ловлю...

НА БЕЗГРИБ'І

Мухомор як мухомор: червоний у білу цяточку. А я стою над ним і радію, ніби відерного боровика-вересовика виходив.

Причина проста: це перший гриб, що трапився на очі за півдня.

Стою і радію. І вже неблизку яскраво-червона мухоморова шапка починає здаватися рубіновим озерцем, на якому розсипалася і залякла зграйка сніжно-білих лебедів...

Справді, на безгриб'ї...

РІЧКОВА СИЛА

Знайомим лужком спускаюсь до води. Ось-ось вирине із трав моя річка, ось-ось заласкавить погляд. А трави з кожним кроком стають вищими, вищими, усе ширшими стають крила осоки та лепехи. Це так річкова сила в травах проявляється.

Мені чомусь здається, що людська душа теж має ширші крила, якщо людина зростає при річці. І не грає ніякої ролі, чи то при могутньохвильовому велетневі, береги якого зв'язуються кілометровими мостами, чи при тихоплинному потічкові, який можна перестрибнути. Бо що тая мірка, коли поняття "моя річка" містить у собі стільки, що його до кінця днів не розказати?!

Тільки б не віддалитися від рідних виднокраїв на відстань, на якій річкова сила полишає душу!

СТРАХ

Ягідник був неторканий, і ми гарно походили: у відерці майже по вінця чорниць.

Олег попасом далеко вбік відбився, сорочка його біліє аж ген за дальніми соснами.

Коли це біжить — задиханий, наполоханий:

— Дядь, там вовк!..

— Де ти його побачив?

— Отам... Виє...

— Ну, коли виє, — сміюся, — то ти зачекай тут, а я піду з ним знайомитися.

Щось не чував я, щоб у нашому лісі отак серед літнього дня вовки вили. Певно, здалося малому.

Іду туди, де щойно Олег збирав чорниці. Хлопчик оговтався трохи, ступає за мною, хоч і віддалік тримається.

Враз: "У-у-ув!.. Гу-гу-гу-в!.."

Протяжно, тоскно, ніби крижинами за комір сипле.

А потім ще моторніше: "Гу-гу-гу-в-в!.."

Олег зойкнув і позадкував.

Признаюся, я ледве й сам не кинувся вслід за хлопчиком. Але ж... дорослий, та й цікавість штрикає в п'яти, певна річ.

Йду далі. Розглядаюся, приглядаюся — ніде нікого й нічого. Та й виття не чути. Що це, думаю, хіба й мені вчулося?

Аж раптом у мене над головою: "У-у-гу-у!..."

Сахнувся з несподіванки, голову в плечі увібрав, і... Хуг, щоб його! Від серця відлягло. Навіть смішно стало. На сосну, під якою я опинився, похилилася береза.

Як тільки вітер у верховітті шугне, їхні стовбури труться один об одного, а від того тертя і народжується тоскне "У-у-гу-у!", ніби вовк завиває.

Що не кажіть, а в лісі таки живуть страхи!

РОСА

Сріблястою, веселково-кришталевою роса стане потім, як сонце підскочить над верби. А зараз вона сива-сива, і від неї весь луг сивий-сивий, аж дрижаки наганяє.

Коли йти навпрошки, то річка уже недалеко. Але не хочеться зарошуватись — обходимо стежкою.

Коли це сонце з-за горизонту рожево морг, морг!..

А в п'яти щось торк, торк, торк!...

Де вже тут обходитимеш! Подавай швидше річку!

Роззуваємося, закачуємо холоші і навпростець.

— Ух!

— Ах!

— Ох!..

Роса, мов горошини, осипається, осипається.

Роса штрикає і лоскоче, штрикає і лоскоче.

Роса з нами, рибалками-мовчунами, робить незрозуміле: переповнила груди чимось іскристим, рвйним. Нам ніяк не втримати його в собі. І ми: "Га-ла-ла! Ха-ха-ха!" — на всю заплаву.

Нарешті річка. Ша!

А воно все не мовчиться.

Між вербами уже прозирає сонце — рум'яне, усміхнене. Теж, певно, по росі щойно босоніж пробіглося...

ОБРАЗЛИВО

Шипшиновий кущ зустрів нас зніченим шерехом, ніби виправдовувався. З-поміж листя визирало всього кілька квіточок.

Сміялося небо, гули сосни, шовковим шумом стелилася трава.

А ми стояли, опустивши руки...

Це був особливий кущ. Хтозна-яким вітром занесло на лісову галявину насіння шипшини, але кущ розрісся і щоразу на початку літа ряснів ніжними рожевими квітками.

Це був наш кущ. Ми приходили сюди, як тільки випадала нагода. І було нам затишно, було нам урочисто-святково у царстві рожевоквітного дива.

А тепер він обламаний...

І нам до щему стало гірко, образливо. Не тому, що хтось невідомий вдерся в нашу неторкану казку. А що він, обламавши квіти, так і не відчув їхньої чарівної принади. Бо тут же, на прим'ятій траві, рожевим болем жеврів зів'ялий букет...

ПЕЙЗАЖ

Тепер уже й не пригадаю, яка дорога привела мене на те поле. А от саме поле бачиться, як на кольоровій фотографії. Ніде такого не стрічав: льон, льон і льон, синій, аж очі вбирає. А на горизонті прошва біло-білих беріз у серпанково-зелених накидках. А далі знову синява — небо...

Тепер уже й не пригадаю, чи наповнився чимось того дня мій потертий кошіль. Та оте побачене ношу з собою й досі. І коли розказую комусь про своє Полісся, не забуваю сказати про поле, де льон, льон і льон, синій, аж очі вбирає, а на горизонті прошва біло-білих беріз у серпанково-зелених накидках, а далі знову синява — небо...

ТАЇНА

Лежу горілиць — відпочиваю. Рюкзак на пеньку, чоботи біля пенька — теж відпочивають.

М'який моховий килим приємно холодить натомлені босі ноги, ласкавиться до рук. Довкруг мене сосни, наді мною сосни, і тільки небо вище від сосон.

Звідси, знизу, з притіненої мохової тиші стараюся зазирнути у верховітню таїну. Бо там, у синій сині, соснові крони ходять ходором, там вітровий неспокій, там сонячна лоскитність.

Стараюся зазирнути. А крони — живі зеленаві хмари — то величаво розгойдуються, то враз шарахаються навсібіч, ніби сполохані сарни. І я не можу розгадати навіть найпростішого: з якого боку налітає на верхів'я куйовда-вітрець?

І ще раз утверджуюся в думці, що від людини ліс завжди приховуватиме якусь таїну.

ПРИХИСТОК

Бачив же, що хмара насувається, та все сподівався, що вітер розжене чи пронесе її стороною. А воно як сипоне бульбашкуватим дощем — ніколи вже й до села бігти.

Недалечко розкущилася молода вербичка. Тож лишаю вудки — і до неї. Скоцюрбився в три погибелі, під нижні гілочки заповз. Хоч як воно там, а все ж якийсь прихисток.

...То було кілька років тому. Тоді я прийшов сюди теж з вудками. Якраз квітував травень, усе зеленіло, молоділо.

Мою увагу привернула вербова гілка. Залишена повінню, вона лежала на березі, засихала. Однак у ній ще вперто пручалася живинка, випнувши з-під поморхлої кори кілька хирлявих листочків.

Я пожалів гілку, глибоко встромив її у м'який дернистий берег, ще й річкової води хлюпнув. Хотілося, щоб вона вижила.

Про те, що вербичка сьогодні подарує мені прихисток, я тоді й гадки не мав. А воно ось як вийшло.

ВПАЛО ДЕРЕВО

Ні бурі не було, ні вітру путящого, а в пригоринському ліску звалилося дерево. Просто пора прийшла, от і звалилося.

Стояло воно на горбочку. Як пам'ятаю, сухим стояло, верхівку ще давним-давно блискавка знесла, гілля вітругани обчухрали, і тільки від стовбура стриміла одна здоровенна одводина. Тож дерево здаля здавалося одноруким велетом. Поруч нього наввипередки п'ятилися вгору тонконогі осичини, які ні в яке порівняння не йшли з його триобхватною солідністю.

Для лісового птаства було воно справжнім теремом-теремком. У кілька поверхів селилися в його дуплах і коряжинах шпаки, дрозди, повзики. А червонокапелюхий дятел сонячними весняними ранками завзято деркотів на кінчику сухої одводини, оповіщаючи всіх, що тут його лікарська ділянка.

Було дерево веселе, примітне, дарма що безлисте. І я любив саме навпроти нього всідатися біля Горині з вудками. Бо й клувало тут ніби частіше.

І ось сиджу над річкою — і незвично тихо: невже пташки назовсім виселилися з ліска?

Відчуваю, як світ раптом побіднішав...

А впало ж всього одне-однісіньке дерево, та й те на своїй порі...

ДЕ НОЧУЄ ТУМАН

Ліс був незнайомий, і за весь ранок я не надібав жодного боровика.

Зате знайшов гарну улоговину з отакеними дубами й соснами. Та ще із сивим туманом, що не розсіявся з ночі.

В улоговині теж не було білих грибів, але повеселілось. Адже колись дід Іван казав:

— Боровики з туману силу п'ють. Де ночує туман, там обов'язково виростуть білі грибочки.

А я тепер знаю, де ночує туман.

ЩОСЬ

І небагато вже лишалося — кроків десять — дванадцять, не більше. Якщо обережно, з купини на купину, то, може, й не замочившись доступив би. Але тут мої попутники заспішили, загукали: "На поїзд спізнимося, через тебе доведеться ночувати в цьому комариному розпліднику". Так і не додивився, що то червоніло серед густої осоки.

Через тиждень я таки побував на тому болітці. Але на ньому вже горбатилися дві свіжі копиці — скосили осоку, і болітце відбілювало лисими куповатками.

Досі не доберу, що то воно було. Серед осокового болітця і раптом червоне...

Розповів якимось товаришеві — сміється:

— Щавель то кінський! Що там іще могло червоніти?

А якщо не він? А коли інше, щось таке, чого й не бачив ще?

І треба було мені тоді вернутись! Тож кроків десять — дванадцять лишилося, не більше.

СКАПУЮТЬ ЯГОДИ

Зі старої черешні на дорогу скапують перестиглі ягоди. Чорні-пречорні. І дорога рябіє темними плямами.

Пригадую, ми завжди обносили цю черешню ще до того, як ягоди на ній почорніють. Бо росте вона посеред села, біля перехрестя, де завжди було повно дівчорі. А тітка Мокрина, господиня, тільки з виду була строга, а насправді більше боялася, щоб хтось із нас не шелеснув з дерева додолу.

Тепер діти не граються тут. Тепер у черешні новий хазяїн. Он яким штахетником одгородився...

І з високих черешневих одводин перестиглі ягоди на землю кап, кап, кап...

КОСОВИЦЯ

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок — голубий, аж усміхнений. І розпирає груди гостро лоскітне духміння косовиці.

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Струснувши росяне намисто, трава лягає у покіс. Налита, вистояна у повній силі — якраз на порі.

Змигають сині іскорки. Серед зеленого кипеню — пригорща синіх іскринок. Це лугові дзвіночки милими оченятами мружаться з-поміж трави.

З одного синього келишечка ліниво вивалюється сонний джміль. Дж!.. Дж!.. — вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплюхо-дрімлюхо! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і вищає. А ти — ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса.

Співає ранок — голубий, аж усміхнений.

ПОРА ДОДОМУ

Дятел постукує у темних вільхах. Тьмаво відсвічують берези на краю мочара. Тиха замрія снується зеленим надвечір'ям.

Пора додому.

А покрай пенька, прямо біля моїх ніг, два кущі папороті — розлаписто-простакуватий орляк і витончено-візерунчасте страусове перо. Такі гінкі, такі красиві кущі папороті!

Пора додому.

І мені чомусь трішечки сумно, що папороті не цвітуть. Бо ж до півночі уже недовго чекати, а ця ніч — купальська.

Із притаєних сутінків озивається пізня птаха.

Іду додому — пора.

БОГАТИРСЬКА ЗАСТАВА

Рішуче ступивши в колосисту пшеницю, три могутні дуби наставилися на мене вузлуватим гіллям. Позад них посплітали у високості верхів'я інші дерева. І весь ліс у своїй зелено-синій строгості постав сповненим величі і таїни.

Було незвично, що на узліссі зустрічають не кущисті крушини та ліщини, не зачаєні терни та полохливі осики, а велети-силачі. Наче билинна богатирська застава.

Зупиняюся. Чекаю.

Ось-ось заgrimить, загуркоче над усім роздоллям:

— Хто ти, мандрівниче? З добром, чи зі злом?!

ТАМ, ДЕ ЖИВ КАДУБЕЦЬ

Урочище так називається: "Там, де жив Кадубець". Трохи горбка, трохи ярка. Одне слово, невдоба. Тому й пустирює споконвіку.

Та чимось приманює до себе цей клопоть дикого поля, чимось примагнічує.

Тут жив Кадубець.

Хто був той Кадубець? Якими такими ділами уславився? Та й, зрештою, коли він жив? Цього ніхто в селі не пригадує. Зате всі знають: жив! І кожен покаже де.

Мені теж показали. І я з тремкою цікавістю продираюсь між терновинням і некошеними травами, які квітасто виткали зеніт літа. І вже мені буянить уяву загадковість довколишності, і вже мені вливається в душу дух вільної волі.

Здогадуюсь: був Кадубець не просто відлюдьком. Видно, чимось і сам скидався на місцини, де жив. Видно, був чоловік гідний того, щоб його згадували щоразу, як заходить мова про це урочище.

Але враз — голоси... Прислухаюся: а це про нього, про Кадубця,
наперебій спішать мені розповісти материнка і гладишник, наперстянка
і буквиця, кривавник і ластовець!

ВОДЯНА ЛІЛІЯ

Юний день жайвороно видзвонював, застеляв стоквітним дивом
зелений луг.

На затягнутому ряскою озерці білою зіркою розпустилася лілія. Сяє,
ніби корона водяної царівни. А може, то сама водяна царівна обернулася
квіткою і виглядає свого принца?

...Пощастило згодом знову прийти сюди. Та що це з лугом?
Спохмурнів, поинявся димчастою отавою, а осока й очерети на багnistій
заплаві уже відцвіли і вицвіли. Навіть сонна ряска на озерці розтанула,
наче імла.

Коли зирк — а посеред озерця-люстерка усміхається біла водяна
лілія...

Здалося, та сама. Ніби мене виглядає.

Її усміх струменить у душу таким лагідним теплом, що від нього
пробуджується, оживає жайвороновий дзвін, і стобарвність луку, і п'янка
зваба того юного дня.

Приємно, коли тебе чекають.

СЕРПЕНЬ

Весною тут клювало — тільки закинь. А зараз поплавок улігся і ані тенеться. Сиджу вже добру годину — такий гарний день, такий безхмарний, а поплавок і не зворухнеться.

Розщедрився серпень на тепло: третю сонячну декаду дораховує. А вода в Горині все холодніша і холодніша. А на лузі отаву як скосили — так і не відростає.

Вивільга у міжгіллі заливисто дунула у вербовий свисток. Хоч різкувата, але таки приємна пісня у цієї птахи — шанувальниці сонця й тепла.

І я заслухався.

Аж то зирк — немає поплавка! Рука машинально хапається за вудилище, щоб підсікти, і...

Тихо кладу вудилище на місце. Бо це ж просто вербовий листок упав додолу і прикрив поплавок моєї вудки.

Трави неодцвітні

Зозулині черевички

"Піди туди — невідомо куди, принеси таке — невідомо яке", — загадують героям у казках. І коли сміливці зрештою приносять те, що від них зажадали, ми навіть не дуже дивуємося: адже у казці все збувається. Інша річ, коли такс трапляється ужитті.

Ми ходили туди — хтозна й куди, шукали таке — ледь відомо яке. І ніяк напасти на нього не могли. Бо шукали рослину, знайти яку хіба що трохи легше, ніж цвіт папороті.

Так-от, націлилися ми на зозулині черевички, або, як їх у науці називають, венерині черевички. Чому венерині — ще якось можна зрозуміти: богиня кохання і краси може мати якусь взуванку? Авжеж. А тут квітки справді схожі на черевички якоїсь казкової красуні. Зате до чого тут зозуля — ніяк не вкладається в голову.

Ще називають рослину цю мрією. Певне, тому, що вона така рідкісна й приваблива, і знайти її — заповітна мрія кожного, хто любить природу. А може, й не тому. Ось давайте послухаємо легенду.

Колись давним-давно правив поліським краєм скупий і загребущий князь. Пообкладав той князь усі села такими податками, що люди ледве-ледве животіли.

Та якось під одного села князеві не прислали данини.

Розлютився грізний правитель і вирішив жорстоко покарати непослухів. З великим загоном озброєних посіпак сам вирушив на розправу.

Запечалилися-затужили в селі, як почули про карателів. Знали, нікому не буде пощади.

Старі діди думали-гадали, як зарадити лихові, та нічого не могли придумати.

І тоді прийшла до дідів тих донька бідної вдовиці.

— Я, — каже, — спробую врятувати село.

Ті похитали сивими головами: "Що ти зможеш, дівчино, коли тут уся громада безсила?" Та відговорювати не стали — бо хто топиться, і за соломинку вхопиться.

Попросила дівчина тільки одного: щоб їй пошили нову сукню, бо та, що на ній, зовсім зносилася.

Цілу ніч жінки шили сукню з усього кращого, що знайшлося в селі. А коли вранці вдовина донька одягла її — усі раптом побачили, що перед ними стоїть красуня, якої ще й на світі не було.

І вийшла вона у тій сукні назустріч карателям.

— Князю, — мовила, — не з лихого серця не сплатили ми тобі податі, а гірка доля спіткала нас. На полях недорід видався, і якщо данину віддамо тобі, то самим доведеться голодною смертю загинути. Пожалій людей наших, князю.

Хотів посміятися грізний правитель із тієї мови — та не посміявся. Ні, не збудили в нього жалю слова дівчини, бо зроду не знав, що таке жаль. А заворожила його невидана врода дівоча.

— Гаразд, — нарешті видавив із себе князь, — не буду я твоє село плюндрувати. Але за однієї умови: стань моєю дружиною.

Князь був старий і бридкий. Від самої думки, що можна стати дружиною такої потвори, сторч головою у безодню кинешся... Та дівчина знала, що в селі і старе і мале з тривогою і надією чекають її повернення.

— Згодна... — згнітивши серце, мовила вона.

Пожвавішав князь:

— Тоді вертай до села, сповісти про мою милість. І подумай, який тобі дарунок привезти на весілля. Даю своє князівське слово, що справлю усяку твою забаганку, хоч би скільки золота довелося на те покласти.

Пішла дівчина. Розказала про все, а сама ридма ридає. Тоді підступився до неї найстаріший із дідів:

— Не побивайся, дочко. Ти одна врятувала нас усіх від загину, тож ми всі тебе одну теж на поталу не дамо. Ось тобі насіння. Передай його князеві і скажи: "Ти обіцяв справити всяку мою забаганку. Отож я хочу, щоб ти сплів мені весільного вінка із квітів, що з оцього насіння виростуть". А там сама побачиш, що буде.

Передала дівчина те насіння князеві і сказала, як дід їй велів. Князь поміркував якось мить, зважував, чи немає тут якоїсь каверзи, а потім навіть зрадів, що по треба тратити грошей на дорогий подарунок. А що весілля відкладається — то дарма, можна й почекати, дівчина все одно нікуди не дінеться.

Посіяв те насіння та й став наглядати. Ось перші сходи з'явилися, стебельце в рослин вигнало, листочки виметнулися, а квіток усе нема та й нема.

Рік немає цвіту, два немає. Збагнув князь, що його обдурили, та слово князівське при всіх давав — назад не забереш. Зачаїв чорну злобу на цілий світ. І поклав собі, що дочекається цвіту, а тоді вже віддячить і молодій дружині, і всім-всім, хто насмілювався глузувати з нього.

Сімнадцять довгих літ чекав князь. А на вісімнадцятому році рослини в один день раптом зацвіли небаченим досі цвітом. Кинулися князівські слуги доповідати про це своєму господареві, а той уже мертвий у ліжку лежить. Так і не дочекався своєї мрії.

Відтоді-то, кажуть, ці квіти й називають мрією...

А вчені авторитетно стверджують, що зозуліні черевички справді розцвітають на вісімнадцятий рік.

...На давно не їждженій лісовій дорозі ми стрілися з дядьком, який косив траву. Позналилися. Він — лісник, а це якраз його обхід. Скоро уже тридцять років, як лісникує. Оті високі сосни він такі сінькими садив.

Показуємо дядькові малюнок зозулиних черевичків: чи, бува, не бачив де у своєму обході?

— Здається мені, колись бачив. Та було це так давно, що вже й не беруся доказувати, чи то ця квітка...

Мабуть, у нас був дуже пісний вигляд, бо лісник враз підбадьорив:

— Та ви не той... Бо я, може, не так придивлявся...

Ми рушили у глиб лісу. Справа — гущавник стіною, а Носаля чогось саме туди й потягло. Пропоную обійти, щоб не подрятись, та Івана Михайловича вговорити важко. Він зігнувся у три погібелі, щоб галуззя очей не видряпало, та й шурхнув у зарості. Тільки сушняк під ногами тріщить. Подерся і я слідом.

Довгенько борсалися в ремезі, коли враз під ногами — яр. Глибокий, аж прохолодою віє з нього. Густі зарості стрімко збігають униз і зливаються в зеленому шумовинні.

— Пірнемо? — зиркає на мене Іван Михайлович.

Не чекаючи згоди, спритно хапається обома руками за гілляки і миттю щезає, ніби й справді пірнає у таємничу глибіню. Тільки листки тріпочуть на тому місці, де він щойно стояв, наче хвильки на тихому озерці, в яке кинули грудку.

— Е-гей! — долинає. — Е-гей!..

Спускаюся й собі, судорожно чіпляючись за гілля, щоб не зірватися у безвість. З розгону прямо на Носаля налітаю. І чую:

— Обережніше, обережніше, не наступіть!

Голос в Івана Михайловича якийсь надто дивний. Невже знайшов?! І тієї ж миті бачу досить високу рослину, враз вирізняю три характерні довгасто-еліптичні листки у поздовжніх пасочках і велику квітку, що вінчає стебло. Квітку неповторної таємничої краси: оригінальний ясно-жовтий черевичок у рожево-фіолетовому обрамленні з чотирьох пелюсток-війок. За крок — ще одна рослина, але ця без квітки.

— Он де примостилися, мої любі! — присідає навпочіпки біля знахідки Іван Михайлович.

Дивуюся:

— Треба ж у таку прірву від сонця ховатися!

— Від людей, від людей, — поправляє Носаль. — Бачите, наче з казки! Хіба втримається людина, щоб не зірвати! А ще коли не подумає, що таких квіток лише кілька на всі довколишні ліси.

Не можу відірвати очей від красуні, яка постала перед нами як нагорода за довгі дні шукань. Намагаюся закарбувати в пам'яті кожен відтінок її кольорів, бо цілком можливо, що ніколи більше не зустрінеться така на моїй стежці.

— А мене ніби щось штовхало сюди. Іду, а воно так і пхає.

Іван Михайлович радіє не менше за мене.

— Тепер нам в усьому щаститиме, бо вона допомагатиме, — показую на квітку.

На серці якось особливо святково. Адже ми знайшли чарівний квіт мрії. А в народі й справді повір'я таке є, що той, кому пощастить натрапити на розквітлі зозулині черевички, матиме в усьому удачу.

Коли це вгорі — шуг! — птаха. І враз полинуло з верховіття: "Ку-ку! Ку-ку!" Прямісінько над нами!

Мимоволі саянула думка: а може, й справді це зозуля свій черевичок загубила?

Рослина дивовижної сили

З глибини трьох тисячоліть докотилося до нас відлуння Троянської війни, повивши ореолом легендарності ім'я незрівнянної Єлени, через яку десять років лилася кров троянців і ахеїв.

Єлена була дочкою Зевса і Леди, перед її красою блідла навіть краса олімпійських богинь. Усі правителі Греції домагалися її руки, але вона обрала собі за чоловіка хороброго Менелая.

Проте, як ото нерідко трапляється, несказання врода не принесла щастя Єлені. Її підступно викрав Паріс, син троянського царя. Це й призвело до війни, а згодом і до загибелі славного міста, стіни якого, за переказом, зводили самі боги.

Під час війни Єлена, як про те повідала славнозвісна Гомерова "Іліада", сиділа в обложній Трої і

... ткала великий, подвійний

Плащ пурпуровий, на нім бойові гаптувала змагання

Поміж Троян конеборних і міднохитонних ахеїв,

Що від Аресових рук перетерпіли стільки за неї.

Ну й, звичайно, гірко плакала. І сльози її, впавши на землю, спалахували золотом і перетворювалися на квіти. Згодом на честь першої красуні стародавнього світу ці квіти й дістали назву "інуля голеніум", де перше слово походить від грецького і означає "очищати". Отже, "очищення Єлени".

Щоправда, міф про сльози Єлени вчених не влаштовує, от вони й сперечаються. Одні пов'язують назву рослини не з ім'ям Єлени, а зі словом "геліос", тобто "сонце". І, логічно, мають рацію. Бо форма суцвіття цієї рослини і забарвлення квітки справді дуже нагадують наше золотосяйне світило.

Інші виводять назву від грецького слова "гелос", тобто "болото", "заливний луг", "заплава". І теж мають рацію. Бо рослина любить рости на берегах річок і на вологих луках.

Люди здавна, заримітили цю багатирського зросту рослину. Спробували лікувати нею деякі хвороби — допомогло. От і зарахували її до своїх зелених друзів. Особливо гідно оцінили її лікувальні властивості наші предки слов'яни і назвали рослину "дев'ятисилом". Вона, мовляв, можевилікувати від дев'яти недугів.

Ось як мовиться про рослину в одному з давніх травників: "Трава дев'ятисил росте кущиками, висока, корінь товстий... А росте трава в городах по низинах. Хто ж її зварить з хлібом і часником та полином і вип'є натщесерце по півложки, усяку нечисть з середини вижене".

У російській мові і досі живуть назви "дев'ятисил" і "дев'ясил", а на Україні рослину стали називати дивосилом. Бо справді дивну цілющу силу відкрила в ній народна медицина. А ще більшу силу доточила їй людська фантазія...

— Чи не пошукати нам дивосилу? — пропонує Іванові Михайловичу. — Саме пора йому квітнути.

— Минулися ті часи, — відказує. Носаль, — коли дивосил у нас можна було шукати. Нині хіба що десь напитати пощастить: бабусі на городах вирощують. Отож тепер дивосил якось і незручно називати дикою рослиною...

І ми поїхали. Тролейбусом.

Довідавшись, хто ми, господиня невеличкого затишного особнячка повела нас у глиб городу, де на могутніх стеблах сяяли золоті сонечка.

— Бачите? Ціла грядка виросла. Раніше чоловік дивосилом лікувався, а тепер одужав, здоров'я нівроку. Та зілля бережу, хай водиться. Буває хтось попросить — поділюся... Вельми добре зілля.

— А ваші сусіди не пересаджують його на свої городи? — цікавиться Носаль.

Хазяйка розводить руками.

— На жаль... Це ж не помідори. Та й мало знають про зілля. А воно он яке вдатне, справжній дивосил!..

І коли ми оглядаємо грядку, хазяйка нам розповідає. Видалася балакучою, а легенду ту ми чули вперше. — Давним-давно одному чоловікові ворожка наворожила, що він помре, якщо доторкнеться до свого сина. Той любив одинака, проте й життям дорожив. Тому повелів

одвезти сина у далекі краї, щоб не збулося оте ворожчине пророкування. Лише гінці зрідка доносили вістку про нього.

Минули роки. Одного разу батько одержав звістку, що син ходив на війну, був там порубаний-постріляний і зараз лежить недужий, з дня на день смерті дожидає.

Запечалився батько. Найняв найкращих лікарів і послав їх рятувати свого безталанного одинака. Проте нічим ті лікарі зарадити не змогли. Тоді старий батько сам полинув до сина, сльозами обмив його рани. І сталося диво: рани затяглися — і син одужав. Щасливий батько обнімав його, пригортав і не міг натішитися, зовсім забувши про слова ворожки. Та словам тим належало збутися.

І батька не стало. Проте він не помер, а перетворився на дивосил.

І відтоді люди лікуються цим зіллям.

...Слухаємо легенду і мимоволі закрадається думка: мабуть, недаремне люди назвали цю рослину "дивосилом". Надто вже багато дивного вони пов'язували з нею. І навіть зовсім фантастичне, таке, що нічогісінько спільного з правдою не має. А все через цілющу силу цієї рослини, пояснення якої люди не могли знайти. Вважали навіть, що дивосил допомагає боротися з нечистою силою, і з цією метою його листям обкурювали хати, хліви, щоб вона там не заводилася. А ще жінки курники ним обкурювали, щоб птиця добре неслася. Тільки треба було це робити потай, удосвіта, аби ніхто не бачив, бо якщо підслідить хтось, то дивосилова дія щезне. Ото й виходило: добре несуться кури, то подіяв дивосил, а ні, то, мабуть, хтось підгледів.

У цілющу силу цієї рослини вірили надзвичайно. Вважали, що дивосил діє навіть на віддалі, тому розвішували його скрізь, де утримували худобу. І він, як гадали, мав оберігати її від усякої моровиці... Слухаємо легенду...

А жовті сонечка лагідно тепляться на грядці. Звичайні такі квіти-сонечка. І якось навіть не здається, що це цвіте рослина, яка ховає в собі диво-силу.

Ялиновий лист

На невеличкій галявині, аж фіолетовій од розквітлого іван-чаю, сидять троє хлопчиків. Обідають.

Наша поява їх нітрохи не бентежить. Лише один із хлопчиків — худенький, циганкуватий — запитує для годиться:

— Багато лисичок надзьобали?

— А ми не лисички дзьобаємо, а красноголовці.

— Нє, — усміхається той, — лисички. Ми бачили, як ви в сосняку нишпорили.

Ми теж присідаємо обідати біля хлопчиків. Пропонуємо їм мінеральної води, але вони відмовляються: он огірки їдять, то пити не хочеться. Взагалі, пояснюють нам, найкраще брати до лісу огірки — і воду замінять, і з пляшкою не носитися.

— Ваш взвод, — цікавимося, — по ягоди чи по гриби спорядився?

— Нє, — відповідає циганкуватий, — у нас справи.

— справи то й справи.

Так і обідаємо мовчки.

Помічаю, ті троє про щось перешіптуються. Почув навіть: "Та вони ж міські..." І вголос кажу:

— Гарні тут місця! Сотий раз ходжу, ніби й скрізь обчовгав, а все одно цікаво. Наступної неділі знову сюди, правда, Іване Михайловичу?

Компанія підсовується ближче:

— Дядьки, а ви на старий ялинник не натрапляли?

— Чого ж, бачили і ялини.

— Ті, що на Рудочці, так?

— І ті, й інші. Хіба тільки на Рудочці ялини?

— Покажете, як до них втрапити? — підхоплюються усі троє.

— Можна й показати. А для чого вам?

І ми почули таку історію.

Ще навесні їхній клас вирішив, що під час літніх канікул вирушить у похід слідами полку, який колись визволяв від гітлерівців рідне село. Та ось несподівано захворіла староста класу Наталка, її навіть у лікарню відвезли. А без Наталки ніяк вирушати не можна: це вона першою запропонувала піти в похід.

Бабуся Наталчина казала, якби знайти десь у лісі ялинового листа, то Наталка відразу видужала б. Ялиновий лист од усякої хвороби допомагає.

— Тепер нам треба того листа роздобути, — кажуть хлопчики. — А з нас ніхто ніколи не бачив, який він з себе. Може, ви десь натрапляли?

Он воно що!

Переглянулися ми з Іваном Михайловичем та й не знаємо, як відповісти. Бо, якщо начистоту, давно вже й не чували, щоб хтось десь на Поліссі в нас навіть згадував про ялиновий лист.

А був же колись він знаний і в нашому краї. І вірило в його цілющу силу багато людей. Можливо, навіть надто багато. Отож від такої надмірної віри тільки пам'ять про цю рослину й лишилася.

Хоча, може, і не тільки від цього. Бо ялиновий лист — це зовсім і не лист, а один з видів листоподібних лишайників. Як і більшість лишайників, він дуже чутливий до забрудненого повітря. Тому на видноті його не побачиш, він усе тримається місць неходжених, а особливо неїжджених, бо не переносить бензинового диму. Оскільки глухих місць стає все менше й менше на землі, то зараз навряд чи багато людей в усьому світі можуть похвалитися, що бачили ялиновий лист. Адже відшукати його, певно, тільки трохи легше, ніж чарівний цвіт папороті.

Зовсім недавно Іванові Михайловичу потрібно було зібрати якусь пригорщу-другу так званого "ялинового моху" — дуже поширеного лишайника, який у ялинниках завжди звисає космами з гілляк дерев. Гайнули ми в ближній ялинник — а цього моху десь уже немає. Ідемо в інше місце — і там ялини гладесенькі, на гілляках нічогісінько... Зник "ялиновий мох", за останні роки зник, а ми й не завважили.

То що вже тут про ялиновий лист казати!

Лишайники здавна відомі людям. Ще в часи "батька ботаніки" Теофраста один із видів "хаосу природи", як тоді називали лишайники, використовували для виготовлення фарби. Споконвіку ці рослини є

основним кормом для північних оленів. Ще недавно лишайник цетрарія ісландська в деяких північних країнах додавали до борошна, з якого випікали хліб. А листата умбілікарія їстівна і нині для японців — одна з делікатесних страв.

З лишайників упродовж століть виготовляли пудру, зокрема пудру для перук. З екстракту лишайника, відомого під назвою "дубовий мох", в усьому світі одержують багато видів духів і одеколонів — він фіксує аромат, надає парфумам стійкості.

Саме на його основі створено духи "Кармен", "Бахчисарайський фонтан", "Кристал", "Чайка", одеколони "Шипр", "Новий" та багато інших.

Ви, мабуть, чули вираз "манна небесна". Насправді це не щось вигадане, а цілком конкретна річ, — один із видів лишайника, так звана лекандора їстівна. Ця легендарна рослина, що має форму кульки завбільшки з ягоду нашої дикої черешні, росте в пустелях. Вона зовсім не прикріплена до ґрунту і з допомогою вітру вільно кочує з одного місця на інше. Трапляється, що вітер підхоплює тисячі таких кульок, здійснює високо вгору і несе далеко-далеко, іноді за сотні кілометрів. Згодом вони падають на землю, мов град. Тільки цей "град" цілком придатний для їжі, і місцеві мешканці йому завжди раді.

Нині вченим відомо понад двадцять тисяч видів лишайників. До цієї кількості додаються ще десятки, а то й сотні нововідкритих видів. Та лишайники й досі в переважній більшості залишаються рослинами-загадками. І хоч після того, як у минулому столітті вчений Сімон Швенденер відкрив світові їх біологічну суть (сьогодні кожен школяр знає, що в основі біології лишайника — співжиття гриба і водорості), все-таки ці рослини приховують в собі немало таємничого, до кінця не пізнаного людиною.

От хоча б їхні лікувальні властивості. Ще давні єгиптяни за дві тисячі років до нашої ери виготовляли з лишайників ліки. Ще знаменитий Карл

Лінней у 1749 році називав сім цілющих лишайників. Ще в сорокових роках нашого століття німецькі вчені одержали з лишайників ефективний антибіотичний препарат "Евозін", а наші вітчизняні вчені — не менш ефективний препарат "Бінан". Однак і сьогодні лікувальні властивості лишайників вивчені надзвичайно мало. Цікаво, що останнім часом медицині саме серед лишайників шукають ліки проти найстрашнішої хвороби — раку.

А що, коли ті ліки є саме в ялиновому листу? Тоді людство так ніколи їх і не матиме.

Розповідаємо про це хлоп'ятам, пояснюємо, що нічого з їхнього задуму не вийде.

Юні шукачі ліків для Наталки розчаровані. Вони навіть поглядають на нас спідлоба, ніби це ми винні, що перевівся ялиновий лист.

Пробую підбадьорити їх:

— Одужає ваша Наталка. Нині лікарі багато чого можуть...

Циганкуватий перебиває:

— А ви звідки про ялиновий лист стільки знаєте?

— Ну, щось люди розказали, щось із книжок вичитав.

— Виходить, він таки є, коли в книжках пишуть! Виходить, якщо добре шукатимемо — обов'язково знайдемо!

Затятість так і бринить у його голосі.

Хлопчики поспіхом збирають рештки їжі і пірнають у густий сосняк.
Не шукаючи стежки, навпрошки.

— Не заходьте далеко — заблукаєте! — гукаю їм навздогін.

— Нє, — чути у відповідь, — у нас компас є.

І мені так хочеться, щоб десь хоч на одній з тутешніх ялин ще сивів
листатий лишайник.

Неопалима

Ще здалеку запримічую, як пролисиною гори неспішно тягнеться
шнурочок дівчаток та хлопчаків. Попереду — цибатий вожак у
старосвітському солом'яному брилі.

Це з піонерського табору "Салют". А вожак — учитель місцевої
школи, мій знайомий. Наші стежки уже не раз сходилися на цих
узвишшях. Іван Васильович — так звуть учителя — теж цікавиться
рослинами, і нам при зустрічах завжди є про що поговорити.

Та цього разу мені трохи щемно на душі. Бо шнурочок піонерів услід
за вожакom націлюється прямо сюди. А тут, усього за кілька кроків від
мене, рожево-бузкові свічі засвітив невисокий кущ з темно-зеленим
листям, подібним до ясеневого. Такий кущ на цих узгір'ях я оце побачив
уперше і радів, ніби й справді зробив якесь важливе відкриття. Бо уявляв,
як здивуються мої друзі, коли розкажу про знахідку. Але виходить, Іван
Васильович іще раніше розвідав про свічкастий кущ.

— Моє шанування! — знімає він бриля. — А то голову ламаю: хто ж це
сюди забрів? Думалось, хоч би не галайда якийсь.

І знайомить із супутниками:

— Ото мої окаті чорнобривчики — весь ботанічний гурток. Хочу їм показати дещо.

"Чорнобривчики" щільним півколом збилися біля нас. Іван Васильович, нагадавши піонерам легенду, як птаха фенікс щоразу омолоджується у вогні, урочисто возвіщає:

— А в нашому рідному краю і насправді є такий фенікс, що горить і не згоряє. Ось ми з вами якраз біля нього і стоїмо.

З цими словами Іван Васильович запалює сірник і обережно підносить його до свічкастого куща. В ту ж мить хитке зеленкувате полум'я охоплює кущ...

Незбагненне триває, може, секунду, може, дві. Але здається — триває довго. Бо ніби враз відкривається якась завіса в незнане, в таємниче. І ось уже знову кущ стоїть у своїй усміхнено-квітучій вроді. Стоїть, як нічого й не було. Та чомусь ввижається, що зеленаве полум'я все ще мерехтить над його свічками.

А Іван Васильович каже вдавано-спокійним голосом:

— Ця рослина містить у собі ефірну олію, яка на сонці випаровується. Внаслідок цього навколо куща скупчуються леткі речовини. От вони і горять, коли піднести запаленого сірника. При цьому сама рослина, як бачите, залишається неушкодженою. Особливого дива в цьому явищі немає...

Еге, нема! А чого ж тоді оченята у "чорнобривчиків" так сяють? Та й чого ж це ви, Іване Васильовичу, такий урочистий, чого раптом зняли бриля і мнете його в руках?

Бо ж кущ оцей — неопалима купина. Та сама купина, що тисячоліттями сповнювала священним трепетом серця наших предків,

настроювала їх мислі на високий лад, щоразу нагадуючи собою про незнищенність краси земної.

Стверджують, що густі зарості ясенця — так ще називають неопалиму купину за схожість її листя з ясеневим — в гарячі літні дні повиваються такими густими хмарами летких речовин, що ці випари можуть загорятися самі собою. Це колись викликало в людей забобонний страх, породжувало в їх уяві всілякі небилиці. Наприклад, у Біблії на повному серйозі розповідається, про "велике явище" — кущ, який "горить і не згоряє". Із такого палаючого куща ніби сам бог розмовляв з пророком Мойсеєм. Відома картина художника XVII століття Д. Феті відтворює переляканого Мойсея біля цього куща якраз у ту мить, коли пророк перед "святим місцем" знімає свої сандалії.

Багато набожних людей і досі вірять, що то за особливі достоїнності бог сподобив Мойсея побачити одне зі своїх чудес. Тим часом той кущ — родич нашої неопалимої купини. На Сінайському півострові і сьогодні можна бачити це "Мойсеєве диво", яке, до речі, у місцевих жителів не викликає особливого подиву, бо вони до нього звикли. Рослину з успіхом вирощують у ботанічних садах багатьох країн. І трапляється, що у спекотливі дні на втіху відвідувачів цих садів то там, то тут кущі Мойсея самі спалахують блакитно-червоним вогнем.

— Тепер прийдемо сюди, як насіння доспіє, — каже Іван Васильович до своїх "чорнобривчиків". — Ми те насіння і тут, на горі, посіємо, і біля школи посіємо — нехай усі бачать, яка вона, неопалима.

Невдовзі він веде юних ботаніків далі, а я йду своєю дорогою. І мені вже не щемно — вже радісно на душі! Бо цей чудовий літній день подарував мені зустріч і з рідкісною рослиною, і з її друзями. Бо так і стоїть перед очима свічкастий кущ, охоплений тремким полум'ям. І перед живою таїною цього полум'я тьмяніють усі премудрості, вичитані про неопалиму купину з наукових книжок.

А знаєте, з чим порівнюють неопалиму купину наші найавторитетніші ботаніки? Важко навіть повірити — з... анчаром. Так, так, з тим самим "деревом отрути", про яке так вражаюче написав Олександр Сергійович Пушкін. Пригадуєте? До цього дерева і пташка не летить, і звір не йде. Все живе гине, навіть не доторкнувшись, а тільки наблизившись до нього.

Відчуваю, знавці уже заперечують мені: "Але ж анчар зовсім не такий уже й отруйний, як про нього написав Пушкін".

Що ж, поет писав так, як належить писати поетові. Проте правильно було б думати, що він у даному випадку нафантазував чогось свого. Вірш "Анчар" цілком відповідає рівню наукової ботанічної думки того часу. Адже тоді Європа знала про смертоносне дерево анчар тільки із листа голландського хірурга Фьорша, опублікованого у 1781 році і в наступні десятиріччя передрукованого безліч разів у багатьох країнах, у тому числі і в Росії. А в цьому листі повідомлялося, що на Яві в пустинній місцевості росте дерево анчар, або погон-упас. У перекладі з мови місцевих жителів, "погон-упас", дослівно означає "дерево отрути". Саме таку Другу назву і дав своєму віршові О. С. Пушкін. Тож, за словами Фьорша, довкруг анчара на 12 миль немає інших рослин, немає нічого живого. Місцеві правителі охоче дарують життя засудженим до страти злочинцям, коли ті погоджуються принести отруйний сік анчара. Проте від того дерева повертається назад хіба що один з десяти чоловік. Тому біля анчара вся земля всіяна людськими кістками.

Усі ці відомості Фьорш ніби одержав від одного з щасливців, який повернувся від "деревя отрути" живим. "І якщо пташка підлетить надто близько, — стверджував цей оповідач, — то вона під дією отрути падає мертвою".

Час розвіяв міф про анчара. Нині це дерево спокійнісінько собі прижилося в різних куточках земної кулі, де є відповідні кліматичні умови, росте в оточенні інших дерев. Хоча певної отруйності його ніхто не заперечує: на острові Ява місцеві жителі ще і в нашому столітті

отруювали стріли анчаровим соком. Непідвладним часові виявився лише прекрасний вірш О. С. Пушкіна.

І все ж спеціалісти стверджують, що анчар справді здатний отруювати на відстані. Звичайно, не за дванадцять миль. Але необачному подорожньому, який приліг би відпочити в тіні цього зеленого красеня, не поздоровилося б: випари "дерева отрути" дуже небезпечні.

Подібну підступність таїть і наша неопалима купина. Не один природолюб, нарвавши для букета її прекрасних рожево-бузкових квітів, нанюхавшись їх пахощів, одержував... опіки, які згодом перетворювалися в болючі рани, що важко піддавалися лікуванню. Ці квіти можуть впливати на людину навіть на відстані. Особливо сильно діє квіт гірських видів неопалимої купини, які зустрічаються в Криму, на Кавказі, в Середній Азії. Так, жителі околиць Алма-Ати знають, що квітучий ясенець найкраще обходити стороною, бо при наближенні до рослини на один-два метри уже можуть з'явитися на шкірі опіки.

Це так неопалима купина захищається, бореться за своє існування. Бореться навіть з людиною. Та сили, як бачимо, надто не рівні. Звідси й результат: на великих просторах, де раніше у червні свічкасто ясніли цілі колонії ясенцю, зараз тільки вряди-годи натрапить око на сиротливу квітку.

Саме властивість неопалимої купини та деяких інших рослин виділяти в повітря значну кількість летких речовин прислужилася радянському вченому Б. П. Токіну, який здійснив відкриття. Виявляється, ці речовини, хоч у різних рослин різні за своєю природою, мають спільне: вони гальмують розвиток бактерій і мікроскопічних грибків іноді навіть убивають їх, тим самим захищаючи самі рослини від їхніх ворогів. Борис Петрович назвав такі речовини фітонцидами, поєднавши у цій назві грецьке слово "фіто" (рослина) з латинським "цідо" (убивати). Нині в багатьох країнах люди послуговуються фітонцидами з великою вигодою для себе, використовуючи їх у медицині, техніці, сільському господарстві,

промисловості. Тому наука про фітонциди набуває все більшого значення.

У листі до Івана Михайловича Носаля, з яким Борис Петрович Токін дружить здавна, вчений пише:

"Одна ботанічка-літераторка зробила бібліографію робіт, у яких йдеться про фітонциди. Вона знайшла три тисячі назв книг і статей! Звичайно, це мене радує. І однак це тільки початок вивчення рослин у тому напрямку, який іменується загальним поняттям "фітонциди".

Не перестаю дивуватися рослинному світу. І через тисячоліття (якщо люди не вб'ють одне одного) будуть захоплюватися лісами, лугами і вивчати рослинний світ..."

Найперший знайомиць

Серед тихого лісу на притіненій прогалині спиняються двоє хлопців-грибників.

— Глянь, яка чудасія! — захоплено мовить один. — Цілий килимок вив'язано.

— Килимок не килимок, а батожича таки гарні поснувалися, — каже другий.

— Ні, ти тільки придивись: вони ніби плюшеві!

Я щойно був на цій прогалині, тож слова грибників, що долітають із-за розлапистої сосонки, мені ще й як зрозумілі. Там усе пісковисько застелив п'ядич — плаун булавовидний. Шнуркасті волохаті стебла його зеленими вужами розповзлися навсібіч, переплелися в химерне плетиво.

— Не знаєш, як ця чудасія називається?

— На жаль, не випадало мені з ним знайомитися.

Як тут промовчиш, чуючи таке?!

— Випадало! — кажу, і виходжу з-за сосонки. — І тобі, й тобі випадало. Ця рослина — ваш найперший знайомиць.

Хлопці ошелешено дивляться на мене. Хтозна, що більше їх здивувало: чи мої слова, а чи я сам, неждано-негадано поставши перед очима.

Пригадую, мене колись теж здивували такі слова. Сказав їх Іван Михайлович. І то було для мене одне з найперших "відкриттів": виявляється, ота присипка, якою присипають немовлят і яка в аптеках має хитромудре найменування "лікоподій", є не що інше, як спори плауна булавовидного, спори п'ядича (цю рослину ще й так називають у нас).

Ось із зеленого шнурка вистромилося кілька білявих колосків-задерикоз. Саме в цих колосках і дозрівають спори. Нині їх заготовляють збирачі-аптекарі. А ще недавно поліські жінки, нишпорячи досвітками за грибами, заодно кожна собі зіщипувала п'ядичеві колоски, щоб дома, як підсохнуть, витрусити з них у склянку жовтавий пилок — спори. Бо за п'ядичеву присипку кращої не знайти.

Розповідаю це грибникам.

— Раз так, — жартують, — то будемо просити в рослини пробачення за свою забудькуватість і знайомитися з нею вдруге. А вона і взимку зелена?

— Точнісінько така ж сама і взимку.

— То це якщо почепити цю зелену гірлянду в кімнаті на стіні — на всю зиму краса!

— А цього от якраз і не слід робити.

— Тож на лісі не позначиться. Та й наступного літа новий батіг виженеться.

— Не виженеться, — кажу. — І на третє, і на десяте літо не виженеться. Оцим гірляндам, що в нас під ногами, щонайменше по двадцять — тридцять років. Бачите, як щетиняться колосками? Виходить, дозрілі. А дозрілим п'ядич стає тільки через десятки років.

— Ніколи б не подумав! — мовить один з хлопців. — На вигляд такий веселий батіжок, такий молоденький, аж усміхається, а на підйом — чисто тобі неповороткий дідуган.

— Бо він і є дідуган, — пояснюю. — На всі наші ліси — хіба що хвощ та ще папороть — п'ядичеві ровесники. А все інше — починаючи ось із цієї травички-кислички і кінчаючи отим здоровезним дубом, якого бачили на краю лісу, — п'ядичеві у внуки і правнуки годиться. Його предки росли тут 350 мільйонів років тому, коли ще й кам'яного вугілля не було. І не просто росли, а здійсмали свої могутні верхів'я на таку височінь, що нинішнім найпогонистішим соснам туди не дотягнутися.

— Невже час зробив із велетня карлика-повзуна?

— Не тільки час. З одного боку — зміна клімату, з другого — недружелюбні нові сусіди-рослини, пристосованіші до нових умов.

— А воно як із двох боків б'ють, то навіть людина втягує голову в плечі і меншою робиться...

Словом, розмова в нас вийшла: житіє многостраждального довгожителя п'ядича всерйоз зацікавило обох грибників.

Тож як було не розказати хлопцям того, що сам знав?! І що поліська назва рослини "п'ядич" стає зрозумілою кожному, хто пробує підняти з землі зелений батіг — цей батіг через кожну п'яду прикріплений до землі корінцями. І що з дрібнісіньких п'ядичевих спор тільки через кілька років утворюються заростки, а нові рослини започатковуються десь аж через десять — п'ятнадцять літ, якщо, звичайно, за цей час крихітку-заросток не розтопче людина чи звір, не спалить вогонь, не заморить верхова вода. Самі спори води не бояться — вони не промокають, завжди плавають сухими. Від цього рослина й одержала офіційну назву "плаун". А що колоски рослини стримлять угору, як білясті булави, то й приточилося до плауна слово "булавовидний". Цікава і міжнародна наукова назва — "лікоподій", що в перекладі з грецької мови означає "вовча нога". Певно, волохаті гілочки цієї рослини комусь нагадали лапи хижого звіра.

Іван Михайлович високо цінує лікувальні властивості лікоподію. Народна медицина використовує не тільки спори, а й гілочки рослини. Поліські лісоруби й досі засипають спорами п'ядича свіжі кровоточиві рани.

Раніше сила-силенна цих спор завозилася на металургійні заводи. Ними притрушувалися форми для розливу розплавленого металу. Оскільки від високої температури металу спори плауна спалахували і мomentально згоряли, то між стінками форми і налитим металом на якусь мить з'являвся тонюсінький прошарок газів. Завдяки цьому прошарку метал не прикипав до стінок, а готова деталь виходила такою гладенькою, що й шліфувати її не треба було.

Немало переводили лікоподію і театри. Бутафорські вибухи, пожежі, світлові ефекти, які здійснювалися на сценах, поглинали цілі бочки золотистих спор — міріади мікроскопічних зачатків нових рослин.

Зараз і заводи, і театри обходяться без лікоподію — знайдено ефективніші засоби. Та й інших дитячих присипок з'явилося немало. Здавалося б, тепер п'ядичеві тільки розмножуйся та рости, головна загроза минула. Тим часом повзучих зелених батогів усе менше й менше зустрічається на шляху полісовиків-любителів, а віднедавна назва "плаун булавовидний" доточилася до сумного списку назв рідкісних та зникаючих рослин.

Витримавши мільйонолітні атаки усіх стихій, мільйонолітню облогу всіх сил природи, п'ядич за кілька десятиріч поступився натискові людини...

— Походите до вечора, — кажу, — самі переконаєтеся: не одного полісовика зустрінете із щойно зірваною гірляндою п'ядича. Несуть додому — сувенір!

— Від нього нічого не робиться, коли в руки брати?

— А що може робитися?

— Ну, приміром, кропива — жалиться.

— На жаль, беззахисний він. Було повір'я колись: якщо вдома тримати гірляндку п'ядича, то обов'язково в хаті буде сварка. Та хто тепер на ті повір'я зважає!..

Отака в нас розмова вийшла.

Пішли хлопці-грибники. Погломоніли лісом. А я ще довго стояв на прогалині, думав своє. Мені вірилося, що відсьогодні у п'ядича з'явилося ще двоє друзів.

Білотка

Якщо одверто сказати, то мене, поліщука, едельвейс ніколи особливо не цікавив. Я просто знав із книжок, що десь далеко в горах на важкодоступних скелях сміливці-альпіністи іноді натрапляють на білозорі рослини, що таких рослин є понад тридцять видів і що один з них — едельвейс альпійський, найкрасивіший і найрідкісніший з усіх, — вважається символом підкорення високих круч, символом мужності, витривалості, спритності, сміливості. Але щоб самому шукати цю рослину — такого й на думці не було: не в наш же поліський ліс за нею йти!

Коли це одного разу...

Так, так, саме одного разу. Рейсового автобуса чогось усе не було, а я поспішав, от і попросився на попутний грузовик. Шофер виявився на рідкість мовчуном, за всю дорогу лише кілька слів вичавив. Зате яких слів!

— Он, — каже, — і Білотку проїхали.

— Що, що? — перепитую.

— Горбака оцього, — показує вправо, — Білотокою називають.

— Як Білотокою? Чому Білотокою? Хто називає? Де ви це почули? — засипав я його запитаннями.

— Білотка — і все! Яка ще може бути мова?!

Більше від шофера я так нічого й не добився. Це ще підігріло мою цікавість: адже "білотка" — споконвічна карпатська назва едельвейса. Яке ж відношення має цей горбак до рідкісної гірської квітки?

Тож наступного вихідного дня я вже мав куди їхати.

Звичайно, смішно було б мені сподіватися на зустріч з едельвейсом. Бо хоч Білотка була одним з найвищих вапнякових пагорбів Мізоцького кряжу, та й на всій Ровенщині найвищим, проте на ній пасли корів так само, як і на інших довколишніх пагорбах. Отож із рослин знайшов я на Білотці тільки те, чому й належало там рости: чебрець, звіробій, грижник та десятків зо два інших загальновідомих зіль. А від зустрічних так і не вивідав, звідки в пагорба оця назва.

Словом, повернувся я нібито й ні з чим. Та от квітка-горянка зацвіла мені відтоді на все життя.

...Ми таки впросили екскурсовода показати її. Хоч як він відмовлявся, зачитуючи нам із книжки-путівника цитату про необхідність повної охорони білотки, але таки не встояв.

Звернули ми трішечки з маршруту, покарабкалися по розсипаному каменюччю та й прийшли. Рослинок було кілька, але цвіла тільки одна. Ми добру годину стовбичили біля шовковистої білої зірки, слухали Миколу Івановича, екскурсовода, який квітку так і називав: шовкова косиця.

Микола Іванович не говорив, а просто співав. Така вже манера в нього була. Певно, велика любов живе в його серці до рідних гір, коли навіть звичайні слова в його устах стають враз якимись особливо значущими.

— Тота косиця народилася з любові. І народилася ось як. Жила колись у нас біля Рахова Марічка, і любилася вона з вівчарем Олексою. Щодня Олекса їй трембітав з полонини, а Марічка слухала, раділа і чекала осені, коли мав повернутися коханий. А раз Марічка не почула трембіти. Бо вночі прийшли на полонину песиголовці, порубали Олексу, розметали його тіло воронам, а овець забрали. І побігла Марічка шукати свого любка — в темні прірви заглядає, через хащі продирається, та все плаче, та все плаче. І де сльоза впаде, там шовкова косиця виросте. Так

і стала в наших горах ця квітка. Не в'яне вона, як не в'яне любов Марічки. Коли легінь подарує шовкову косицю дівчині, то в її серці буде така любов, як любов Марічки. Але горе тому, хто шукає цю косицю з нечесними намірами. Бо її в горах стережуть дівчата, які померли з туги за своїми коханими. Тоті дівчата усіх нечесних людей штовхають у прірву. Кажуть, раз якийсь граф проїжджав через наш Рахів і зайшов на весілля. А молода була у вінку, та що вже файна, як пава. Увидів граф її, то так у нього очі й розгорілися. І звелів він гайдукам відвезти молоду до себе в замок, а молодого вбити. Та хоч як граф не улещував цю дівчину, яких подарунків не носив, а вона й говорити з ним не хотіла — де ж то видано, щоб любити убивцю?! Тоді граф задумав піти на найвищу гору, принести звідти шовкову косицю і з її допомогою привернути до себе серце дівчини. Довго шукав косицю і таки знайшов на краю провалля. Та тільки простягнув руку, щоб зірвати, а ззаду підскочили дівчата-красуні та й штовхнули його до прірви. Тільки загуркотіло за графом. Сказано ж, шовкова косиця лише для чесних людей!..

І все ж таки даремне здався Микола Іванович на наше прохання. Уже наступного дня прийшов він на турбазу похмурий як ніч: навідувався до білотки, а її уже й нема!

— З коренем видер, песиголовець! Сувеніра захотілося, щоб він тобі кишеню пропалив! — лаяв екскурсовод невідомого злодія. — І то стрільнуло мені показувати!

Хтозна, чи то з нашої групи був той капосник, чи, може, хтось зовсім і не турбазівський, але ми старанно уникали погляду Миколи Івановича і мовчали. А що ще залишалось? Самі ж просили: покажи!

Мені ж було соромно вдвічі: адже десь у мене вдома лежить засушений кримський едельвейс! Досі я гордився своїм трофеєм, добутим торік на горі Демерджі неподалік Алушти, і не проминав нагоди похвалитися ним перед друзями. Тепер подумалося інше: може, друзям тоді було соромно за мене, та вони просто не сказали цього у вічі?

Мав я одне виправдання: кримський едельвейс — едельвейс не справжній. Він навіть ніякий не родич альпійської білотки, і справжнє його ім'я — ясколка Біберштейна. Об'єднує ці рослини тільки те, що листя їх має густе біло-повстяне опушення і що обоє ростуть високо в горах. Та й у Криму цих несправжніх едельвейсів ще чимало.

Але ж так можна виправдати що завгодно! З таким же успіхом можна сказати: подумаєш, білотка! Є рослини, які забираються в гори на таку висоту, що гордому символу верхолазів туди нізащо не сягнути. Наприклад, аянія тибетська, родичка нашого приворотного пижма, чи ерманія сива. От вони — альпіністи з альпіністів! То чи не забагато уваги білотці?

Не забагато! Бо за своєю красою вона одна така. І кримському едельвейсу теж уваги не забагато. Адже зустрічається він тільки в Криму. За переказами, давно-давно сама міфічна Іфігенія, жриця храму Артеміди, потай залишаючи Тавриду, взяла з собою на корабель кілька срібнолистих рослин, щоб вони в рідному Аргосі нагадували їй далекий таврійський край, де вона провела багато років. Але якщо Іфігенія колись одна така була, то нині щоліта горами Криму проходять хмари туристів, і майже в кожного з них у рюкзаці опиняється нев'янучий срібний букетик.

Як і в мене торік.

Еге ж, ніяково мені стало за отой свій кримський "сувенір".

Несподівано втішив і мене, і всю нашу групу Микола Іванович:

— Скоро уже ми трохи позбавимосся отих квіткарів-злодіяк. Є уже спосіб.

І розповів, що інженер із Рахова Василь Степанович Боцько та його сусіди почали вирощувати шовкові косиці у квітниках. Хоч воно й не

просто прижитися квітці-відлюдниці біля людини, але приживається. А в місцевому лісництві закладають цілу едельвейсову плантацію. Отже, в недалекому часі туристи матимуть змогу прямо на турбазі купити зірчастий сувенір. То, може, дадуть спокій тим едельвейсам, які ще де-де ясніють на скелях.

...Десь аж на третє літо дорога привела мене знову на пагорб Білотку. На сонячному, запахненому чебрецями схилі зустрів я дідуся. Якраз був на порі звіробій, от дідусь і зрізував ножем золотоквіті верхівки цього помагай-зілля та клав до кошика.

— Полюбляю чайок із звіробою. Кажуть, ця трава од ста недуг, а на старість до людини рівно стільки й чіпляється...

Розговорилися ми, я ще і в нього поцікавився, чи не знає, звідки така назва в пагорба.

— Знаю, як же! — відповів дідусь.

І повідав мені таку історію.

— То десь ще до революції було. Я був малий, не пригадаю вже, як воно достоту, але в селі тоді опинився зайшлий парубок Олекса і пристав у приймаки до сусідської дівчини Марусі. Казали, ніби з гуцулів сам, а може, й не з гуцулів, але балакав трохи не так, як у нашому селі балакають. Ото він свою Марусю часом білоткою називав. Чудне слово якесь: білотка. Ніхто в нас не знав, що воно означає. То й пристало те слово до обох їх: Білотки та й Білотки. А в революцію, як було вступили кайзерівці, хтось на оцій горі червоного прапора почепив. Зараз тут лисо, а колись берези росли, то на березі й почепив. А якась погань донесла, що то Олекса Білотка. Ну й приїхали хурою, забрали Олексу ще й Марусю з ним. Та як забрали, то й по сьогодні. А гору не знаю хто перший назвав так — може, хтось, може, і я. Але спитай зараз у селі, де гора Білотка — кожен покаже.

Сіроманець

Від руїн середньовічної фортеці Фунни, що неподалік Алушти, гірська стежка веде нас прямо в казку. Ось тут, де в минулому столітті під час землетрусу тисячотонні кам'яні брили прокотилися по неіснуючому нині селу, за словами нашого екскурсовода Едуарда Федотовича, давня давність поховала поселення таврів. У ті незапам'ятні часи вершина гори Демерджі постійно курилася. І таври називали гору Фунною, тобто Димлячою.

Несподівано нахлинули на Крим орди кочівників. З вогнем і мечем пройшли вони по всіх поселеннях таврів. А ген там, на вершині, завойовники влаштували кузню, де кували свою могутню зброю. Полум'я гігантського горна сушило землю, і довкруг пересихали річки, переставали родити поля, люди гинули від голоду.

Відправили таври послів до коваля — чорнобородого велетня, старшого над загоном кочівників. Просили, щоб йшов геть з гори, інакше жителі поселення загинуть від безвиході. Та хіба жалістю проймеш того, хто жалості зроду не знав?

...Крок за кроком повільно піднімаємося кам'янистою стежкою. Попереду нашого живого ланцюжка так само неспішно пливе розповідь екскурсовода:

— І тоді одна із місцевих дівчат, на ймення Марія, вирішила поговорити з чорнобородим ковалем. Сподівалася, можливо, що чужоземець зглянеться хоч на благання її, слабкої дівчини, якщо вже не зважив на прохання достойних послів-мужів. Тож, нікому з односельців не сказавши про свій намір, вона потаємними стежками прокралася мимо сторожі на вершину гори...

Завчені слова екскурсовода на фоні величної панорами смаглявого громаддя скель і мерехтливої голубіні недалекого моря звучать так

природно. І ми підтягуємося, купчимося якомога ближче до Едуарда Федотовича. Тільки шестикласниця Люда, наймолодша в нашій туристській групі, раз у раз відривається від ланцюжка, збочує то вправо, то вліво — зриває у торбину неznані досі рослини. Бо ж так кортить привезти додому гербарій з Кримських гір.

— І мовила Марія до коваля:

"Чужоземцю, йди геть із гори, не губи наших людей".

Засміявся чорнобородий:

"Ні, не піду я. І тебе тут залишу. Ти станеш моєю".

І він простягнув до неї руки...

Бачу, край стежки — низенький зеленаво-сивий із жовтими прожилками кущик. Ніби пухнаста кішка згорнулася клубочком та й дрімає на осонні. Лагідний такий кущик, ніколи подібного не бачив. А Люда вже над ним нахилилася.

— Ай! С-с-с...

Дівчинка відсахнулася від кущика, дмухає на пальці. Виявляється, — зовнішня лагідність незнайомця оманлива: під дрібнісінькими листочками приховані шпичаки, що мало чим поступаються їжаковим.

Екскурсовод перериває розповідь, застерігає:

— Обережно! Трагакант не любить, коли до нього з голими руками.

Перепитую:

— Як ви назвали цей кущик?

— Трагакант. А ще його іноді називають маріїним зіллям. На честь тієї Марії названо, про яку я оце якраз розповідаю. Кажуть, ніби це зілля все намагалося перегородити дівчині шлях на гору, хотіло, щоб вона повернулася додому, застерігало від зустрічі з ковалем. Але та не зважила на застереження, таки дісталася до вершини, де зухвалі зайди роздмухували люте полум'я в горні.

І знову неквапно заструменіла розповідь про те, як горда дівчина не захотіла коритися чужоземцеві, як відштовхнула його, як той, розлютований, схопив щойно викуваний ніж і вбив її.

— ...І тут сама гора не стерпіла такого: задвигтіла вся, розкололася, і кузня разом з усіма, хто клепає у ній, зникла в її надрах. Відтоді ця гора і називатися стала Демерджі, тобто Коваль. А Марія залишилася на горі назавжди, тільки перетворилася в кам'яну скелю. Погляньте ось туди — правда, ота скеля нагадує дівчину?

Поки вся наша туристська братія роздивлялася і переконувалася, що ген у тому кам'яному велеті є справді щось віддалено спільне з грубими обрисами жінки, я все ж зрізав гілочку колюхатого сіроманця. Зрізав просто так, на згадку. Про якусь незвичайність цієї рослини в мене й на думці не було.

Чим вище виводила нас звивиста стежка, тим частіше потрапляли на очі їжаки маріїного зілля. В одному місці їх навіть стільки було, що злилися в суцільний пухнастий з виду килим. Так би, здається, й покачався по ньому, якби не знав справжньої натури рослини.

Можливо, через якийсь час пропала б у мене будь-яка цікавість до цього зела. Можливо. Якби не стрівся нам отой пастух, який із чинарового затінку наглядав за сільською чередою. Побачив пастух, що я верчу в руці маріїне зілля, та й раптом:

— А знаєте, як з'явилося воно тут? Не чули? Хочете, розкажу?

...Завойовники з'явилися з моря. Їхніх кораблів було так багато, що голубі хвилі потемніли. А як висипали чужинські вої на берег, то за брязкотом їхньої зброї не чути стало гуркоту прибою.

Що могло протистояти такій силі?! Із небагатьох сміливців, які зустрілися з непрошеними гостями лицем до лиця, ніхто не повернувся живим. І місцеві жителі залишили домівки, поспішно перебралися в гори — мовляв, перечекаємо напасть, а там повернемося до обжитих місць.

Але зайти і не збиралися залишати побережжя. Вони шастали стежками все вище і вище в гори. А одного разу скупчилися і посунули усією силою древнім караванним шляхом на перевал.

Зрозуміли таври: як пропустять завойовників у глиб півострова, то волі їм більше не бачити. І вирішили краще загинути, боронячи перевал, ніж довіку нидіти в рабській покорі.

Зібралися мужі на перевалі, настягали каміння, щоб звалювати на голови чужинцям, наготували луки і мечі. Мало було мужів, дуже мало. І тоді від гурту жінок підступила до вождя найстаріша, яку називали матір'ю всього племені, і попросила:

"Дозволь нам наперед оплакати своїх синів, чоловіків і наречених. Бо потім на оплакування не буде часу: ми піднімемо мечі, коли ті випадуть із ваших рук".

Негоже соватися жінці, коли зібралися мужі. Та вождь багато прожив, багато знав. Тож нічого не відповів. Показав на захід:

"Сонце сідає за хмару, темною буде ніч".

Мати племені зрозуміла вождя: не слід мужам бачити жіночі побивання, бо і в них серця не з каменю.

Як упала темінь, відвела вона жінок на сусідню кручу. І там вони потай оплакували оборонців перевалу.

Довгою була та ніч, ніби три докупы з'єдналися. І до самого світу лляли сльози плакальниці.

Над Демерджі висли хмари, клекотали громи, і злива не вщухала ні на мить. Змішувалися дощові потоки з гіркими жіночими сльозами, з невітійною печаллю і не котилися в море, а застигали на схилах гори. А з першими променями сонця перетворилися на зеленаво-сіре шпичакувате зело, яке суцільно вкрило і схили, і скелі, і караванний шлях.

Рушили чужинці далі на перевал, а туди ні проїхати, ні пройти, ні продертися. Що не висічуть ножами та мечами колючі зарослі, а вони знову відростають, та ще колючіші, ніж були. Так і не дісталися на перевал, повернули назад. Згодом посідали на кораблі та й щезли, як щезає все лихе.

А зело відтоді так і ведеться на цьому місці...

Привіз я гілочку тієї кримської рослини додому. Просто як сувенір. Хай нагадує сонячний край, який, як і моя поліська земля, із сивих віків боронився від усіляких войовників — від орд знавіснелих дикунів, які прагнули вогнем і мечем знищити чужу їм культуру, і від орд цивілізованих, які знову ж таки вогнем і мечем старалися насадити чужу культуру.

Якось при нагоді показав її Івану Михайловичу. А він:

— Та це ж астрагал щетинистий!

І швиденько дістає з полиці "Визначник рослин України", подає мені. Читаю — очам не вірю. А у визначнику чорним по білому: астрагал щетинистий, оцей самий колючий сіроманець, росте... тільки на півдні Криму, тільки в околицях Алушти, тільки на горі Демерджі. І ніде більше!

Правда, недавно кримські ботаніки повідомили, що окремі екземпляри астрагала щетинистого знайдені ще поблизу Судака та села Зеленогір'я. Але це аж ніяк не применшило моєї радості від знайомства з цією рослиною.

Беладонна

У ліщиновому затишку серед лісового різнотрав'я погляд вихоплює височеньку бадилину, на якій із зелених чашечок чорно прозирає кілька лискучих ягід.

Ну як тут не зупинитися — давня знайома! Он вона і квітку для нашої зустрічі приберегла: біля самої верхівки між листям видніється непоказний фіолетовий дзвоник...

Серед рослин, які були добре відомі ще первісній людині, ця вирізнялася тим, що від неї доводилося знову і знову застерігати дітей і всіх необізнаних: обминайте! Бо той, хто спокутувався її соковитими солодкими ягодами, помирав. Як наслідок такого постійного — з покоління в покоління — застереження і з'явилася в рослини назва "атропа". Так її нарекли древні греки. І хоч Атропою називалася також одна з тодішніх грецьких міфічних богинь, але назва все одно пасувала рослині: Атропа була богинею смерті.

Обминали атропу, десятою дорогою обминали. Правда, потайні знахарі-ризотомі зрідка наважувалися застосовувати рослину для своїх хитромудрих настоїв та відварів. Проте їх спроби, як правило, закінчувалися невтішно. Бо не тільки ягоди, а й трава та корінь атропи повністю виправдували назву.

Тільки похмурі отруйники-професіонали, виконавці смертних вироків, що їх виносила афінська геліея, тримали ягоди атропи у своєму арсеналі як один з найбільш діючих засобів.

Минали роки, століття... Тепер важко сказати, чи так воно трапилося, чи якось по-іншому. Але мені здається, що саме так.

... Як на всіх вулицях славного міста Ромула і Рема глашатаї оповістили про завтрашнє свято квітів, сотні юних римлянок поспішили в околишні гаї по зелений плющ, запашну м'яту та рожевоцвітні дикі лілії. Із принесеного ними зела жінки і дівчата за ніч наплетуть вінків на всіх учасників свята, зів'ють гірлянди для прикрашення численних статуй богів і богинь, для обдаровування родичів і знайомих, для вшанування патриціїв, жерців і воєначальників — грізних вершителів долі усього сущого у божественній Римській державі.

Багато треба квітів і зелені для свята, ой багато! Тому хоч іще з учорашнього дня почали прибувати у вічне місто завантажені квітами вози із провінцій та з особистих маєтків знатних городян, все ж без дикого зела з приміських гаїв не обійтися. Особливо бідним римлянам, у яких ні власних маєтків, ні грошей у капшуку.

Тоді й набрела одна з дівчат на чорноягідну атропу. Юна римлянка навіть і не підозривала, що це стрілася їй зла отруйниця. Тому мимохідь і зірвала ягідку. Хотіла було вже кинути до рота, але, поспішаючи за подругами, якраз спіткнулася і ненароком розчавила її, аж темно-вишневий сік розплився по долоні. Щоб, як мовиться, не пропадало добро, взяла та й підрум'янилася тим соком.

Можливо, про цей випадок навіть сама дівчина забулася б того ж дня, якби не подруги: помітили! Обступили:

— Яка ти гарна стала!

Почали доскіпуватися, що це за рум'яна такі.

Довелося повертатися до чорноягідної рослини, показувати.

Дівчата й собі по ягідці та й ну рум'янитися. Жарти, сміх: наймолодша з їхнього гурту, Лукреція, перестаралася — так зчавила ягоду, що сік аж у вічі циркнув.

А через деякий час котрась завважила:

— Погляньте, які в нашої Лукреції очі!

Дивляться дівчата — ай справді: у тої зіниці розширені, якийсь потаємно-незвичайний блиск у очах... Ніколи в Лукреції очі такими не були — просто замилюватися можна.

— То від соку тієї ягоди, — здогадалася Лукреція, якій була приємною увага подруг. — Давайте повернемося, спробуєте і ви.

— Далеко вже відійшли, не втрапимо на те місце.

— А ми пошукаємо, то й ще таку рослину знайдемо.

— І то правда: вона ж не одна в гаю.

Наступного дня на святі квітів їх дівочий гурт привернув загальну увагу. І все завдяки ягодам атропи.

Незабаром рослина здобула визнання в усього жіноцтва Риму, їй навіть приписували здатність зробити красунею будь-яку жінку.

Дійшло до того, що в давньоримських модниць встановилося своєрідне правило: перш ніж іти в гості чи на гуляння, треба обережно зациркнути в очі соку ягід атропи, щоб вони "покрасивішали".

І римляни назвали рослину "беладонна", що в перекладі якраз і означає "красива жінка".

Мине ще два тисячоліття, і в тому ж Римі за повелінням королеви буде споруджено будинок, у якому високочола людина зі слов'янським іменням Іван за допомогою беладонни творитиме інші чудеса: виліковуватиме людей, вражених сонною хворобою — однією з найпідступніших і найбезнадійніших хвороб. І цій людині вклониться весь учений світ, а її метод лікування беладонною ввійде в підручники терапії як "метод Івана Раєва", або називатиметься ще дзвінкіше — "болгарський метод". Адже Іван Раєв був болгариним.

Народився Іван Раєв у 1876 році в Сопоті. Рано втративши матір, він змалку допомагав своєму батькові-ткачу, непоганому знавцеві народної медицини. Від батька й перейняв захоплення травами, повірив у їх дивну силу.

У 1900 році нестатки вигнали Івана Раєва з батьківської хати. В пошуках роботи він обходив чималий світ, побував навіть у Цареградї, де познайомився з одним ходжею, від якого всерйоз навчився траволікуванню. Повернувшись у 1905 році у рідні краї, Іван Раєв з успіхом лікував зубні хвороби. А коли згодом переселився в село Шипку (ту саму Шипку, біля знаменитого перевалу, відомого кожному учневі з підручника історії), то разом зі своїм тестем, теж знавцем трав, зайнявся плідною лікарською діяльністю.

Хворі валом валили до сільського лікаря: він не вимагав грошей обмежувався тим, що хто дасть. Оскільки ж пацієнтами була переважно біднота, то сім'я Раєва жила далеко не в розкошах.

Народний лікар не обмежувався знаннями, перейнятими від інших. Він шукав нові методи лікування, шукав свої шляхи в медицині. Його улюбленою лікарською рослиною стала беладонна. Саме нею Раєв і вилікував у 1922 році перших хворих сонною хворобою. Відтоді слава його почала рости, як покочена з гори сніжка.

А коли в 1933 році Іван Раєв вилікував від сонної хвороби працівника італійського посольства і той на батьківщині розповів про своє чудесне зцілення, італійська королева запросила травознавця в Рим, обіцяючи йому всілякі почесні і сприяння його справі.

Проте Раєв відмовився від спокусливої пропозиції. Він вважав, що його знання і сили належать рідному болгарському народові, насамперед тим біднякам, серед яких зріс і які не мали звідки чекати медичної допомоги, крім як від нього.

Тричі запрошувала королева Раєва до Рима, і тричі він відмовлявся їхати туди. Тільки після особистого розпорядження тодішнього болгарського царя Бориса травознавець поїхав до Італії. В Римі прийняли Раєва з великими почесностями, створили прекрасні умови для праці. Йому було урочисто присвоєно звання доктора, вручено диплом, його проголосили почесним громадянином Італії. Клініка, в якій працював Іван Раєв, стала найпопулярнішим медичним закладом міста.

Ця клініка і досі носить його ім'я. А при вході до неї встановлено погруддя болгарського лікаря-травознавця.

Помер Іван Раєв у 1938 році. Та його добру справу продовжили дочка і зять, а згодом і внучка Тонка, яка закінчила медичний факультет і зараз займається траволікуванням. До речі, з 1978 року в усіх великих лікарнях Болгарії відкрито кабінети фітотерапії, а курс траволікування читається в усіх вищих медичних навчальних закладах.

Серед сучасних лікувальних засобів, які має людина, чільне місце посідає вона, атропа беладонна. Так назвав офіційно цю рослину великий Лінней, об'єднавши давньогрецьку та давньоримську назви в одну. Рослина смерті і краси вірно служить людині, оберігаючи її здоров'я.

На Україні, зокрема в Карпатах, беладонні раніше приписували ще й чародійні властивості. Тому щоразу, копаючи рослину, гуцули та бойки танцювали навколо неї, кидали на землю монети, клали хліб і сіль на місце першого викопаного кореня, примовляли: "Не бануй, земле, що ми тя оголили, ми на тя, земле, хліба прожили". Бо вірили, що її стереже "нечиста сила".

— ...Здрастуй! — кажу рослині, присідаючи навпочіпки біля неї. — Як поживаєш?

З усього видно, загалом непогано живеться беладонні лікарській (так її називають зіллярі): місце затишне, ґрунт підходящий. Одне тільки зле — постійно ховатися треба від людей, бо багато розвелось аматорів-колекціонерів. Нехай би вже брали для діла — це ще куди не йшло. А то більшість нищить просто так, заради цікавості. Тому в наших лісах зараз ой не часто спиняється погляд на цьому чорноягідному зелі.

Може, саме про це й розповідає беладонна. Та мені, на жаль, розуміти її мови не дано. Можу тільки здогадуватися.

Троян-зілля

Сьогодні неділя. Сьогодні теплий серпневий день. І сьогодні весілля.

На подвір'ї витинають музики, вибивають дріботушки розгарячілі танцюристи, галамагають гості. А за хатою на тісній лавочці повсідалися бабусі та й виводять надщербленими голосами свою, старосвітську.

Співають про те, як виїхали козаки з заводу і зупинилися біля Марусиного перелазу.

А Маруся в недузі лежала,

А Маруся троян-зілля ждала

"Ой хто ж мені тройзілля дістане,

Той зі мною на рушничок стане".

"Є у мене три коники в стайні,

А я тобі тройзілля дістану.

Білим конем до моря доїду,

Чорним конем море переїду.

Чорним конем на тім боці стану,

Синим конем тройзілля дістану..."

Я і собі присусіджуюся до співачок, слухаю.

А козак уже коней сідлає, з двору виїжджає. Вже й море перескочив, троян-зілля копає. Аж тут зозуля прилетіла з рідної сторони, кує та й питає: "Чи в тебе отець помирає? А чи в тебе мати помирає? Чого ж бо ти тройзілля копаєш?" Козак їй на те: "Це Маруся в недузі лежала, заморського зілля пожадала. А хто їй тройзілля дістане, той із нею на рушничок стане". І тут йому зозуля відкриває: "Ти, козаче, не копай тут зілля, бо в Марусі вже в дому весілля".

Козак вірить і не вірить, але жене коней додому, затиснувши в руці чудодійне троян-зілля, яке зцілює при всяких недугах. Влітає на подвір'я до коханої дівчини — а та вже у весільному вінку за столом з другим сидить. Засліплює козака жадоба помсти за образу, за підступність, за зраду, вже гостра шабля зблискує в його руці.

Як у пилі муха забриніла,

Так Марусі голова злетіла, —

завершують бабусі трагічну пісню-розповідь. Одна з співачок крадькома сльозу хустинкою витерла.

Виждавши хвилину, цікавлюся:

— А для чого було вашому козакові за троян-зіллям аж за море їздити?

— Раз у пісні співається, — пояснюють, — виходить, так було треба.

А та із співачок, яка щойно витерла сльозу, висловлює здогадку:

— Певно, в колишні часи троян-зілля у нас не росло. Чи, може, воно зовсім і не таким було, як оце, що он у квітнику синіє.

Росло троян-зілля в нас, ще й як росло! І точнісінько таким самим було як на зріст, так і на цвіт. Ось тільки нещадні вітри часу розвіяли таємничість, що окутувала його.

Хоча, на мою думку, саме оцей туман загадковості і допоміг тройзіллю більш-менш благополучно доіснувати до наших днів. У народній уяві воно вважалося не тільки цілющим, а й таким, що

охороняло від усякого зла. Чи не тому його подекуди навіть вплітали у весільний вінок молодії.

На Гуцульщині, де троян-зілля називають ще "тоєю", в одній з коломийок співається:

Ой я ходжу, куди хочу,

Нічо си не бою,

Бо я ношу за поясом

Зелененьку тою.

Розповідають, колись в одну дівчину закохався чорт. От перекинувся він хлопцем та й почав ходити за нею. Спочатку на вечорницях підходив, а то вже й додому до неї зачастив, з батьком-матір'ю домовляється, щоб віддали за нього дочку.

Так і на весілля склалося.

Гуляли, гуляли весілля, коли це настав час молодому забирати молоду та й везти від батька-матері. Мати, як і годиться, перед від'їздом прикрасила доньчину голову різними квітами, а разом і квітами тої. А чорт усе ніяк не може приступити до дівчини. Тож почав просити її, щоб скинула з себе квіти. Дівчина сприймала його слова як жарт, казала: "Нехай потім, ще ж не зів'яли". От і дотягла, поки заспівали півні. А як тільки півні закукурікали, чорт і каже: "Якби не тоя, то була б ти, дівчино, моя". Та й щез...

Тож люди старалися висаджувати тройзілля у квітниках. Так воно і збереглося. Мабуть, не знайти на Україні такого села чи міста, де біля хат влітку не красувалися б розчепірчатолисті синьоцвітні рослини.

Зате поза квітниками натрапити на троян-зілля щастить все рідше й рідше.

Серед знавців народної медицини тройзілля найчастіше називається "борець". Бо при деяких тяжких захворюваннях, коли вже ніякі ліки людині не допомагають, рекомендують це зілля — і воно переборює хворобу. Іван Михайлович розповідав, що його батько послуговувався борцем тільки в крайніх випадках. Таємниця успішного лікування рослиною — а борець надзвичайно отруйний, особливо під час цвітіння, — в правильності дозування. Знаючи про отруйність рослини, але не володіючи секретами дозування її при тій чи іншій хворобі, знахарі запевняли, що борець може діяти на людину навіть тоді, якщо він тільки доторкується до неї. Правда, для цього, мовляв, потрібний певний заговор, певне нашіптування. Іван Михайлович сам бачив, як знахар з примовками вішав на шию хворому нанизані на нитку корені борця.

В народі рослину називають по-різному: "вовчий корінь", "вовча смерть", "цар-трава", "не-тоя", "тоя", "ходачки", "залізний шолом" тощо. Кожна з цих назв має свою цікаву історію. Так у вітчизняній ботанічній літературі першим згадує "цар-траву" славнозвісний професор Петр-Симон Паллас. Мандруючи дорогами російських провінцій, він у 1768 році в селі Іванівці за Арзамасом зустрів одного селянина — великого знавця лікарських трав.

І ось цей "невчений лікар", як його назвав Паллас, розповів професорові про лікувальні властивості борця, якого в тамтешніх місцях називали цар-травою і вважали "дуже помічним при тривалих хворобах".

А науковцям рослина відома переважно під назвою "аконіт". Саме так називали її ще древні греки.

Аконітів є багато видів. І хоч неоднакові вони листям та кольором квітів, зате усі отруйні. І ця властивість аконітів людині відома давно. Ними отруювали стріли, приготовлені для ворогів, труїли вовків,

знищували засуджених на смерть у Стародавній Греції та Римі. Недарма римський поет Овідій у "Метаморфозах", описував так "залізний вік":

....Сором утік, і правда, і вірність,

І на їх місці одразу ж з'явилися обман і підступність:

Злоба, насильство прийшли і проклята жадоба наживи,

Каже, що в цьому віці серед численних лих було і таке:

Мачухи грізні до їжі аконіт додають смертоносний,

І дочасно сини на батьковий вік зазіхають.

Про отруєння аконітами воїнів полководця Марка Антонія писав ще Плутарх. Їх називав найсильнішою отрутою Пліній Старший. У Непалі донедавна під час захисту від ворогів аконітами отруювали їжу та воду в колодязях. На Бойківщині легкий відвар цього зілля потай давали пити на "данне" — тобто тій людині, на яку хотіли наслати хворобу. В Тибеті й досі аконіт вважається "королем медицини".

Закликають бути обережним з цією рослиною усі сучасні ботанічні книги, бо, мовляв, навіть мед отруйний, коли в нього потрапить пилок з квітки аконіту.

Отже, в одній рослині поєдналися могутні ліки і смертоносна отрута. Як же з'явилася ця рослина? Звідки набралася незвичайної сили?

Ось як розповідає про це один із старогрецьких міфів.

Здійснюючи з наказу свого повелителя Еврісфея одинадцятий подвиг, могутній Геракл мусив спуститися в похмурі, повне страхіть

підземне царство Аїда і привести звідти охоронця того царства пекельного пса Цербера. Три голови було в Цербера, грива з отруйних гадюк, а хвіст закінчувався головою дракона з величезною пащею.

Пішов Геракл у Лаконію і там через темну прірву біля мису Тенару спустився в потойбіччя. Багато страхіть набачився він на своєму шляху, раз у раз стикаючись з тінями померлих, поки врешті зупинився перед тронем грізного повелителя царства темряви і смутку. Величний, могутній, стояв він перед Аїдом та його дружиною Персефоною, і ті були в захопленні, споглядаючи великого героя, сина громовержця Зевса.

— Що примусило тебе покинути сонячний світ і спуститися в моє царство? — запитав Аїд.

Геракл вклонився йому:

— Ти знаєш, всесильний, що не зі своєї волі прийшов я до тебе.

І прошитиму тебе теж не зі своєї волі — так наказав мені Еврісфей, якому я служу з веління олімпійських богів. Дозволь мені, володарю підземного царства, відвести до Еврісфея твого триголового пса Цербера.

Аїд милостиво сказав синові свого великого брата Зевса:

— Якщо ти просиш — гаразд! Але я дозволяю тобі це зробити при одній умові: ти маєш приборкати Цербера без зброї.

Що залишалося робити Гераклу? Відшукав він Цербера на берегах Ахеронту, обхопив його своїми міцними, як сталь, руками і почав душити. Грізно завив Аїдів пес, і все підземне царство наповнилося його жахливим голосом. Потвора старалася видертися із рук героя. Хвіст Цербера обвився навколо ніг Геракла, драконова паща вп'ялася страшними зубами в тіло, але Геракл не випустив пса. Він душив його до

тих пір, поки той напівживий не звалився до його ніг. Тоді Геракл поволік страховисько в Мікени.

Коли Цербер побачив денне світло, то увесь покритися холодним липким потом, отруйна піна потекла з усіх трьох його пащ. І де краплі тієї піни надали на землю, там у ту ж мить виростало отруйне зілля.

Греки називали це зілля аконітом. Чому аконітом? Та тому, що ніби Геракл виволік Цербера на світ неподалік міста Аконе.

Звичайно, твердження, що аконіти з'явилися від отруйної піни пекельного страховиська-пса, є лише кривавою вигадкою древніх. Але ж не до лиця сьогодні сперечатися з міфом, який пережив тисячоліття. Тим більше, що навіть великий Карл Лінней не заперечив, щоб рослина так і називалася в ботанічній науці.

А в українську пісню трава примандрувала як загадкове троян-зілля.

І ось бабусі-весільниці, сидячи за хатою на тісній лавочці, згадують, що самі колись вплітали тройзілля у вінок для молодої. Жалкують, що тепер уже призабувся той звичай. Тепер ось росте троян-зілля у квітнику — то й росте, нікого воно не цікавить. Спитай когось із молодших, як називається воно, — то й не скажуть, бо не знають...

Одна з бабусь зауважує:

— Здається, й справді тройзілля зараз якесь не таке, як раніше було. Зараз щось не чути про його силу.

Усміхнутися б на такі слова. Але... недавно в одній з товстезних наукових книг сам вичитав, що коли аконіт вирощувати на культурному садовому ґрунті, то через кілька поколінь він перестає бути отруйним. Виходить, у квітниках аконіт уже ніби й не аконіт. А яка ж сила у зілля, коли воно перестає бути собою?

Друга краса

Було це давно. Повелителька всієї рослинності Флора тоді розселяла квіти по тих місцях, де їм належало рости і милувати зір і людини, і пташки, і звіра. І випало так, що в одному лісі опинилися поруч жовтець повзучий і лунарія.

Лунарія в ті часи була звичайною собі рослиною, нічим особливим серед іншого зела не виділялася.

Та ось настала пора цвітіння. Жовтець, який примостився в низинці, де ґрунт щедріший на вологу, засвітив жовті п'ятипелюсткові квіточки. Проте його цвітіння мало хто помічав. А от фіолетові квіти лунарії привертали увагу багатьох. Бо хоч удалися не дуже показні на вигляд, зате мали тонкий приємний запах.

Жовтець дивився на сусідку і таїв чорну заздрість. Ця заздрість отруювала гіркотою його дні, всі думки зводила до однієї: як зробити, щоб і його квітки зупиняли перехожих?

І надумав.

— Сусідко, — каже вкрадливо до лунарії, — вчора сосни шепталися, ніби зима вже йде.

— Ти що?! — вжахнулася та.

— Сосни високі, їм далеко видно...

Лунарія мерщій поспішила скинути цвіт. Бо ж хотіла, щоб до приходу зимових холодів устигло дозріти насіння. Не мала й гадки про недобру задумку свого сусіда.

А жовтцеві тільки цього й треба. Продовжує цвісти собі, як нічого не бувало, усміхається злорадно. Пишатися почав. Як же, тепер, коли поруч немає сусідчиних запашних фіолетових вогників, то вже й на його квіти ні-ні та й поглянуть.

Минули дні. Зрозуміла лунарія, що її одурили, та назад цвіту не повернеш. Тож понурилася і тамує образу — боїться, що інші рослини провідають про це та ще на сміх піднімуть.

Аж то якось пролітає Флора над лісом, дивиться — що це за неподобство? Жовтець собі цвіте-процвітає, а в лунарії уже на стеблі стручки з насінням стримлять.

Спустилася Флора на землю, доскіпується, як воно так сталося. Лунарія потупилася і мовчить — соромно признаватися, що так поплатилася за свою довірливість. А жовтець з переляку перед повелителькою зробився ще жовтішим, схилився додолу та й признався в усьому.

Розсердилася повелителька на жовтця за його підступність.

— Будеш, — каже, — вік вікувати нікому не потрібною рослиною. Тепер тебе ніколи ні худоба не зщипне, ні людина не зірве на букет. А лунарії дарую другу красу, і буде та краса віднині при ній на віки вічні.

І тільки проказала ті слова, як у лунарії дозріли і осипалися насінинки, а перетинки стручків сріблясто заясніли. Непримітна досі рослина ніби враз переродилася, ожила в повій, оригінальній красі — куди показнішій за сам цвіт!

Відтоді і прикрашає наші ліси цибата трав'яниста рослина з поетичною назвою: лунарія оживаюча.

Правда, ботаніки точно знають, що назву цій рослині дав славнозвісний Карл Лінней. І чому саме таку назву теж точно знають: лунарія — від латинського слова "луна", тобто "місяць" (місяцеподібну форму мають плоди рослини); оживаюча — тут і пояснювати не потрібно, досить кинути погляд на рослину. Завдяки сріблястим прикрасам вона перетворюється враз із попелюшки у казкову красуню-принцесу.

До пізньої осені лунарія радує зір перехожих, виблискуючи продовгуватими талерами на сонці. І... розплачується талерами з кожним, кому приглянеться: букети лунарії прикрашають узимку не одну квартиру.

А що ж жовтець? Будете колись у вологому лісі, особливо у вільшняку чи десь на краю болітця, подивіться довкруг — на вас обов'язково прозиркнуть жовтенькі п'ятипелюсткові квіточки. Це він і є, жовтець повзучий. Ви його знаєте, бо стрічали безліч разів. Якщо пильніше придивилися, то квітки цього жовтцю нічим не поступаються квіткам багатьох інших його різнобарвних сусідів. Однак я ніколи не помічав, щоб хтось похоплювався нарвати їх для букета.

Інша справа лунарія!

...Недавно знайомий ботанік запрошував поїхати з ним в експедицію в природні ялинові ліси, що на півдні Ровенщини. Таки треба було поїхати. Але якось так склалося, що і на роботі — справи, і вдома — справи, та ще й бував я в тих лісах не раз... Словом, не поїхав. А оце йду з роботи додому — він мені назустріч. Задоволено-зверхня усмішка так і сяє на обличчі.

— Багато ти, чоловіче, втратив, що не приїхав, — мовить. — А ми там саму її знайшли!

— Кого це — її? — від цікавості витягуюся в струнку.

— Розумієш, приходять перед обідом обидва мої помічники, мнуться. "Ось, — кажуть, — якісь горохи знайшли. Не доберемо, що воно". І простягають гілочку зі сплющеними довгастими стручечками... Не вірю своїм очам: лунарія! Та сама, що досі мені стрічалася тільки в гербаріях...

Мені і радісно (така знахідка!), і досадливо (таки можна було поїхати, можна було!). Кисла міна в мене на обличчі, мабуть, проступила так явно, що ботанік враз перемінив тон.

— Ну, не розстроюйся, — почав утішати. — Зате зараз ти маєш змогу без блукань дістатися до лунарії за якихось три години. Я тобі намалюю туди точний маршрут. Там її не кущ, а цілі зарості. Стручки отак гронами, гронами...

Додому йду звичною тихою вуличкою. Попід будиночками — квітники, квітники. В одному з них росте окультурена лунарія оживаюча. Якраз настає пора її другої краси — зусібіч срібними талерами прикрашається.

Але цього разу не зупиняюся біля квітника, навіть не сповільнюю кроків. Бо думкою вже біля тієї, лісової, до якої завтра поїду на побачення.

Диво

Переходили лужок. Іван Михайлович нараз зупиняється:

— Погляньте на оцю рослинку.

Показує на невеличкий листочок, що самотньо стримить у траві. Такий собі листочок та й годі. Здалеку дещо на щавлевий схожий.

Помітивши мою байдужість, Носаль усміхається:

— До речі, один мій знайомий професор-ботанік неабияк здивувався, коли я отут показав йому цю рослинку. Бо хоч вона й називається вужачкою звичайною, та насправді не така вже й звичайна.

Ось воно що — вужачка! Чув про таку і не раз.

Присідаю навпочіпки біля рослинки. Ага, ось і стрілка з листочка витикається — як це я її досі не помітив! Зверху на тій стрілочці колосочок, ніби язичок вужа. Недарма латинська назва вужачки — офіогльоссум походить від слів "офіс" — змія, вуж і "гльосса" — язик.

Вужачка належить до папоротей і, як і вони, розмножується не насінням, а спорами. Але серед численних родичів ця рослинка на особливому становищі. Бо спори в неї утворюються не на всьому листку, як то ведеться в папоротей, а лише на вершечку тієї самої стрілки, що з листка випинається. Цим вона й цікава для науковців. Та ще тим, що хоч і селиться в багатьох місцях, проте зустрічається дуже й дуже рідко.

— Ага, і вас привабила, — присідає поруч Іван Михайлович. — Може, посидимо, почекаємо царя-вужа?

Про царя-вужа це він жартома, звичайно. Але чому б і не посидіти біля такої знахідки?!

Через мить наші бувалі в бувальцях рюкзаки уже лежать на траві...

У давні часи знахарі щоразу, коли приходили до лісу чи на луг, не проминали нагоди пошукати вужачку. Та оскільки переважна більшість з них ніколи цієї рослини в очі не бачила, а тільки чула про неї від інших, то воно й не дивно, що рідко кому щастило запримітити у різнотрав'ї приплюснутого до сизої стрілки одинокого куцого листочка.

Зате вже як удавалося знайти, то було немало потаємної радості. Щасливець чимдуж біг додому і, не гаючись, повертався з червоною

хусткою за пазухою, примощувався неподалік від знахідки і пантрував — очей не спускав. Чекав, коли з'явиться цар-вуж.

А цар-вуж має обов'язково хоч один раз на літо навідатися до рослини. Бо така це вже трава.

Впізнати царя-вужа легко: він у кілька разів більший від звичайного вужа, і крім того, у нього на голові сяють два золоті ріжки. Отож як з'явиться він, то вже не лови гав, скоріше стели на його шляху червону хустку. А коли нема хустки під рукою, то й червоного пояса можна розіслати. Бо тут головне не що послано, а якого воно кольору.

Побачивши червоне, цар-вуж зупиняється і скидає свої ріжки. Отут їх і хапай, загортай у хустку та чимдуж тікай додому. Позаду щось шипітиме, свистітиме, скреготітиме, але ні оглядатися, ні зупинятися не можна. Тільки вдома в глухому закапелку дозволяється роздивлятися золоті ріжки. І то без свідків.

Хто носить при собі такий золотий ріжок, той буде завжди здоровий, щасливий і багатий. Йому стануть доступними усі скарби, заховані в землі.

Та не зразу скарби відкриваються такому щасливцеві. Бо один із добутих золотих ріжків щасливий, життєдайний, а другий — нещасливий, несе в собі смерть. Тож коли вони разом, сила одного знищує силу другого.

Носити при собі треба лише один ріжок — щасливий. Бо нещасливий одразу накликає всіляких бід, навіть смерть. А щоб розпізнати ріжки, треба опівночі прийти до лісу і закопати їх під двома столітніми дубами. Через якийсь час один з дубів засохне, а другий зазеленіє ще дужче. Отож під отим зеленим дубом і лежить щасливий ріжок — викопуй його і завжди носи при собі.

Проте щоразу радість знахаря, який натрапляв на вужачку, незабаром розвіювалася. Бо скільки не пильнував він біля рослини, цар-вуж до неї так і не приповзав. Окремі затяті "мисливці за скарбами" з надією чатували вужачку доти, аж поки вона в'янула і зникала в зимову стужу під снігом...

І все-таки серед знахарів віра в царя-вужа жила. Надто вже великою спокусою було здобути "ключ" до всіх скарбів. А невдачі пояснювали тим, що, певно, цар-вуж навідався до рослини ще до того, як її знайшли.

Зозла, що до отих "ключів" ніяк не добратися, знахарі пустили лиху славу про рослину і "поганим зіллям" нарекли. Така назва за вужачкою збереглася подекуди й понині. Знахарі запевняли, що коли принести це зілля в дім, то там одразу ж почнуться сварки й розбрат... Запевняти — то нехитра штука. А от спробуй знайти це зілля: воно не так часто трапляється! Певно, на те й розрахунок був, коли припечатували оту славу рослині. Ну, а якщо хто і знайде, то тут можна й лихим словом допомогти розбратові спалахнути...

— У нас на Ровенщині, — каже Іван Михайлович, — я зустрів вужачку тільки у двох місцях. І це за стільки років...

Я дивлюся на рослину з повагою: як-не-як рідкість! У моїх очах вона враз аж ніби привабливішою стала. От як воно буває: для того, щоб побачити диво, треба ще й знати, що воно — диво.

Ключ-трава

Та ще таємничішим ореолом, а разом з тим, зрозуміло, і більшою кількістю небилиць окутана близька родичка вужачки — знаменита ключ-трава. Саме вона, за давнім повір'ям наших предків, і була тією папороттю, яка в ніч на Івана Купала зацвітала вогненно-червоним квітом. А квіт цей ніби давав людині доступ до неосяжних багатств землі, він був своєрідним ключем, яким відкривалися всі таємниці світу.

З висоти своєї всезнаючої космічної доби ми з поблажливою усмішкою споглядаємо в глиб віків, для нас ті колишні повір'я — таке собі дивацтво і тільки. Та й уявляється воно нам далеким-далеким, як похід князя Ігоря на половців.

А тим часом ще зовсім недавно мені розповідав знайомий дід, як парубком він одного разу сам у купальську ніч чатував на папоротевий цвіт. І жалкував дід, що не досидів тоді — злякався. "Знаю, — каже, — що то вигадано про той цвіт, але все одно шкода, що не досидів".

Та що там! Ось зовсім недавно і я, і Іван Михайлович в один день одержуємо з Ходорова Львівської області телеграми: "Приїжджайте побачити, як цвіте папороть". Поки ми з Носалем відгадуємо, хто це з наших знайомих так пожартував, аж тут надходить ще й лист. Його автор — житель Ходорова М. Ф. Олійник — пише: "...Минулого року я знайшов цвіт папороті, який довго розквітав — не так, як кажуть (опівночі і на Івана Купала), а довго. Після цвітіння — а цвіт був ясно-золотистий, і пагінці, на яких були квіточки, теж ясно-жовті, ніжні — папороть так і залишилася на зиму, побуріла, на стеблах ще й сьогодні є декілька збаночків-коробочок. Цього року я ходив до папороті кілька разів, але там, крім чотирьох листків, нічого не було. А на Купала, 7 липня, я знову навідався до тієї папороті і побачив, що з куща виростає два яскраво-золотисті пагінці, а на них мають розквітати квіточки. Через декілька днів знову, з другого боку, в кущі папороті прорізались такі самі пагінці... Ви, може, думаєте, що це листя папороті розвивається? Але ні, це цвіт папороті. 17 липня хтось зірвав пагони з цвітом, але один залишився і якраз цвіте. Отже, приїжджайте, побачите цвіт папороті. Я вже зробив фотографії, але вони погано вийшли..."

— Ще один попався на гачок! — сміявся Іван Михайлович. — Це якщо мураха вкусить молоденький пагін, то він і залишається недорозвиненим. Тоді замість знайомого всім візерунчастого листка-пера на верхівці пагона з'являється бульбахуватий наріст, що віддалік нагадує квітку...

Зізнаюся, моя перша зустріч з ключ-травою на торф'яному болоті не викликала в мене ні хвилювання, ні здивування. Рослина як рослина — візерунчастий листок, внизана дрібненькими бульбашками розкрилена зелена гілочка. Ото й усе. Здалося, такого добра на кожному кроці є. Та коли за все наступне літо не потрапило на очі жодної такої рослини, а за ще одне наступне літо — теж ні одної, то вже нарешті як стрілася — приглядався до неї ось такими очима. Саме тоді й пригадалася ще раз казка, яку знав ще з малих літ.

...Пас чоловік в лісі череду, та й загубилася в нього корова. Пішов шукати її. Ходив-ходив, уже й ніч захопила, а корови все немає.

"Шукатиму, поки знайду, — вирішив він. — А то ще в трясовині загрузне чи де звірина обступить — пропаде худобина".

Тиняється він по лісі, чортихається зі злості, бо то пеньок під ноги потрапить, то гущавник такий перестріне, що ледь продерешся. А те й забувся, що ця ніч — купальська, от усяка нечисть і старається перетнути в лісі дорогу людині.

Коли враз зацвіла папороть. Подивуватися б цьому, порадіти. Але дядькові не до того, йому ота незнайдена корова світ заслонила. Отож брів якраз через папоротник та й збив квітку ногою. І треба ж так! — закотилася та квітка в один з дядькових постолів.

Що тут сталося! Одразу дядькові світ увесь розвиднів, стало видно йому і минуле, і теперішнє, і майбутнє.

Дивується дядько: звідки це в нього така ясновидність взялася? Он у ліщиннику, неподалік від села, стовбичить його загублена корова. Он під тим корчем розбійники закопали золото — там воно уже кілька століть лежить, треба буде завтра прийти з лопатою і викопати скарб. Он крива відьма з волохатим лісовиком на пеньку в карти грають...

І ніщо йому більше дороги не перепиняє, і кожне дерево до нього в поклоні схиляється.

Пригнав дядько свою корову додому — а там переполох: домашні чують його голос, а самого не бачать. Виявляється, він до того ж іще й невидимим став!

Та ось зайшов до хати, роззувся. І тут діти побачили батька, дружина — чоловіка. А сам він у ту ж мить забувся про все-все, що недавно знав. Навіть забувся, де це той корч, під яким бачив закопаний скарб. А все тому, що чарівна квітка папороті залишилася в постолі, не доторкувалася більше до його тіла, отже, і не діяла.

Вранці прокинулася сім'я і чує, хтось у двері стукає. Заходить незнайомий чоловік та й каже:

— Я — купець, чи не продасте що-небудь?

— Та немає в нас нічого на продаж, — одказує хазяїн. — Живемо бідно, як на щось розживемося, то й собі треба.

— Е ні, — мовить той покупець, — я вже як заходжу до хати, то мушу щось купити, таке в мене правило... Ну хоча б ось ці постолі продайте — скільки правите за них?

— Смієтеся, добродію? Постолі й новими копійки коштували, а зараз геть чисто стопталися — яка за них плата? Хіба на смітник годяться.

— Раз так — беру їх собі. Ось вам гроші.

Насипав дядькові цілу жменю червінців, забрав постолі та й пішов.

Той дивується:

— Якийсь нерозумний купець! Та за такі гроші не те що постолі — три корови купиш.

Так і не здогадався, що то сам нечистий перекинувся купцем, щоб видурити в нього квітку папороті, яка лежала в постолі. Випало, бач, чоловікові щастя, та не зумів його втримати.

Перекоаний, що серед моїх земляків не знайдеться людини, яка б не чувала бодай однієї казки чи легенди про папоротевий цвіт, про таємничу ключ-траву. Отже, рослина ця заслуговує на нашу увагу вже тільки тим, що протягом століть викрешувала в народі гінке буяння фантазії, високий злет мрії і думки, торкалася найпотаємніших струн душі, по-своєму відгукувалася на вічне прагнення людини досягнути незвідане, пробуджувала в серцях чуття неминущості справжньої краси. Бо людям однаково потрібні і хліб, і космічні ракети, і казка. Тому вони нерідко ставлять пам'ятники навіть казковим героям. Ось і в центрі нашого ровенського парку вже не одне десятиліття кам'яний богатир усе бореться з триголовим Змієм-Гориничем. І я нітрохи не здивуюся, якщо колись неподалік з'явиться у камені і неіснуючий вогнецвіт ключ-трави.

Так і хочеться принагідно розповісти ще одну небилицю, яка багато років тому як схвилювала мене, то й досі хвилює.

...Сільському парубкові Івану, як і тому дядькові, що шукав корову, квітка ключ-трави далася теж порівняно легко: не встиг він увійти в опівнічний ліс, як тримав у руках вогнецвіт папороті. Та вже наступний ранок приніс хлопцеві розчарування, бо замість незліченних скарбів, що мали йому відкритися, до його убогого житла прийшла дівчина, та ще й не казкової, звичайної собі вроди. І хоч вона стала його дружиною, та все одно Іван вважав себе обдуреним. Бо грошей як не мав — так і не має, а поле як було нещедрим — таким і лишилося.

Хіба одним тільки вирізнялося Іванове сімейне життя: у нього, на відміну від сусідів, ніколи сварки в хаті не було. Траплялося, що п'яним прийде додому, а то й злим на весь світ — дружина завжди зустріне лагідним словом, приголубить, утішить, то вже й на душі повеселішає.

Та для Івана це як щось само собою зрозуміле. Не цінував його. Було, дружина за свою поступливість та лагідність ще й з синцем під оком ходить.

Аж то погнав цар чоловіків на війну. Жінки плачуть, ридма ридують, а Іванова пошила своєму полотняну сорочку і попросила носити її завжди, ніколи не скидати.

От носить Іван сорочку, а в битвах його шаблі не беруть і кулі обминають. В яку катавасію не потрапить, завжди вийде без жодної подряпинки. Як не хитрує ворог, щоб заманити його в пастку, а Іван виявляється хитрішим.

Пішла про нього слава по всьому війську. А разом зі славою прийшли й чини: то десятником поставили, то сотником призначили, а то вже й тисяцьким назвали. Минув ще час — уже й на генералів Іван покрикує, уже з самим царем за одним столом обідає. Дійшло до того, що цар свою дочку йому за дружину віддає.

Загордився Іван, забувся не тільки про те, що давно одружений, а й про рідне село не згадує. Готується до весілля з царською дочкою.

От вдягається він до шлюбу — в найкращу одіж вдягається. А груба полотняна сорочка так йому тре, так йому муляє, та ще й потом смердить — з такою, дивись, ще осоромишся перед вельможами. Скинув ту сорочку, вдягнув нову, шовкову, напахчену заморськими пахощами. А тут слуга помітив оте полотняне рубище, гидливо взяв його двома пальцями та й кинув у палаючу грубку...

Тут зірвалася буря, якої світ не бачив, загули-застогнали вітри на всі голоси, вириваючи з корінням столітні дуби, засичали блискавиці, а громи ревіли, аж захлиналися.

Кинувся Іван до грубки, щоб вихопити з полум'я сорочку, а там сорочки вже й нема — догоряє листочок квітучої папороті. Схопив він у руку вогненний цвіт — а в руці уже тільки сивий попіл...

Коли це гонець від царя на поріг: захворіла царська дочка, весілля відкладається.

Тут і другий гонець: сусідній король напав на їхню країну — треба негайно вирушати у похід.

І пішло в Івана все навпаки. Спочатку зазнало поразки військо, яке він повів на війну. Потім його понизили до тисяцького, згодом — до соцького, до десятника, а там уже і рядовим воїном погнали в бій. Ті, ким він недавно командував, навіть знатися з ним не хочуть.

Задумав Іван знову здивувати всіх своєю хоробрістю і військовою вдатністю. Та під час битви був порубаний-постріляний, ледве живим лишився. Так його калікою і відправили з війська.

Згадав Іван про рідне село, вертає туди, єдиною думкою тішитися: ось прийде додому, заживе з дружиною душа в душу та й забудуться підступні друзі-вороги і злі начальники, переболять рани і переятрять образи. Ось прийде — і все минуле зітреться, як поганий сон. Добре, хоч живий лишився.

Нарешті Іван у селі. Але чого це дорога до хати так густо поросла бур'яном? Чого це довкруг така запущеність?..

І тут він помічає, що вікна і двері його хати хрест-навхрест забиті дошками...

— П'ять років чекала тебе дружина, — розповіли сусіди. — Вірною тобі була, день у день ходила за село виглядати. Було, дощ, було, мороз січе, а вона все йде за село. А одного дня була в нас буря велика, багато шкоди наробила. От у ту бурю твоя дружина і пропала. Скільки не шукали всім селом — не знайшли...

Здогадався Іван, що то за буря була. І заплакав гірко, бо тільки тепер повною мірою зрозумів усю непоправність втрати.

Кажуть, той Іван і зараз у купальські ночі все ходить по лісі, шукає квітку папороть, щоб з її допомогою повернуть минуле. Нарікає на себе і кається. Та більше не знайти йому вогнецвіту, бо велике щастя приходить до людини тільки раз у житті.

Нашою колективною силою нині сила ключ-трави зведена нанівець. Хіба лишень у деяких книжках інколи згадається, що ключ-трава в народній медицині вживається для загоювання ран. Правда, і щодо цього в Івана Михайловича, наприклад, своя думка:

— Практично кожна рослина має якусь лікувальну силу. Треба тільки знати, як її застосувати. Але народна медицина тим і хороша, що вона використовує насамперед ті рослини, які зустрічаються неподалік від людського житла і в достатній кількості. Ми, зіллярі, ведемо пошуки в тому напрямку, щоб при різних захворюваннях обходитися тільки найпоширенішими рослинами. Тому вважаю, що відшукувати з трудом ключ-траву, щоб приготувати ліки, які нічим не відрізняються від ліків, скажімо, з деревію чи подорожника — просто недоцільно. Тож не варто приписувати народній медицині тих "гріхів", які за нею не водяться.

Ми вже як заповзялися розвінчувати ключ-траву, то, як мовиться, від верха до кореня. Ось недавно біохіміки повідомили, що при детальному дослідженні в цієї трави навіть не виявлено антоціанів — тобто таких речовин, які могли б зробити її квітку, коли б така й з'явилася, вогненно-червоною. Є в ній тільки прототипи цих речовин, але, по-перше, їх дуже

мало, по-друге, колір цих речовин — синій. Отже, навіть легендарні прикмети "квітки купальської ночі" абсолютно неправильні.

І все ж папороті, в тому числі, звичайно, й ключ-трава, приховують у собі немало загадок. Хтозна-якими скарбами відкриються вони для людини в недалекому майбутньому. Бо ж зовсім не випадково одна з родичок нашої ключ-трави — в'єтнамська водяна папороть азолла — подорожує з космонавтами по навколоземних орбітах. Це про азоллу сказав космонавт Віктор Горбатко: "Можливо, іншим екіпажам ще доведеться мати справу з чудовим посланцем в'єтнамських рисових полів, але вже як з одним із елементів системи життєзабезпечення тривалих космічних експедицій".

А які незвичайності супроводжують появу на світ кожної нової рослини!.. До речі, ти, читачу, знаєш, як розмножується ключ-трава? Скажеш, як і всі папороті... А всі папороті як? Гадаєш, так собі просто: посіялися спори і з них через деякий час викльовуються молоді рослини? Як би не так! Перш ніж з'явитися новій папороті, відбуваються такі перетворення, які далеко не в усіх казках трапляються. Спочатку...

Та цур йому, вже й так нарозповідав багато. А ми ж з тобою, читачу, люди освічені, ми ж у вік наукового прогресу живемо. Та й це не я підгледів, як саме розмножується ключ-трава, це вчені дослідили. От у їхніх працях і прочитай про це.

Тирлич хрещатий

Спускаємося пригоринським схилом, коли бачимо — знайома трава. Продовгувате хрещате листя, характерні зелено-сині квіточки в пазухах верхніх листків... Ну, звичайно ж, це він, тирлич хрещатий!

— Візьмемо і це місце собі на замітку, — мовить Іван Михайлович, дістаючи блокнота. — Може, якому лікареві зілля знадобиться.

Так, лікарі знову починають повертатися до тирлича. Кажуть, допомагає при недугах, ще й добре допомагає. А було...

Пригадалося вчитане з одного травника кінця минулого століття: "Рослину... вживали раніше від лихоманок, глистів і навіть від чуми. Останнім часом її пропонували від водобоязні. Також славилася вона як засіб для загоювання ран. Та нині лікарі не застосовують це зілля зовсім..."

Зовсім не зовсім, але, на жаль, наприкінці минулого століття переважно було так. Та й лікарі майже не зверталися до послуг цієї рослини, як і до багатьох інших, так само корисних у змаганні за здоров'я людини. А сталося усе так тому, що їм перейшла дорогу хімія: на той час з'явилися штучні сильнодіючі ліки, і медицина віддала їм перевагу.

А були часи, коли цей тирлич мав-таки завидну славу, і йому приписували, як і дивосилові, багато такого, чого в природі взагалі не могло бути. Уявіть собі...

Та давайте краще розгорнемо добре знану всіма нами "Ніч перед різдвом" Миколи Васильовича Гоголя, а там прочитаємо таке: "Відьма сама відчула, що холодно, дарма що була тепло вдягнена; і тому, піднявши руки догори, відставила ногу і, прибравши позу людини, що мчить на ковзанах, не зрушившись жодним суглобом, спустилася вниз, ніби по крижаній похилій горі, і просто в комин".

Скажете, до чого тут відьма, коли мова йде про тирлич? А до того, що колись наші предки справді вірили у відьом і в те, що вони можуть літати на помелі, вилах, лушні чи на кочерзі, і обов'язково через комин. І що здатність літати їм дарував... тирлич: для цього треба булс натертися його відваром під пахвами. Виходило, що без тирличу відьма — ніщо. Отак!

А справжній тирлич буцімто ріс тільки в Києві на Лисій горі. У ніч перед Іваном Купалою на цю гору ніби зліталися відьми з усієї України, проводили свої ігрища і рвали чар-зілля.

Якщо це зілля поталанить добути комусь із простих смертних, то для такого щасливця не існуватиме нічого неможливого: йому відкриють свої таємниці і дерева, і трави, і гори, і води.

Та не так просто тирлич дається до рук, бо пильно охороняє його нечиста сила. Той, хто наважиться добувати це чар-зілля, ризикує життям. Спершу треба було вдосвіта на Івана Купала без лопати і без ножа викопати корінь плакун-трави. Ця трава, за повір'ям, відганяла всяку нечисть, змушуючи її плакати. Корінь плакуна засушували, вішали на червоній нитці на шию і цілий рік носили під сорочкою. Аж тоді вже не страшно було йти на Лису гору, розганяти відьомський хоровод і рвати тирлич.

Та минали роки, і чудесна сила чар-зілля поступово кудись зникала, ніби випаровувалася. А коли всі цікаві переконалися, що росте воно не тільки в Києві на Лисій горі, а й біля рідного села чи міста, то й зовсім інтерес до тирличу зачах: що може бути, мовляв, надзвичайного в рослині, коли її, хай не отак запросто, але можна при бажанні знайти?

Лише сільські дівчата не втрачали віри у хрещате зілля, вишукували його, потай рвали, виходили опівночі за ворота й одним подихом випалювали: "Тирлич, тирлич, нам хлопців прилич, од одного до двох, од двох до трьох, од трьох до чотирьох... од одинадцяти до дванадцяти!" Говорили так, та й закопували мерщій зілля біля воріт.

Пригадую, одного разу, в дитинстві ще, я мимохіть підслухав таке дівчаче примовляння. Тоді мені так хотілося, щоб воно справдилося! Бо вельми вже невеселим було наше село без дорослих чоловіків, які десь далеко-далеко, аж на війні, уже кілька зим зимували і кілька літ літували.

Я розповів про почуте сусідським хлопчикам Павлові і Ростиславові. І ми втрьох шукали тирлич, потай від матерів вибігали вночі на вулицю й благали: "Тирлич, тирлич, батька приклич..." І мені з Ростиславом тирлич допоміг, а Павлик свого батька так і не докликався...

Відтоді минули роки і роки. Та кожного разу, натрапляючи на тирлич-зілля, мене охоплює дивне почуття, ніби доторкаюся до якоїсь особливої таїни, заповіданої дитинством на все життя.

Крім хрещатого, або, як його ще називають, лихоманника, зустрічаються у нас і інші види тирличу. Та всі вони потрапляють на очі людині так нечасто, що стає особливо зрозумілий вірш Євгена Гуцала про ці рослини:

У тирлича весняного — бельканто:

розцвів — немов звучить, немов співа.

Мов промовля на мові есперанто

пелюстка кожна в тирлича жива.

Ген обізвався тирлич язичковий.

І тирлич-лихоманник обізвавсь.

На цій барвистій і строкатій мові

природа озивається до нас.

І тирлич озивається крапчастий,

і вирізаний тирлич не мовчить,

щоб берегли, щоб не дали пропасти,

самі себе не сміли сиротить...

На Гуцульщині з усіх тирличів найпопулярніший не хрещатий, а тирлич жовтий — рідкісна рослина високогірних полонин. Місцеве населення називає його "джинджурою", здавна лікує ним найрізноманітніші хвороби.

Тут навіть поширена така коломийка:

Ой, хто чічком джинджуровим

Собі личко миє,

То той буде найфайнішим

На всю Коломию.

А хто випив того зілля,

Що із Чорногори,

Він забуде тую хижу.

Де живуть дохтори.

А мої земляки, поліщуки, з діда-прадіда віддавали перевагу тирличу хрещатому. Правда, в недавні роки рослину були трохи призабули, а оце вона знову на приміті і в травознавців-аматорів, і в лікарів-професіоналів.

— У долі тирлича, — кажу, — зараз починається другий розквіт.

— Не другий, а третій, — поправляє Іван Михайлович. — Тисячоліття тому в наших предків-слов'ян це зілля було не менш популярне, ніж тепер звіробій.

Мабуть, не було хвороб, які б не лікували тирличем. Тоді це зілля ледве зовсім не винищили. Отже, слава для рослини — іноді вельми кепська штука...

Зірка Полісся

На протилежному боці галявини під кущем свидини я помітив синю цятку. Вона вирізнялася на прижухлому тлі осіннього різнотрав'я. Підійшов — а це велика квітка з жовтавою серединкою і витончено-ніжними яскравими пелюстками. Такої я ще й не зустрічав.

Залишаю рюкзак, щоб позначити місце, а сам чимдуж по схилу вниз, до Горині. Десь там Носаль полоще корінці лікарського зілля — один знайомий дуже просив принести. Ага, ось і він. Сидить навпочіпки біля води.

— Іване Михайловичу! — гукаю зраділо. — Аби ви знали, що я знайшов!..

— Тс-с!.. — Носаль застережливо посварився пальцем. І жестом наказує присісти поруч.

Коли я виконав його наказ, Іван Михайлович шепоче:

— Послухайте музику осені.

Спочатку я нічого не розумію. Та прислухаюся — справді ніби музика доноситься: "Тінь-тюль! Цінь-тюль!.."

Ага, он воно що! На стрімкому і високому протилежному березі Горині прямо над річкою розмахнув своє гілля величезний дуб. Певно, не одне століття силкується вода підмити його, але дерево цупко тримається вузлуватим корінням за вапнякову землю і не поступається перед натиском річки. Саме з цього дуба раз у раз скапують стиглі жолуді. І тоді по сизому дзеркалі Горині розбігаються тремтливі кільця.

"Тінь-тюль! Цінь-тюль!..." — видзвонюють жолуді об воду.

А далі за річкою золотаво палахкотять осики, тут і там серед зелені ліщин мерехтять рожеві іскри бересклету, височать сосни, мов пензлі, вмочені в ультрамарин неба.

"Тінь-тюль! Цінь-тюль!..."

— То що там ви відкрили? — нарешті запитує Носаль.

— Ходімо, покажу. Може, ще й ви такого не бачили.

Веду на галявину.

— О, та це ж айстра!

— Айстра? — не можу приховати розчарування.

Уже й сам завважую у квітки схожість з тими айстрами, які тисячу разів бачив на квітниках. Тільки у цієї стебло чогось аж надто буйне. Але то, мабуть, тому, що в траві росте. А я-то думав, яку квітку вона мені нагадує...

— Всього-на-всього айстра?..

— Айстра, — ще раз стверджує Носаль. — Тільки не всього-на-всього, а дика айстра. Хіба цього мало?

Проте повністю зміст сказаного я осягнув значно пізніше. Було, не раз виходиш узліссям десятки кілометрів, а на синій вогник айстри так і не нападеш. Бо, вивівши десятки сортів садових айстр, населивши ними квітники у містах і селах, доглядаючи і леліючи, людина нічого не зробила для збереження айстри дикої. Єдине, що збереглося, — давні народні назви рослини. Ласкаві, поетичні, вони передають і ставлення наших предків до осінньої красуні: синій цвіт, ромашка голуба, гайстра, волове око, волові очка, піддубровник. А ще — зірочка. Остання назва напрочуд вдала! Адже квітка айстри — це ж і є, по-суті, багатопроменева зірочка. До речі, наукова назва "айстра" походить від грецького слова, яке в перекладі теж означає "зірка".

Із айстрами в давнину були пов'язані всілякі повір'я. Сам батько ботаніки Теофраст писав: "Стверджують, що айстра допомагає в хорошій справі". Однак застерігає, що для цього викопувати рослину треба з коренем і обов'язково вночі, попередньо звівши над нею намет — так тільки зберігається її сила...

Опівночі айстри в саду розцвіли...

Умилась росою, вінки одягли.

І стали рожевого ранку чекать,

І в райдугу барвів життя убирать...

Пригадуєте, в Олександра Олеся? Поет так і назвав свій вірш "Айстри". Не знаю, з якої причини, але мені він завжди спливає в пам'яті при зустрічі з дикими айстрами. Не з культурними, а чомусь саме з дикими.

Можливо, дехто заперечить: яка там у диких айстр "райдуга барв"!..

Але не поспішайте із запереченнями! Одного разу восени я таки натрапив на несходжений яр. Був він посеред широкого поля, тож худоба туди не заходила, а люди — лише вряди-годи. І весь південний схил того яру палахкотів квітом диких айстр. Це палахкотіння справді нагадувало веселку: вигравали кольори від бузково-рожевого до темно-голубого.

І марили айстри в розкішнім півсні

Про трави шовкові, про сонячні дні, —

І в мріях ввижалась їм казка ясна,

Де квіти не в'януть, де вічна весна...

Так марили айстри в саду восени,

Так марили айстри і ждали весни...

А ранок стрівав їх холодним дощем,

І плакав десь вітер в саду за кущем...

Ми, звичайно, розуміємо, що поет у цьому прекрасному алегоричному вірші, якого поклав на музику композитор Микола Лисенко, оплакує поразку революції 1905 року. Але який зримий, який переконливий, який щемливо-чудовий опис осінніх квітів!

І вгледіли айстри, що вколо — тюрма,

І вгледіли айстри, що жити дарма, —

Схилились і вмерли...

Я привів незабаром Івана Михайловича до цього диво-яру. Ми йшли, як на крилах летіли: я — щоб помилуватися ще раз казковим видом, Носаль — щоб поділити мою радість відкривача. Але перед цим уранці був мороз. І хоч сонце швидко розтопило білий накіп інею, та айстри схилили голівки свої, потемніли. Лише кілька квіточок журливо зорило синіми очицями.

І мені відтоді стало зрозуміло, чому в середні віки, коли була створена так звана "мова квітів", айстра означала печаль.

Не перевелося!

Ми по-літньому вибралися на знайомі пригоринські крутосхили, бо тепло-тепло було і сонячно-сонячно. Навіть не вірилося, що оце вже вересень снує над Поліссям срібні павутинки.

Цього разу замахнулися знайти відкасника татарниколистого. Далеко не кожен ботанік може похвалитися, що зустрічав цю рослину. Бо в нас на неї можна деколи наткнутися лише на вапнякових схилах розтоцько-опільських лісів та в західній частині лісостепу. До речі, за межами Радянського Союзу вона росте ще тільки в Польщі, але там така рідкісна, що взята під індивідуальну охорону.

Головне, що приваблює у відкаснику, — це велике і оригінальне блідо-жовте суцвіття-кошик, діаметр якого до двадцяти сантиметрів. І це суцвіття не гойдається на стеблі, як у інших рослин, а лежить прямо на землі, наче тарілочка. Тільки й того, що обрамлене колючим зубчастим листям. Те листя, якому належить відлякувати всіляких непроханих гостей, насправді робить суцвіття ще привабливішим, і важко знайти таку людину, яка проминула б його без уваги.

Зрозуміло, відкасника татарниколистого у вазу на столі не поставиш, дарувати комусь у букеті теж не будеш — не вплітається він у букет. Однак, побачивши, людина чомусь не промине нагоди його зірвати. Хай навіть і руки поколе об колюче листя.

Відкасник татарниколистий теж дуже давня рослина, належить до реліктів третинного періоду. Проте у розряд рідкісних потрапив уже в двадцятому столітті. Недавно один ботанік стверджував, що ця рослина збереглася на Україні тільки подекуди на схилах Вороняків Львівської області і ніде більше. Що ж, тим заманливіше для нас знайти її на Ровенщині. Саме зараз відкасник має цвісти, отже, найбільш примітний.

Ми знайшли відкасника відразу ж на першій галявині. На жаль, не татарниколистого, а іншого. У нашого виявилось височеньке стебло, а квітка не така вже й велика. Та знахідка ще більше вселила в нас надію, що знайдемо й татарниколистого.

Проте чим далі, тим менше залишалося впевненості. Річ у тому, що крутосхили чомусь припали до вподоби виводкові диких свиней, ці тварини все буквально переорали тут. На деяких галявинах, було, жмені трави не знайти, не те що відкасника.

— Оце насвинячили! — обурювався я.

— Вони, як розібратися, більше від нас прав мають на ці схили, бо ж лісові мешканці, — заспокоював Іван Михайлович. — Та й добру справу зробили. Наступного літа тут знаєте які трави загудуть?! Це ж оновлення рослинності...

"Воно так, — думав я собі, — але ж відкасника татарниколистого до "Червоної книги" занесено! А дикий кабан не обминув його, схрумав, певно, як ласощі... Проте звідки тварині про те знати?.."

Пригадалася одна давня книга. У ній писалося, що понад двісті років тому відкасник і для багатьох людей був якщо не ласощами, то досить смачною поживою. Ті, хто куштував приготоване з суцвіть відкасника пюре, запевняли, що за смаком воно нічим не поступається перед картопляним. Автор тієї книжки всерйоз розмірковував: чому б на пісних і непридатних до обробітку ґрунтах не вирощувати відкасника? Адже це там, де не родить картопля, давало б їй заміну.

Сьогодні така пропозиція здається досить дивною. Де вже тут вести мову про відкасника як про замітника бараболі! Аби хоч для науки зберегти.

На березі Горині набрали на нашого спільного знайомого. Він ловив рибу, зручно розташувавшись зі своїми трьома вудками у затінку черемхи.

— Не везе, кажете? — примружився знайомий. — І мені теж. Вважай, добрих п'ять годин простовбичив тут, а всього якихось півтора десятка пліточок упіймав. Раніше, було, вже як заберешся у цю глухомань, то марно: тільки встигай закидати. А зараз — тьфу! — нічим перед сусідами похвалитися. Геть-чисто переводиться риба в Горині!

Ні, нам таки повезло, і ми зустрілися з дивом. Зі справжнім!

Виходимо ото на галявину. Вірніше, навіть не на галявину, а на широченьке поле, обрамлене лісом. І все те поле раптом лілово-рожеве — цвіте верес...

Ступаємо кілька кроків — наче по товстелезному пухкому килиму. П'янить медовий запах. Чогось так і хочеться розпластатися горілиць у цьому духмяному буйноквітті.

— Покачаємося? — вгадує мою думку Іван Михайлович.

І, знявши рюкзака, плюхається ницьма додолу. Ще й руки розкинув. Я тут і собі шубовсть у звабливу прохолоду вересу. Так легко і радісно! Хочеться сміятися, співати. Качаємося, як діти. Навіть співаємо щось, правда, кожен своє і невлад, та це байдуже.

Прямо перед очима в мене хитається гілка вересу. Дрібненькі зелені-зелені листочки, мініатюрні квіточки, зібрані у довгу китицю. І все це — ніби щойно вирізьблене чарівником-скульптором з якогось матеріалу небаченої краси. Хоч знаю, скульптор цей — Природа, та не можу не дивуватися його майстерності.

Вереси —

Цвіт поліської краси...

Це Іван Михайлович затягує.

— Самі склали?

— Ні, — хитнув головою, — народна пісня. А народ уміє підмічати, це вже точно.

І далі наспівує:

Цвіте верес на Поліссі —

Мед буде...

Раптом схоплюється на ноги. Тре ліву руку, сикає від болю і в той же час сміється:

— А, щоб його! Бджола вкусила... С-с... Так мені й треба. Співаю "мед буде", а сам бджілкам заважаю цей мед збирати.

Чомусь тільки зараз завважую, що вересове поле аж дзвоном дзвенить, аж співає, стільки бджіл на ньому трудиться. Справді, "цвіте верес на Поліссі — мед буде"!

Поминаємо галявину. Носаль хитрувато мружиться:

— То до яких рослин віднесемо верес?

Я не вагаюся:

— До рідкісних!

...Вдалині від річки нас чомусь охоплює гнітюче почуття. Спочатку не могли зрозуміти, чого б це. Але згодом переконалися: тому, що в лісі дуже сухо. Ідеш, а листя монотонно шурх-шурх під ногами. Жолуді падають — шурх-шурх-шурх!.. Вітерець пробіжить — шурх-шурх-шурх!.. Не те що їстівного гриба — поганого мухомора ніде не видно. А все живе ніби вимерло. Зрідка пискне якась пташина, та й та одразу ж замовкне, ніби злякавшись власного голосу. Все зело стало чахле, похилилося. На що вже невибаглива жалюча кропива, а й на ній листя поскручувалося від посухи.

Шурх-шурх... Шурх-шурх... Здається, це ліс шепоче спрагло: пити... пити... Тішимося думкою, що вже не довго чекати лісові. Якщо вже настала осінь, то дощі обов'язково будуть.

Де-не-де зблисне під ногами червона ягода брусниці. Визбирали уже.

— На Поліссі брусницю з давніх-давен вважають однією з найкращих ягід, — розповідає Іван Михайлович. — І на те мають усі підстави. Адже ця ягода дуже довго зберігається свіжою. Особливо коли її залити чистою водою. Раніше поліщуки робили так: у невеличку бочечку крізь отвір у денці засипали брусницю, заливали охолодженою кип'яченою водою і забивали чіп. Бочечку опускали в криницю. А серед зими

витягували і мали свіжі брусниці та ще й приємний на смак вітамінізований напій. Нерідко в криницю опускали дві бочечки. Тоді другу відкривали аж напровесні, коли для людського організму особливо необхідні вітаміни. Це тепер у магазинах всілякі там соки та джеми у будь-яку пору купляй, а лимони, мандарини та апельсини з усього світу привозять. А колись нічого цього не було, от і виручала брусниця. Зараз здебільшого люди забули цей спосіб зберігання брусниць. А жаль. Ця ягода і нині на Новий рік чи на Восьме березня не завадила б...

Наблизилися знову до Горині і відразу перемену вловили: ніби дихати легше стало. Відчувається: вода поруч. Усе навкруги веселіше.

Біля завороту річки несподівано почули:

— Сергію, Сергію! Сюди!..

Щось у цьому голосі було таке, що ми й собі щодуху кинулися в той бік.

На березі тупцював хлопець років п'ятнадцяти. Він обома руками тримав кінець товстого вудлища з ліщини, а щось невидиме тягло вудку вниз за течією. У цю мить підскочив другий хлопець, певне, той самий Сергій, якого кликали. Удвох вони щосили потягли вудку до себе. Біля берега завирувала вода — на гачку борсалася велика щука.

Нарешті рибину витягли. Хлопець схопив її на оберемок, одніс далеко від води і поклав у траву. Зморена боротьбою, щука навіть не підстрибувала, тільки раз у раз "плямкала" червоними зябрами. А хлопець стояв біля неї і весь аж трусився від хвилювання.

— Оце улов! — захоплювалися ми.

Сергій узяв палицю, сунув щуці в рот. Та закусила її і не пускала.

— Не менше десяти кілограмів, — визначив Іван Михайлович. — А ще кажуть, що в Горині риба перевелася...

Раптом він штовхнув мене у плече:

— О, і це не перевелося!

Показує не на щуку, а трохи вбік.

Я навіть очі протер — ні, таки він, відкасник татарниколистий! Наче тарілочка у зеленому віночку з листя. Любісінько красується собі на сонці.

Нахиляюся над суцвіттям.

Відчуваю, як з хвилювання починають тремтіти руки...

Трава, якої не було

Закрутило, захурделило, замело — зима! Хотіли побродити по січневому лісі, а воно в ліс і ткнутися ніяк: замети до пояса. Та ще якраз знову метелиця розвихрилася. Довелося у знайомого лісника перечікувати.

Сидимо в теплій хаті, прислухаємося до протяжного завивання вітру в комині, кепкуємо з себе, що оце знайшли час вибратися на прогулянку. Лісник ставить на стіл відрового чайника, жартує:

— Ото як вип'ємо — до весни не так уже й багато залишиться. А там, дивись, і ваші зілля зазеленіють.

За склянкою чаю розмови, розмови. Про всяку всячину. І про рідкісні рослини, звичайно. Коли це лісникова мати — вісімдесятирічна бабуса, яка досі не встрявала в нашу балачку, — візьми та й скажи:

— А найрідкісніша трава саме у зимову пору й росте.

Коли надворі біла хуга завиває, а в хаті тепло-тепло і поспішати нікуди, — чому б і нісенітницю не послухати? Просимо: розкажіть та розкажіть.

— І сама тепер знаю, що неправда це. Але ж цікаво. Було, ще моя мати розказувала, а мені страх кортіло хоч одним оком глянути на цю траву. Росте вона ніби по берегах річок і озер. Та тільки одну ніч росте — якраз у новорічну. Отож опівночі її лише й можна зірвати. Та зрячим вона до рук не дається, а тільки сліпим: вони її відчують здалеку — очі їм поколює. Тому, коли хто захоче мати таку траву, то повинен просити сліпого, щоб нарвав її. А маючи її, можна перепливати найбурхливішу річку. З нею й риба добре ловиться. Вельми гарна трава! Я колись навіть просила сліпого Льонця нарвати її — розсердився, каже, мені й без того життя в очі коле, а тут ти зі своєю травою!..

— А нащо, мамо, вона була вам? — питає лісник, підморгуючи нам. — Нашу річечку й так у будь-якому місці перебрешеш — колін не замочиш. А на рибалку вас ніколи не тягнуло.

— Все одно гарна трава! — стоїть на своєму бабуса, чи то забувши через старість, чого їй забажалося ту траву мати, чи, може, й не було такого бажання, а в старості про нього мимохіть вихопилося...

Непомітно розмова переходить виключно на казкові трави, яких узагалі й не існувало на світі, такі, що їх просто виростила буйна народна фантазія...

Людей завжди вабить незвичайне, дивовижне. Навіть коли воно вигадане, як оця неіснуюча новорічна трава. Така вже людська вдача. Тому й живуть тисячоліттями легенди про живу і мертву воду, про зачаровані ліси і річки, про всемогутнє зілля, з допомогою якого можна пізнати всі таємниці природи, стати справжнім володарем світу.

Людина хотіла усе те мати, тому й створювала оті легенди собі на втіху.

Найчастіше таке чар-зілля у легендах не має назви. У давніх травниках доводилося читати: "Є трава, росте у воді, кінцем проти води, а як зірвеш і кинеш на воду, то попливе проти течії. Трава та, якщо носити при собі, усякого єретика і супротивника віджене..." Або: "Є трава, росте на горбках, верхнім кінцем у землю пнеться. Коли хтось траву ту риє на Іванів день і дає худобі, то худоба та року того від пошесті не загине..." Або ще: "Трава росте при великій річці, зривати її треба через золоту або срібну гривну, а хто носить при собі, той не буде боятися ні диявола, ні єретика, ні злої людини..."

Про одну з найдавніших таких безіменних диво-трав розповідає грецька легенда. Зросла ця трава з краплин крові титана Прометея. І саме завдяки їй вдалося відважним аргонавтам здобути у Колхіді знамените золоте руно.

А' було це ось як.

Коли герої-аргонавти прибули в Колхиду, місцевий цар Еет, вислухавши ватажка прибулих Ясона, мовив:

— Гаразд, ти матимеш золоте руно. Але спочатку зори поле моїм залізним плугом. А в плуг запряжи мідноногих биків, що дихають полум'ям. Тоді засій поле зубами дракона. Коли із драконових зубів повиростають закуті в панцирі воїни, поборися з ними і перебий їх. Здужаєш — дістанеш руно.

Навряд чи пощастило б Леонові виконати це завдання. Але дочка колхідського царя Медея, палко закохана в юного героя, потай приготувала мазь із коріння трави, що виросла з Прометеевої крові. Кожен, хто натирався цією маззю, на один день ставав невразливим ні для заліза, ні для міді, ні для вогню і діставав непереможну силу. Ця мазь і допомогла Леонові здійснити нечуваний подвиг...

Коли ж та чи інша дивосильна рослина мала в легендах конкретну назву, то здебільшого назва ця збереглася й донині. Буває, що нині таку назву має якась рослина, але в неї нічого спільного з колишнім чар-зіллям, хоча вона й викликає цікавість у багатьох. Ось і цього разу нам пригадався один смішний випадок.

Якось минулої осені ми йшли лісом — я, Іван Михайлович та Андрій Дмитрович (так звати лісника). Тут мою увагу привернуло височеньке зілля, що росло над стежкою. Подекуди на ньому під листками жовтіли квітки, деінде — вже гойдалися продовгуваті коробочки. Я доторкнувся до однієї. Почувся легенький тріск і... коробочки не стало. На її місці теліпалися тоненькі спіральки. Це так умить скрутилися стінки коробочки, розбризкавши на всі боки насіння.

— Захотілося з розрив-травою погратися? — уміхнувся Іван Михайлович.

Почувши про розрив-траву, Андрій Дмитрович зупинився. Зацікавлено присів навпочіпки біля рослини, доторкнувся і собі пальцем до однієї з коробочок. Хмикнув:

— То це і є розрив-трава? Дивно...

— Чому дивно?

— Не такою уявлялася. Я, знаєте, байку одну чув колись про розрив-траву. Хочете, розкажу?

І, не чекаючи згоди, почав:

— Так от. Кажуть, сила в розрив-трави незвичайна є. Сік ніби у неї такий, що залізо переїдає. Тому в давнину дуже хотіли володіти нею злодії. Бо зручно як: засунув розрив-траву в будь-який замок, а він і розпався. Ні ключів добирати не треба, ні відмичок. Тільки, казали, знайти розрив-траву нелегко, дуже потайна вона.

Той, хто хотів мати її, повинен був до хитрощів вдатися. А хитрість та була ось у чому. Треба знайти гніздо черепахи, дочекатися, коли сама черепаха подасться пастися, і густо обтикати його довгими залізними цвяхами. Черепаха повернеться, але крізь цвяхи проповзти не зможе. Тоді вона вирушить на пошуки розрив-трави, щоб нею в тому "частоколі" зробити прохід до гнізда. Отут і пильнуй. Як тільки черепаха повернеться з розрив-травою в зубах, висмикуй у неї цю траву і біжи пружом додому...

— Ви що ж, справді вірили цьому?

— Вірив не вірив, але не сподівався, що ця трава отакенька.

— А яка ж?

— Ну, серйозніша, чи що.

Ми довго сміялися усі троє.

Потім Андрій Дмитрович запитав:

— А вона рідко трапляється, так?

— Навіть дуже часто.

— Тоді я цю зірву, дітям покажу...

Про все це ми згадували того січневого дня, перечікуючи в лісниковій хаті хурделицю.

До слова згадалася і ще одна історія з розрив-травою, вичитана у старих книжках. Хоч у ній нічогісінько не вигадано, вона все ж звучить сьогодні як щось майже неймовірне.

...15 червня 1715 року начальник канцелярії сенатського правління в Москві стольник Юрій Федорович Шишкін був сам не свій. Якби не оцей донос, що, акуратно занотований писарем, лежав на столі, подумав би, що це просто у сні приверзлося — і сьогоднішній відвідувач, і його дивна розповідь. Але ж на папері чорним по білому записано кожне слово цього відвідувача — Воротинського повіту, села Орішкового, монастирського селянина Ларіона Федотова.

А доносив Федотов про те, що він чув від іншого селянина, ніби той знає погріб, а в ньому — скарб. Той селянин казав, що сам бачив через заграбовані двері, приліпивши свічку на посох, чотири бочки великих сорокових та чотирнадцять середніх і малих. І з тих великих одна бочка розсипалася і гроші лежать купою. І в тому ж погребі стоїть котел великий, залізний, а що в ньому — про це невідомо, тільки видно зверху в котлі посуд. Та на тому ж котлі стоїть зверху діжка мідна, а на ній ікона в оправі. По боках біля котла два куби винні з перлами. А погріб замкнений, і замок залитий оловом, тож відкрити його можна тільки з допомогою розрив-трави.

Донощик заприсягнувся, що в нього є свідки — три попи, диякон, три пономарі і одинадцять селян.

Того ж дня в канцелярію Воротинського повіту прийшов піп Спаського монастиря Симон Захар'єв і підтвердив донос Федотова. При цьому він сказав, що селянина, який "знає погріб і скарб сам бачив", звуть Василем Кириловичем Аринниковим.

Стольник Шишкін був людиною освіченою, він сумнівався в правдивості доносу. Однак сумнівався не настільки, щоб не повірити зовсім. Бо розповіді про зачаровані скарби у той час були настільки поширеними, що в них вірило старе й мале. Тож начальник канцелярії негайно відрядив загін солдат на чолі з поручиком князем Василем Макуловим "для розшуків і дійсного огляду поклажі".

Рівно через місяць князь Макулов повернувся. Він привіз трьох попів, дев'ять селян, але скарбу не привіз.

Під час слідства з'ясувалося, що чутка про таємничий погріб зі скарбом, який можна добути лише з допомогою розрив-трави, уже кілька років гасала по окрузі. Її "по секрету" передавали один одному, кожен просив знайти потрібної трави, обіцяючи, у свою чергу, "довести" до погребя. Особливо енергійно взялися шукати розрив-траву троє попів — Сава Федоров із села Верни, Матвій Осипов із Гаврикова та Максим Анісімов із Варнакіна. "Святі отці" робили все, щоб стати володарями незчисленних багатств, хоч ті багатства і вважалися "нечистими", "диявольськими". Вони об'їжджали свою братію, розпитували, писали листи, справлялися на базарах...

Ось тут на горизонті і з'явився ще один "святий отець" — піп Спаського монастиря Симон Захар'єв. Він розміркував собі так: нехай мене тільки доведуть до того таємничого погребя, а скарб якимось уже я добуду і без розрив-трави. Тим більше, що в комірчині є добре прихована діжечка з порохом.

Отож Симон Захар'єв і оголосив, що... йому пощастило знайти розрив-траву!

Найактивнішому обіцяльникові "довести до погребя" селянинові Василеві Аринникову отець Захар'єв навіть продемонстрував "дію" цієї "трави": при свідкові з її допомогою розірвав великий іржавий висячий замок. Правда, "трава" дуже вже нагадувала звичайну кропиву, а замок

ще перед тим був потай розірваний порохом зарядом і складений, аби тримався купи, але довірливий Аринников не запідозрив обману. Однак і до погребу не довів. Бо то, виявляється, про погріб йому колись наговорив інший селянин, а тому — ще інший, тому — знову інший і так далі. А де в дійсності той скарб — толком так ніхто й не відав, бо кожен шукав насамперед не погріб, а розрив-траву.

Словом, прехитрий піп Симон Захар'єв зрозумів, що теж пошився в дурні. От і вирішив помститися — підмовив свого парафіянина Ларіона Федотова донести на скарбошукачів. Нехай, мовляв, патякальники посидять у "холодній" та одержать батогів.

Що ж, Захар'єв добився свого. Власті винесли щодо селян таке рішення: "Бити батогом за те, що вони про погріб зі скарбом і про розрив-траву один одному говорили, а насправді до того погребу не довели..." До речі, донощикові Ларіону Федотову теж перепало п'ятнадцять батогів.

Але не вийшов сухим з води і Симон Захар'єв: його разом з іншими трьома попами-скарбошукачами відправили "спокутувати гріхи" аж до єпископа. А сама історія з захар'євською "розрив-травою" тривалий час перелопачувалася на всі лади московськими гострословами.

...Спогад за спогадом, а час біжить. Іван Михайлович зирк у вікно.

— Еге, — каже, — а завірюхи-то уже й немає.

Поки одягалися та прощалися з привітними господарями — тут і сонечко блиснуло. Вперше за кілька днів.

Долаючи замет за заметом, ідемо до залізниці. А у вижолобку біля засніженої річечки виграють рожевуваті полиски. Ніби пелюстки незнаних квітів випромінюють своє казкове сяйво.

Слово після мандрівки

Даруй мені, читачу, що я часто, надто часто у своїх оповіданнях вживав слово "диво". Якщо ти матимеш змогу власними очима побачити у полі, в лузі, в лісі ті рослини, про які я тобі розповів, то переконаєшся; я нітрохи не зловживав цим словом. Бо неповторна краса, довершеність форм, незвичайні властивості рослин (хай навіть не завжди рідкісних) викличуть і в тебе таке ж почуття схвильованості і здивування.

А можливо, тобі зустрінеться така ж закохана у трави людина, як Іван Михайлович Носаль, і допоможе "відкрити" інші, не менш цікаві рослини. Покажи їх своїм друзям, розкажи про них, навчи берегти їх. Знай, твоя Вітчизна починається і з цієї рідкісної рослини, яку можна побачити тільки у знайомому переліску чи на лузі біля рідної річки.

Оберігаючи рідкісну флору, ти бережеш не тільки красу свого краю, хоч і це дуже важливо. Ти бережеш його реліквії для майбутнього. Ти бережеш скарб, якому ціни немає. Адже поки що більшість рослин досліджена ще дуже і дуже мало. Тож не буде нічого неймовірного, коли в майбутньому саме ти станеш тим ученим, який відкриє досі не знані лікарські властивості цих рослин і таким чином поверне здоров'я тисячам і тисячам людей. А можливо, ти знайдеш їм якесь інше, не менш важливе застосування?

А ще, читачу, поділюся з тобою таємницею: трави, як і люди, уміють розмовляти і співати. Правда, мову трав розуміє лише той, хто все своє життя присвятив дружбі з ними, як-от Іван Михайлович Носаль. Зате пісню трав може почути кожен. Для цього варто тільки дуже захотіти її послухати. Ця пісня має чарівну особливість: хто хоч раз почув її, у того неодмінно знову і знову з'являтиметься бажання ще послухати. Хай же і до тебе приходить таке бажання!

Світлинки

ГАРБУЗ

От чудасія: гарбуз на яблуні! Ніхто не підсаджував — сам здерся.

— Бач, примудрився! — каже Олег.

Гарбуз величенький, як баняк, в якому баба Параска варить підсвинкові картоплю. Гілляка аж нагнулася під його вагою.

— Як це він?

Я мовчу. Кусаю соковите яблуко і мовчу. Та Олег і не чекав відповіді. Йому й так зрозуміло: гарбузиння спочатку сп'ялося на тин, потім дісталось нахиленої гілляки і повилось по ній. На гарбузинні зацвіла квітка, з якої і зав'язався гарбуз.

А все ж незвично: серед білявих яблук отаке смугасте барильце.

Олег сміється:

— Хоч і виліз на яблуню, та яблуком не став.

А мені щемно: це ж осінь уже завітала...

ЧАР-ЗІЛЛЯ

Розквашена вчорашнім дощем рілля присмоктувалася до чобіт, наливала їх свинцем. Тож коли вийшов на вибілений осінньою сльотою і вітрами берег дрімливої Стубли — наче від пут позбавився.

Хоч і знав, що на такій лисині зайця не підніму, та повертатися знову в поле не хотілося. Почепив на плече рушницю та й почвалав понад річкою в напрямку села, що ген-ген виднілося.

В одному місці Стубла окреслювала величенький гак. Я хотів було пуститися навпростець до наступного коліна, але... що це воно? На самісінькому згині річки багряніла якась цятка, ніби там в один віхоть зібралися всі промені великого червоного сонця, що якраз сідало на спочинок за даленіючі горби.

Не хотілося волоктися зайві півкілометра, та цікавість перемогла.

А це виявився маленький острівець. Довгастенький, з усіх боків пригладжений, він лежав на сизій стрічці води, наче скибка домашнього хліба на лляному рушнику. І густо рум'янився — здавалося, ось-ось вибухне клубком полум'я, розсипле іскри широко довкруг і від того спалахне солом'яниста оболона луку.

На острівці росла... червона рута. Ота, яку знав тільки із матеріної казки — там" вечорами шукала бідна дівчина, щоб приворожити Івана-царевича.

Я розумів: це осінь почервонила руту. Звичайнісіньку, сто раз бачену руту. Але ж у вицвілий осінній день так хочеться незвичайності!..

Таки перебрів на острівець. Хоч для вимощування замуленого дна довелося назбирати на заплаві цілу купу хмизу та бадилля, зате перебрів. І в моїх руках незабаром опинився букет чар-зілля, стебла і листочки якого бумі наче кров'ю налиті.

...Добирався додому пізно ввечері. Примостився зі своїм мисливським причандаллям аж у самому хвості автобуса, намірився навіть задрімати, адже їхати близько двох годин. Та тут трапилася пригода. Юнак, який поруч, несподівано кинув:

— Що ж ви, дядьку, не зайця, а віника дружині везете?

А я візьми та й скажи:

— Не віника, а червону руту.

І не гадав, що мої слова викличуть стільки зацікавлення в усіх без винятку пасажирів. Одразу ж посипалося:

— Хіба вона буває червоною?

— А мо', цвіт папороті?

— Покажіть, будь ласка...

Я відламував пахучі гілочки, тикав у простягнені руки:

— Візьміть! Подивіться!

І розквітали усмішки довкола, ясніли очі. Тільки хлопець, який щойно кепкував з мене, ніяково потупився. Але я зовсім на нього не образився, дав і йому гілочку...

Потім я нерідко натрапляв на осінню руту. Але такої червоної більше не бачив. Навіть на тому островці, хоч навідувався до нього уже кілька разів.

РАНКОВА ПЕРЕВІРКА

Ластівки ладнаються в дорогу. Пробують і швидкість лету, і міцність крила: то у високості проносяться, то над річкою, над самісінькою водою шуг та шуг. До вирію далеко, а серпень ось-ось віджнивує — не загаятися б з тренуванням!

Спозранку вожак скликає зграю на чергову перевірку. Він за всіх в одвіті, тож, певно, хоче ще раз полічити підопічних, оглянути молоді виводки, розпорядитися.

— Шикуйсь! — лунає його команда.

— Шикуйсь! Шикуйсь!.. — повторюють сотні пташиних голосів.

Розбуджений гамором, підхоплююся з ліжка, зацікавлено визираю у відчинене вікно: на дротах ближньої електролінії вишикувалися три довгі шеренги ластівок...

ВЕРЕС

Якщо хтось скаже, що в передосінні дні є щось краще від розливу квітучого вересу, то він просто школи не бував у нас на Поліссі. Бо вересове поле з його медовим духом і бджолиним дзвоном, з його неповторною синню-ясінню, — то таки вересове поле! Немає його з чим порівняти.

Як випаде на таку пору вільний день-другий і стану я безпросвітним грибником, то ходжу-ходжу по вересі — не можу ні знаходитися, ні надивитися. Бо до красивого ніяк не звикну — і все тут! Красиве завжди приворожує.

Буває, бачиш щось здалеку — подобається, а додивишся пильніше — то вже воно й не таке. Буває і навпаки. А на верес як не подивишся — чи то розпросторений на сотні метрів суцільний килим, чи то перед самими очима низочка мініатюрних рожево-фіолетових дзвіночків та кілька строго-візерунчастих листочків — верес однаково гарний.

Як усе моє Полісся.

ОСІНЬ

Приходжу до знайомого лісу і вражено зупиняюся:

— О!..

І немає слів, щоб виразити захоплення.

А ліс і собі ні шелесть. Дерев, стомившись протягом весни і літа тягнутися наввипередки до сонця, раптом зупинилися, опустили руки, оглядають одне одного, дивуються з власної краси:

— О!..

Тиша-тиша.

Тут звідкілясь об'явився невсида-вітерець: шш-шуг!.. Та дуби на нього невдоволено зашикали: "Тш-ш-ш!.. Тш-ш-ш!.."

І вітерець слухняно припинив, притулившись до стовбура уже безлистої осики.

ДОРІЖКА

Набурмосився сивий дощ та й не просвітляє. І ця доріжка в парку аж до самого краю тиха й безлюдна.

А дарма! Бо якраз тепер доріжка найбільш показна, саме зараз настав її зоряний час: на ній лапато розпласталися мокрі кленові зорі. Так і відлискують щирим золотом та багрянцем на невідбіленому полотні ґрунтівки.

Ступаю по такій, зірчастій...

Чи ж то по доріжці ступаю?

Чи ж то не сама царівна Осінь тягне шлейф свого плаття із жовтня в листопад?

ГАРНО!

Порпаюся серед усякого дерев'яччя, дошку до дошки примоцую. Капосний підсвинок вщент розвалив хлівця, тепер ось треба спинати знову.

Робота не клеїться. То цвяхів не знайшлося, довелося різне іржаве кривулля випростувати. То раптом десь молоток запропастився. А тут іще погода аж додолу хилить — чи то мжичка, а чи вітер такий холодно-липучий, мов слизень.

Олег туди-сюди сновигає під ногами — не сидиться йому в хаті — і без угаву торохтить:

— Чого ви цвях забиваєте скраю, а не посередині?

— А нового хлівця свиня скоро розвалить?

— Можна, я сам оцю дошку приб'ю?

Відмахуюся:

— Не заважай!

Хлопчик врешті зрозумів, що настрої у мене кепський — примостився збоку, мовчки позирає.

А де тому гарному настрою взятися? Чекав цього вихідного, щоб по гриби піти, вже й рюкзак з вечора налагодив, а вийшло ось — порпаюсь у ломаччі.

Якби це хлівця з нового зводить, то не стільки вже тої мороки. А коли те струхло, те підгнило, а те ледь тримається — спробуй зробити щось путяще. Он уже скільки часу голови не підводжу, а похвалитися нічим.

— Дядь, — чую, — дядь! Подивіться, як гарно!

Повертаюся:

— Га? Що гарно?

— Ну, гарно. Все гарно...

Не можу втямити, про що він. День похмурий, як і був. Верби в бережку насуплені. Хіба що вітер ущух...

Хоча стривай: здається, потепліло. Звичайно, потепліло! Як для осені, то й дуже тепло... У вербах якась пташка чічівкає". По селу півні розспівалися, один поперед другого витинає... Димком запахло — діти, певне, картоплю печуть...

Гм, таки справді гарно!

Незчувся, як уже й собі щось під ніс мугикаю.

І молоток веселіше цвенькає.

Дошка до дошки — уже й толк якийсь виходить.

Ось як воно, коли гарно!

БІЛОГОЛОВЕЦЬ

Ми розійшлися по лісі, шукаємо гриби. Коли це Олег радісно:

— Еге-гей! Всі до мене! Красноголовця знайшов!

Підходимо до Олега — справді, красноловець, та ще й здоровезний, як два кулаки вкупі. Ми гуртом порадили, Інна ще й погладила гриба по шапинці.

Тільки відійшли, як Олег знову гукає:

— Знайшов! Красноловець!..

І показує гриба, тільки трохи меншого за попереднього. Щасливець!

Аж то і наша Інна загукала:

— Егей! Усі до мене! Білоголовця знайшла!..

Дивуємося: якого ще білоголовця? Але дружно спішимо до неї. Інна стоїть, пишається. А біля її ніг прозирає тонюсінький, як папірець, білий мухоморик.

ЯК ДО МАТЕРІ

Дерева уже струшують останнє листя. І зальотні вітри все частіше дихають холодком, порушуючи звичний затишок лісу.

Припізнілий боровик виткнувся на галявині, блимнув з-під глиці — боязко! Мерзлякувато перекособочився, немов хоче назад у землю заритися. Поруч — маслюк, теж брилика тулить до землі, до її тепла.

Так дитина, зацікавлено потягнувшись до ласиці на віконній шибці, натикається пальчиком на колючий холод, злякано сахається і поспішає в мамині обійми.

Якби найменша билиночка мала голос, то й вона б ласкаво назвала землю матінкою, як називаємо ми її, люди.

МАЛЬВА

Йшли вулицею. Коли це Інна мені:

— Поглянь, тату, яка вона — ого!..

Глянув — і собі не стримався від захоплення:

— Ого!..

То була мальва. Літо тільки починалося, а вона вже сп'ялася над штахетником і вив'язала велику рожеву квітку. І ця її невинно-дитяча рожева усмішка прикрасила всю вулицю.

Я ходив цією вулицею на роботу. Та за щоденним одноманіттям потроху перестав примічати мальву. А вона собі цвіла й цвіла...

Як уже на осінь бралось, почув знову захоплене:

— Ого яка!..

Неподалік двоє — хлопець і дівчина... дивилися на мальву. Вона доцвіла уже до самого вершечка, і тепер рожевіла її остання квітка. Але як молоді, як сміливо і завзято рожевіла — на всю вулицю!

Ніби й не випадає людині заздрити мальві, але як тут не позаздриш? От би й собі так звікувати!

ПЕРЕДЗИМ'Я

Безлистий ліс відпровадив останніх грибників, розпрощався з ними до наступного року. І тепер ніяково стоїть — поріділий, поруділий. Чекає зими.

А зима вже вислала свої дозори — приморозки визбирали червінне золото осик, випили рожево-фіолетову ясінь вересу. І збляклий верес тоскно шурхотить під ногами, немов костриця.

Мурашки у своїй хатині щільно позачиняли всі входи та виходи. І хоч під обід сонце таки визирнуло з-за сивої пелени, постукало жовтим промінчиком у двері, але мурашки навіть йому не відчинили.

На краю мочара самотньо стримить тонка вільшинка. На боковій одводині темніє покинуте пташине гніздо. Прошкую туди: цікаво, якої це птахи?

А з-під вільшинки зайчисько — плив! — помчав. І кожушок на ньому вже зимовий.

ПРОЩАЛЬНИЙ БАНКЕТ

Щойно почали копати на городах картоплю, як повіяли холоди. І дощ вперемішку з білою крупкою раз у раз обсіював мене, поки я скошував картоплиння та бур'ян.

Косив я не сам — звідкілясь узялася вертка ластівка і безперервно сновигала біля самої коси. Мало крилом не черкала. А коли набігала розкошлана хмара і я, щоб не змокнути, ховався в затишок під хатою, вона теж там знаходила собі прихисток: всідалося в піддашші на електропроводі. Сиділа там тихенько, на мене, здавалося, ніякісінької уваги. Та варто було мені вийти із затишку на город і махнути косою, як вона знову була тут як тут.

Ні, ластівку цікавило не те, як я косив, і вилася вона довкруг мене зовсім не заради розваги. У неї був свій інтерес. Скошуючи бадиляччя, я зганяв із насаджених місць різних мушок та мошок, які там поховалися від холоду. От ластівка і ласувала ними.

Раз я навмисне затримався в затишку. Захотілося перевірити: полетить чи не полетить моя ластівка сама добувати корм? Адже хмарку-хлюпавку вже пронесло, навіть сонце скупю проблиснуло в сірій розводині.

Не полетіла. Чекала. Певно, здогадувалася, що я все одно стану до роботи, бо докосити мені таки треба. Та й, видно, в таку погоду здобувати корм власними силами видавалося їй даремною тратою часу.

Коли удвох, то й робота веселіше робиться. І я навмисне стараюся підкидати косою бур'ян чим вище, щоб ніяка мошка на ньому не втрималася.

Аж то кудись запропала моя ластівка. Уже й черговий дощ перечікую, а знайомої рудуватої грудочки на електропроводі в піддашші не видно.

Думаю, пообідала та й полетіла собі. Сказано ж, вільна пташка.

Коли — ні! Як завихрить довкруг мене руда заметіль, як закружеляє! Ціла зграя ластівок над картоплинням в'ється. Виходить, моя знайома привела в гості своїх подруг.

Що ж, раз я господар, то треба пригощати. І я замахав косою ще завзятіше.

До самого вечора, поки не викосив усю ділянку, біля мене пурхали живі стріли. А потім у затишку піддашшя пташки всілися на дротах на нічліг.

Вранці ластівок я уже не побачив — їх поманив до себе теплом далекий вирій.

ЖУРАВЛИНЕ БОЛОТО

Журавлі уже не живуть на Журавлиному болоті. А журавлина родить. Під осінь обсипає вона мохнаті купуватки червоними коралями. І від цього сіро-зелені горбаки стають такими прихорошеними, що нога не наслідуюється ступати на них.

Одного разу вихопилося:

— Може, назва болота пішла від журавлини?

Мій тодішній супутник, місцевий пастух-пенсіонер, так подивився на мене, що стало незручно за своє невдале запитання.

А сьогодні ранок димить заморозком. Якраз у цю пору журавлина-ягода смаком наливається. Жаль, не долежується вона зараз до заморозків. Бо на довколишніх болотах ягід уже немає, довколишні болота осушені й переорані. Тож сюди, до Журавлиного, тепер спішать усі дочасно, щоб не запізнитися.

Ступаю з купуватки на купуватку — сухіше. Прямо так і ступаю. Тепер можна: тільки де-де зупиниться око на темно-червоній краплині. Обклювали журавлину люди й птахи.

Не клювали тільки птахи-журавлі.

Родичі гарбузові

Із верхів'я Нілу

Нещадне сонце палило і палило. Давно поскручувалося і опало листя на деревах, які росли оддалік від річки. Земля вся покрилася глибокими тріщинами, затверділа, мов камінь. З неї не витикалася жодна зелінка.

Худющі, натомлені вісники снували від поселення до поселення, повторюючи одне й те ж:

— О люди! Бійтеся богів — вони карають нас за наші гріхи. Молітеся, о люди!..

Страх, який і так чорним крилом накрив увесь Єгипет, посилювався ще більше. І люди здіймали руки до неба, благали безсмертну Ісіду пролити свої сльози і дати нове воскресіння своєму братові і чоловікові Осірісу, а разом і обдарувати своєю милістю народ єгипетський.

Але минало літо, а священний Ніл так і не розливався. Скільки не творили молитв, скільки не приносили в жертву чорних биків, скільки не осипали води квітами лотоса, однак річка не виходила з берегів, щоб напоїти спалені спекою поля. Зловіща тінь голоду нависла над країною.

І тоді фараон покликав до себе начальника гребців, славного своїм розумом і ділами Тхутинехта:

— Богиня Ісіда гнівається на мій народ за його гріхи, — сказав, — тому й насилає кару. Повеліваю тобі взяти три найкращі судна, підібрати найкращих гребців і загін надійних воїнів — попливеш до самого витoku Нілу з дарами для Ісіди. Маєш ублагати її не позбавляти життя мою країну і мій народ.

— Слухаю, повелителю повелителів! — схилюся в поклоні Тхутинехт і позадкував до виходу.

Начальник гребців розумів: фараон виявив йому велику честь і довір'я. Такого ще не удостоювався ніхто з підданих володаря. Однак це

аж ніяк не порадувало Тхутинехта. Він був людиною досвідченою, багато бачив і багато знав. Отож знав і те, що із смертних досі ще ніхто не добирався до витoku Нілу. За всі-всі роки — і ніхто.

Адже Ніл спадає із самої висі, де живуть боги. Там на зеленому березі сидить сонцелика Ісіда і миє ноги в нільській воді. І щоразу, коли богиня починає сумувати за померлим Осірісом і плакати, річка виходить з берегів, розливається. Сорок днів плаче Ісіда, і сорок днів вода в річці все прибуває, даючи силу всьому живому на її берегах. Від сліз богині воскресає Осіріс, від нільської повені оживають поля і сади.

Але трапляється, що люди за своїми щоденними турботами забувають гідно вшановувати Ісіду. І тоді богиня гнівається. І замість живлющої повені насилає у нільську долину голодну смерть і нищить усе живе.

Тхутинехт знає, що безсмертні однаково не люблять і коли люди байдужіють до них, і коли виявляють надмірну цікавість до їхніх таємниць. Багатьох славних мужів, які відважилися дістатися до того місця, звідки бере початок священний Ніл, вони так і не повернули до рідних домівок.

Проте доручення фараона мають виконуватися, бо кара владики владик вражає ще швидше, ніж кара богів. І Тхутинехт одразу ж почав готуватися в незвідану путь. Помічником собі вибрав Мерімеса, давнього знайомого і друга — той більшість свого життя провів у акацієвій барці, плаваючи по Нілу на веслах чи під парусом. І вже удвох з Мерімесом добирали і воїнів, і гребців. Добирали прискіпливо, зважали не тільки на силу та вміння, а й на кмітливість кожного. Бо хтозна, що більше знадобиться там, у невідомості: сила чи кмітливість.

Ісіді везли дари із фараонової скарбниці: золоті і срібні злитки, листату мідь, синє олово, сувої лляного полотна, всілякі пахощі, рідкісні камені та інші цінні речі. Стільки багатства одразу ще нікому з

мандрівників досі не доводилося бачити. Усе це ледь вмістилося в десяти великих дерев'яних скриньках, окованих міддю. Всі були впевнені: Ісіда просто не може не прийняти таких багатих дарів, аби тільки пощастило дістатися до витоку Нілу.

І ось настав день відплиття. Судна проводжав сам фараон. І були жерці, і були вельможі, і були воєначальники, і були всі єгипетські достойники. Мандрівці обнялися з рідними, попрощалися з усіма, воздали хвалу богам і зійшли на судна. Довбнями вибито причальні кілки, носові канати кинуті з берега на судна і змотано в товстезні мотки, гребці налягли на весла — священна ріка понесла посланців у безвість.

Минали дні, місяці. Повільно — то на веслах, то під парусом — плвли судна вгору по ріці. Тхутинсхт ревно стежив, щоб його люди не сварилися, а в поселеннях, біля яких причалювали на спочинок, щоб ніхто не насмілювався віднімати хліб і сандалії у місцевих жителів. Бо не личило з темною душею йти на поклін до богині. Та й не було потреби. Адже з ласки фараона посланці мали все необхідне: і одяг, і харчі, і різні дорогі речі для обміну на свіжі овочі й фрукти.

А ріка плинула широко і могутньо. І не було їй кінця-краю. Все рідше й рідше зустрічалися людські поселення, а згодом і зовсім їх не стало. Якщо іноді й потрапляли на очі чорношкірі люди, то вони одразу ж і ховалися в прибережних хащах. Як не старався Тхутинехт, але зав'язати з ними дружні стосунки не вдавалося. Більше того, одного вечора на їхній табір було вчинено напад: невідомі несподівано виринули з хащів, метнули списи і пропали в теміні, наче тіні. Невідомих було чимало, і металевими вони були вправними — Тхутинехт з Мерімесом після того нападу недорахувалися півтора десятка своїх супутників. Про переслідування ворогів не було й мови: можна заблукати в прибережних хащах і загубити всіх людей.

Відтоді мандрівники стали обережними. Зупинялися на нічліг тільки там, де берег був відкритий. Половина людей щоразу залишалася на судах. А охорону потроїли.

Проте справжні біди тільки починалися. Потроху, потроху береги ріки ставали суцільним болотом. Перетворилися в заросле папірусом та багатьма незнаними водяними рослинами зелене безмежжя. Ніде й не вгадувалося земної тверді, щоб до неї можна було причалити. Хмари комарів та всілякої дошкульної мошкари сліпили очі, набивалися в ніс і вуха, відігнатися від них годі було й думати. Люди почали хворіти лихоманкою. А тут ще скінчилися харчі. Над посланцями фараона грізно нависла смерть. Боги явно не хотіли пропускати мандрівників до витoku Ніла.

І лише тоді, коли від хвороб та голоду загинуло дві третини гребців і воїнів, коли довелося два судна кинути напризволяще, бо й на одному ось-ось могло не стати кому пливти, коли вже було втрачено будь-яку надію на порятунок, Тхутинехт нарешті побачив берег. Одразу ж послав Мерімес з кількома воїнами, які ще знаходили в собі сили триматися на ногах, подивитися невідому землю та пошукати чогось їстівного.

Берег був безлюдний і незнайомий, і дерева росли на ньому незнайомі, і навіть трави теж були незнайомі — таких ще ніколи не бачив ні Мерімес, ні його супутники. Спробували плоди одного дерева — ті плоди і самі як дерево, не вгризти. Пожували зело — одне, і друге, і третє, і п'яте — гірке, противне, таким тільки труїтися добре.

І тут Мерімес спіткнувся об щось кругле, темно-зелене, завбільшки з кулак. Нахилився — то був незнайомий плід. Підняв його, гризнув — твердий і несмачний. З досади шпурнув знову під ноги. Той чвакнув і розколовся надвоє, нутро проблисло білясто-рожевим м'якушем. Мерімес не втримався — ще раз нахилився над плодом, покуштував той м'якуш. І відчув у роті приємну прохолодну солодкавість...

Підсвідомо збагнувши, що натрапив на щось їстівне, Мерімес забігав поглядом довкруг. Із листатого зела проглядали подібні ж круглі плоди — і тут, і там, і ось там...

Мерімесова знахідка дуже втішила людей. І хоч неznані плоди були не якимсь надзвичайним наїдком, однак це все-таки була їжа. Тхутинехт вирішив, що сама Ісіда нарешті змилостивилася над ними і послала їм земну твердь із ось цими плодами, щоб врятувати від загибелі. Отож саме зараз нагода піднести богині фараонові дари.

Знайшли найвище місце, розпалили величезне вогнище, принесли туди скриньки з дорогоцінностями. Під урочистий спів на честь сонцеликої Ісиди вогонь поглинув дари. Коли полум'я трохи причахло, змучені, виснажені мандрівники звалилися тут же, біля вогнища, і поснули.

Скільки вони проспали — цього ніхто не знав. Певно, таки довго. І, можливо, спали б ще довше, та розбудив їх дощ. Вірніше, навіть не дощ, а добра злива: з неба ринули суцільні потоки теплої води.

— Ісіда почула нас! Ісіда прийняла дари! — радо повторював Тхутинехт, здіймаючи руки до неба.

— Хвала богині Ісіді! — вторили його супутники.

Коли наступного дня злива вщухла, вони побачили, що вода в річці помітно піднялася і продовжує підніматися. Тхутинехт розпорядився назбирати якомога більше незнайомих зеленобоких плодів, поносити їх на судно і пливати назад, додому. Бо вважав, що хоч вони й не досягли витоку Нілу, але зробили головне: віддали дари Ісіді і вблагали богиню дарувати річкову повінь для блага їхньої країни.

Вода прибувала і прибувала, і судно стрімко неслося вниз по ріці, ніби сама Ісіда допомагала змученим мандрівникам швидше дістатися до рідних місць. І коли, нарешті, після довгих голодних і тяжких днів побачили на березі Нілу знайоме поселення, Тхутинехт і його супутники повірили остаточно, що лишилися живими...

їх зустрічали з великими почестями. На їх честь співали пісні. А коли сходили на берег, під ноги їм сипали квіти лотоса. Їх вшановували, як і належить вшановувати героїв, які врятували Єгипет від лиха...

...Минули роки й роки. Щоразу в розпал літа Ніл і досі приносить у Єгипет животворну повінь, щедро напуває поля, вдобрює їх намулом і дарує селянам багаті врожаї. У глибині літ забулася пам'ять про давню мандрівку Тхутинехта на поклін до богині Ісіді. Та й у міфічну богиню Ісиду, сльози якої ніби спричиняються до повені на ріці, давним-давно вже ніхто не вірить. Нині кожен, хто більш-менш знайомий з географією, знає, що одна з найбільших рік світу — Ніл — спадає зовсім не з неба, а бере початок у Місячних горах, що в центрі Африки.

До річч, витоки Нілу і таємниця його розливів цікавили людей протягом тисяч років. У цю таємницю ще в давнину прагнув проникнути "батько історії" Геродот; її намагався розгадати мудрий Арістотель, працюючи над твором "Про підйом води в Нілі"; шукати витоки великої ріки споряджали експедиції знаменитий Александр Македонський та римський імператор Нерон. Однак таємниця витоків Нілу була остаточно розгадана тільки в ХІХ столітті після численних експедицій вчених багатьох країн.

Зате від мандрівки Тхутинехта залишилася одна добра справа. Залишилася на всі віки і для всіх народів. Привезені мандрівниками незнайомі зеленобокi плоди — "рятівний дарунок Ісіді"— сподобалися єгиптянам, тож вони посадили їх зернятка на своїх городах. І вирости з тих зерняток нові плоди. І поширилися ті плоди в інших землях, в інших країнах, примандрували й до нас. І хоч ніхто, ніколи і ніде не згадує нині про оту прадавню мандрівку до витоку Нілу, але кожного радує, коли дозрівають на баштанах чи ваговито лежать на прилавках магазинів такі знайомі всім плоди — кавуни.

Селеровий вінок

— А тепер ось сюди, на цю стежку.

Верховний суддя і розпорядник Соціон пропустив гостя вперед. Сам по-старечому задріботів слідом — почувався зніяковіло, аж ніби присоромлено. Бо й то сказати! Відтоді, як його проголосили верховним, він за багато літ ще жодного разу не ступав на цю затінену стежку вслід за кимось. Завжди ступав першим! І тільки першим! Це священне право закріплене суддею ще з тих давніх часів, коли тільки започаткувалися істмійські ігри.

Але ж нинішній гість був не просто гостем. Оцей чолов'яга в підкреслено простому хлайні із лляного полотна — не хто інший, як сам імператор Нерон, грізний повелитель Римської держави, повелитель усіх країн і народів. Неждано-негадано ошчасливив Істм своєю присутністю. Тихе провінційне грецьке місто вже другий день захлинається від гармидеру численної імператорської свити.

Нерон прибув не просто подивитися істмійські ігри. Він вирішив сам взяти участь у змаганнях.

За давніми писаними й неписаними правилами ігр вимагається, щоб кожен учасник ще за місяць до їх початку заявив про своє бажання змагатися з іншими достойниками. І жити цей місяць усі достойники мають лише тут, в Істмі, у спеціально відведеному для цього нічліжному домі. Бо це зрівнювало учасників змагань, адже для кожного виділявся однаковий твердий вузький лежак без будь-якого покривала і однакові харчі.

Але хто зважиться нагадати Неронові про ці правила?! Та якби навіть і нагадав, то вже хто-хто, а імператор не зважить ні на що. Коли не зважив на рідну матір, Агріппіну, наказавши її вбити, то де вже тут чекати на повагу до чужого йому звичаю. Он він навіть не захотів поселитися в жодному з істмійських будинків — слуги нап'яли йому величезне шатро в тіні священних сосон.

А це, бач, забаглося імператорові подивитися на грядку селери, з якої сплітаються вінки переможцям ігр. От Соціонові й доводиться вести Нерона до святая-святих.

Прикра гіркота млоїть душу верховного судді і розпорядника. Десь там, біля елланодикайону, де залишився імператорський почет, багато хто зараз чорною заздрістю заздрить йому, Соціонові: як же, з самим Нероном іде, удостоївся честі — один на один. А йому легше б кам'яну брилу нести, ніж отака честь. Бо не просто чужинець крокує попереду, а повелитель усієї тієї темної сили, яка розтоптала еллінську державність і ось-ось дотопче освячену богами еллінську культуру з її прапрадідівськими устоями і звичаями. І він, Соціон, гордий Соціон, який ладен скоріше пожертвувати життям, ніж принизитися перед кимось, має ось доземно схилитися перед цією людиною, щоб ні словом, ні рухом не викликати її невдоволення. Мусить схилитися не заради власної вигоди, а щоб не накликати, бува, біди на весь Істм. За своє життя Соціон не боїться, він, можна сказати, своє віджив, а от за Істм боїться, та ще й як! Тому з усієї сили тамує в душі відразу до цього всеможного римлянина.

З-за дерев проступила галявина. Посеред неї виділявся продовгуватий зелений прямокутник.

— Прийшли, — мовив верховний.

Він міг би й не говорити, далі стежки все одно не було. Далі стіною стояла пуща, в яку заборонено було ступати смертній людині. Навіть Соціонові заборонено. Такою була воля Посейдона, грізного бога морів, на честь якого і проводяться кожні два роки Істміади. Тільки безсмертним дано право гуляти і відпочивати у цьому затишку, наслухаючи пташиний спів, тремку мову дерев та плескіт води.

Імператор зупинився біля зеленого прямокутника. Красиве щене обличчя, світлі кучері, горда постава... Навіть без золотого вінця і в

простім ллянім хлайні постать Нерона, здавалося, так і кричала: "Я — повелитель всього і всіх!.."

Тільки очі бігали розгублено.

Соціон помітив цю розгубленість, усміхнувся про себе куточком губ. Імператор, відома річ, чекав чогось незвичайного, таємничого. А тут серед галявки куценька грядочка селери — і нічого більше. Звичайнісінької селери, якою повсюдно зеленять могили померлих, яку зустрінеш де завгодно, аби захотів тільки подивитися під ноги.

— Оце таке?! — чи то здивовано, чи то насмішкувато кидає Нерон верховному судді.

— Оце таке! — відповідає верховний, намагаючись надати своєму голосові певної урочистості.

Западає ніякова мовчанка.

Першим спохоплюється Соціон. Щоб хоч якось розрядити цю ніяковість, він починає розповідати Неронові давню грецьку легенду про те, як безсмертні виділили селеру з усіх інших рослин і присвятили її пам'яті воїнів, полеглих у битві за свободу. Отож селеровий вінок, сплетений у цьому богообраному місці і здобутий у чесному змаганні, означав благословення самого Посейдона на високі діла і подвиги в ім'я свободи...

Та верховий помічає, що імператор слухає дуже не уважно. І лякається Соціон: а що, коли його розповідь принцепс витлумачить по-своєму? Для чого, мовляв, римлянинові вшанування тих, хто впав за свободу? Адже римляни були, є і будуть вільними, ніхто на світі не сміє зазіхнути на їхню волю. Навпаки, це право римлян завойовувати чи не завойовувати нові народи, карати чи милувати їх. Тож якщо римлянин і

падає на полі бою, то не за свободу, а за ще більше багатство, за те, щоб мати більше рабів, більше земель, більше золота...

А що, коли імператора розсердила Соціонова розповідь?

Проте Неронові думається своє. Оця нікчемна грядочка селери враз нагадала, що на світі існує сила-силенна незбагненного і непідвладного навіть йому, імператорові. Бо ж чи не диво?! Та варто йому, Неронові, наказати, і біля Риму засіють поле селерою до самого обрію. Він може із зеленої селери нагромадити скирти, роздавати її возами. А все одно за селеровим вінком кращі з кращих діставатимуться аж сюди, в Істм, і виборюватимуть цей вінок у змаганні.

Ось і він, Нерон, теж прибув у цю провінцію в надії удостоїтися почесного вінка... Хоча чому в надії? Він впевнений, що виборє вінок переможця. Звичайно, тут не Рим, де його лицедійство в театрі щоразу сприймається як щось незвичайне і обов'язково геніальне. Сюди з усіх усюд зібралися прославлені поети і кіфаристи, вони теж прагнуть перемога. Але ж він — принцепс, йому самі боги визначили в усьому бути першим.

Нерон хитрує, не зважається навіть подумки сам з собою бути до кінця одвертим. Знає ж добре, що, почувши про приїзд імператора і про його славолюбні наміри, більшість талановитих достойників одразу ж відмовилася брати участь у змаганнях. Хто сам дотямкував відмовитися, а кому вчасно підказали. З усіх серйозних суперників залишився тільки один — Епірот. Але і з ним побесіднують як слід. Недаремно ж завбачлива імператорська свита привезла в Істм готову скульптуру Нерона, щоб встановити її тут на почесному місці. Бо ж звичай велить встановлювати скульптури видатних переможців ігор, щоб їх знали прийдешні покоління. І скульптуру Нерона буде встановлено, хай там що. Нерона-переможця.

Імператор нахилиється, зриває листочок селери, розтирає в пучках. Приємний пряний запах лоскоче ніздрі. Пробиє навіть на язик — трава як трава, трішечки гіркава.

Нараз зустрічається з поглядом верховного судді. Тут же поспішно випускає з пальців селеровий листок і червоніє, наче школяр, якого зненацька вчитель застав за якоюсь капостю. Знає ж добре імператор, що доторкуватися до рослин на цій грядці не має права ніхто з непосвячених, навіть наймогутніший із усіх земних владик.

Верховний вдає, ніби нічого не помітив. Рівним старечим голосом пояснює Неронові:

— Для вінка селера зрізається святим золотим ножем — у цьому теж таїнство безсмертних…:

І тільки по тому, як дрібно тремтять руки в головного розпорядника і як глибока зморшка між бровами спохмурила чоло, можна здогадатися, що цей показний спокій нелегко, ох і нелегко дається верховному.

Коли вони повернулися до елланодикайону, до імператора підступив начальник його особистої охорони і тихо, щоб не долетіло до сторонніх вух, повідомив:

— Епірот комизиться.

— Це як? — зламав брову Нерон.

— Каже, відмовлюся виступати тільки тоді, коли одержу десять талантів.

— Ну?

— Золотом.

— Ну?

— Ми вже з ним і так і сяк, а він затявся на своєму: десять талантів і не менше.

— Хм!..

Десять талантів золотом — гроші немалі. Навіть для нього, імператора, це таки гроші, хоча й не якась аж там неможлива сума. Однак у даному випадку справа не в грошах. Нерона бісить інше: цей підлого походження горлодер осмілюється торгуватися. Чи не забагато честі?!

— Хм!..

— То яке буде розпорядження? — лисицею зазирає в очі начальник охорони.

І цей теж нікчема! Міг би й сам прийняти рішення. Платню ж он яку гребе — хіба задурно? Не бажано, звичайно, щоб той горлодер змагався з ним, Нероном. Бо таки і голос, кажуть, має, і вірші у нього, певно, пристойні, не дарма ж так несеться... Зовсім не бажано.

Начальник охорони перехоплює погляд імператора і вгадує його думку. Догідливо схиляє голову:

— Зрозумів, повелителю. Все зрозумів...

Істмійські ігри, певно, за всі довгі сотні років ще ніколи не збирали стільки людей. Навіть ті, хто, здавалося, ніколи нічим на світі не цікавився, цього разу теж валом валили дивитися змагання. Бо то ж як?!

Раз сам імператор прибув сюди з Риму, то спробуй відсидітися десь у закутку. Донощиків розплодилось стільки, що й власної тіні треба остерігатися. Варто хоч у чомусь схибити, як засічуть до смерті за неповагу до імператора.

Змагалися бігуни, стрибуні, металники дротика і диска, борці, мірялися на швидкість кінські упряжки. Прибульці з різних міст і провінцій вболівали за своїх земляків, підбадьорювали їх вигуками — над стадіоном висло безперервне ревище. Тиша западала тільки в короткі проміжки часу, коли глашатай урочисто називав імена переможців і верховий суддя Соціон увінчував голови щасливців селеровим вінком — найвищою нагородою достойників.

Завершували програму ігр співаки і кіфаристи-декламатори. На відміну від інших видів змагань, у цих брало участь усього півтора десятка чоловік. На всіх попередніх іграх саме співаків, музикантів і декламаторів було найбільше, їх за кілька днів ледь встигали вислухати. А цього разу й на півдня не набиралося.

Всі — і учасники, і судді, і глядачі — добре розуміли, чому це так. Розуміли і мовчали теж відомо чому.

Жереб випав виступати імператорові передостаннім. А завершувати змагання мав Епірот.

Перші декламатори та співаки нічим особливим себе не проявили. Не було в їх виступах тієї піднесеності, окриленості, яка властива високому мистецтву і яка завжди панувала під час змагань на Істмійських іграх. Тільки один, Оріфій, майстерно грав на кіфарі, голос мав гучний та приємний і вірші представив по-справжньому цікаві. Але його виступ судді не зарахували, бо Оріфій, чи то ненароком, чи то навмисне, не дотримався правил: ні з того, ні з сього присів на лаву та ще й витер спітніле чоло білою шматиною, а не рукавом, як це заведено здавна серед достойників.

Нерон, звичайно ж, був кращим серед інших. Тримався він скромно, підкреслено скромно. І одягом ніяк не вирізнявся. Голуба туніка дуже гармонувала до золотавих кучерів, молодила імператора і робила його справжнім красенем. Тож переважна більшість глядачів, що й казати, мало й дослухалася до його гри на кіфарі та до його віршів. Публіці просто вистачало цілком уже того, що перед нею виступав сам імператор. І коли він, пролицедійствувавши добру годину, стомлено усміхнувся і схилив голову в поклоні, публіка вибухнула таким громом овацій, що, здавалося, луна докотиться до самого Риму. Тон задавала, звичайно ж, імператорська свита, яка зайняла всі передні ряди, безцеремонно відтіснивши з місць навіть почесних гостей — переможців Істмійських ігр попередніх років.

Але на іграх, крім глядачів, були ще й судді, і суддям не личило піддаватися загальному пориву. Та й, до їх честі, вони таки добре розумілися на тому, що судили. Завважили вони і досить посередній голос принцепса, і неоригінальність його, на перший погляд ніби й претензійних, віршів. Та й кіфаридів на Істмійських іграх не раз бачили куди майстерніших. Отож судді, як і належало їм, сиділи незворушно на своїх високодостойних місцях, чекали останнього виступу. Протягом передігрового місяця вони встигли придивитися до Епірота, гідно оцінити його таланти. І тепер не мали жодного сумніву, що саме виступ Епірота буде тріумфальним.

Судді таки добре розумілися на тому, що судили.

І ось вийшов Епірот. Вийшов гордо, незалежно, сповнений гідності і певності в собі. Вклонився глядачам, вклонився суддям. На якусь мить застиг непорушно, заглиблюючись у себе, а тоді торкнув струни кіфари.

Та враз до нього метнулася дебела постать центуріона, який стовбичив неподалік, пантруючи за порядком. Досі центуріон час від часу древком дротика діловито гамселив по плечах тих із глядачів, чие поведження чимось йому не подобалося.

— Образа імператору! Він не вклонився імператору!.. — прогрімтів страж порядку.

І перш ніж публіка встигла зрозуміти, що й до чого, його дротик пронизав горло Епіротові. Кров бризнула цівкою прямо на кіфару. Епірот поточився і повільно осів на кам'яну долівку. А центуріон з почуттям виконаного обов'язку повагом відійшов убік, грізно поблискуючи шоломом.

Тільки тепер усі завважили, що на першій лаві, на самому її краєчку справа сидить Нерон. І як він тільки зумів непомічений прошмигнути туди!..

Коли стражі порядку та особисті охоронці імператора вволю напрацювалися батогами та древками дротиків, вгамовуючи збурених глядачів, коли сам Нерон привселюдно звелів ревнотслуживому центуріонові забиратися геть з-перед очей, коли винесли нещасного Епірота і засипали піском сліди крові, настала нора назвати переможця і цього виду змагань.

Переможцем був названий Нерон. Названий повним іменем: Нерон Клавдій Цезар Август Германія.

Верховний суддя і розпорядник Соціон, взявши в руки зелений вінок, щоб увінчати голову Нерона, враз похитнувся і звалився додолу.

Нитка життя, яку направили йому безсмертні олімпійці, розмоталося до кінця якраз у цей урочистий момент.

Але селеровий вінок не впав додолу. Його підхопив перший помічник верховного і тремтячими руками поклав на світлі кучері імператора.

І співали флейти на честь переможця.

І передні ряди надривно проголошували імператорові хвалу...

Діоклова капуста

Звично примостившись на камені у затінку, далматинець-вільновідпущенник Бранко спостерігає, як Діокл поволі походить між грядками городини: то нахиляється і виполіє бур'ян, то підгортає землю, то шарить в огірковому огудинні, щось там таке собі визираючи.

Найдовше затримується Діокл біля грядки капусти, що якраз в'яжеться в тугі білясті головки. Чомусь виділяє капусту з усієї городини — поливає її найпершою, додивляється до кожної рослини. А, було, ще як висаджував розсаду, то всю землю на грядці пальцями пересіяв.

Бранко звик не дивуватися вчинкам Діокла. Однак і зрозуміти не може нинішньої примхи господаря. Бо це ж подумати тільки: найбагатша людина в усій Римській імперії і раптом добровільно відсторонився від усього світу і порпається в городі. Та ще й заборонив рабам не те що допомагати, а навіть наближатися до грядок.

Якщо поміркувати, то Бранкові до того діла ніякого, бо від цього платня не зменшилася і ставлення господаря до нього не змінилося. Та й служба залишається однаковою — від довіреного охоронця вимагається тільки пильне око та швидкий меч. Але ж незвично: то було за день перед очима промайне тисяча облич, а зараз якщо за тиждень когось чужого побачиш — то вже й подія.

Відтоді, як поселився господар у цьому розкішному палаці біля моря, то ніби переродився. Ні бенкетів, ні зустрічей, ні виїздів. Квіткові клумби та городні грядки все йому загородили. Навіть жителі тутешнього міста Салони мають нагоду бачити Діокла не частіше, ніж один-два рази на рік. А було ж...

Еге ж, вільновідпущеннику Бранкові того не охопити розумом. І не тільки Бранкові.

Колись Діокл був сам сином вільновідпущенника, теж за походженням далматинця. Але завдяки кмітливості та вмінню добре володіти зброєю вислужився до начальника двірцевих військ. А коли восени 284 року префект Преторія Апр таємно вбив юного імператора Нумеріана, Діокл зробив усе можливе й неможливе, щоб воєначальники проголосили імператором саме його, а не когось іншого. А тоді скромний і товариський вояка показав своє справжнє обличчя.

Насамперед він змінив своє ім'я на римський манер — із Діокла став Діоклетіаном. А коли розмашисто підписував документи, то до цього імені доточував ще кілька і вже був Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август. Ось так! Почав щодня вдягатися в пурпур, парчу і шовк, розцяцькувався золотом та дорогоцінним камінням, запровадив особливий церемоніал поклоніння собі: перед ним усі падали ниць і цілували край його одягу. Вимагаючи безумовної покори собі як богів і панові, Діоклетіан жорстоко розправлявся з усіма, хто насмілювався виявити хоч найменший непослух. Не робив винятку навіть найближчим друзям, які проголосили його імператором.

Та коли перше запаморочення від влади минуло, Діоклетіан зрозумів, що в такому розбурханому морі, яким була Римська імперія в третьому столітті, довго йому не втриматися на троні.. Бо оточена войовничими варварами і знекровлена постійними міжусобицями, "вічна" держава хиталася до самого підмурку. Тому 1 квітня 285 року Діоклетіан офіційно оголосив, що бере собі в співправителі Максиміна. Так стало в країні два імператори — один на Сході, другий — на Заході. А ще, щоб приглушити чвари можновладців, Діоклетіан зобов'язався разом з Максиміном через двадцять років добровільно скласти з себе владу і передати її тим двом найдостойнішим, кого назвуть римляни.

Слід сказати, що Діоклетіанові мало хто повірив. Надто непевним був час, багато крові лилося в боротьбі за владу. Однак цього разу слова

було дотримано. 1 травня 305 року імператорами проголошено Констанція Хлора і Галерія. Діоклетіан привселюдно зняв з себе порфіру і знову став Діоклом. Потім він виїхав сюди, у місто Салону, оселився тут і, на великий подив усіх, хто його знав, почав вирощувати квіти та овочі.

...Сонце підбивається все вище і вище. Охоронець Бранко чекає, коли Діокл нарешті поставить у спеціально змайстрований на краю городу курінь довговухий глечик, яким поливав грядки, і примостить там сапку. Бо вже пора б і до палацу, пора б і перекусити. О, здається, господар таки прямує до куреня.

У цей час Бранко помічає, що стежкою від палацу простують сюди двоє чоловіків. Підхопившись із каменя, він подається на крок назад, у густу бузкову зелень, прикипає поглядом: хто такі? Хоч знає, що і палац, і садиба пильнується доброю сотнею перевірених воїнів, що крізь таку охорону не те що якийсь злонамірник — навіть миша непоміченою не прошмигне, проте правиця лягає на руків'я меча: служба є служба. Повністю довіряти він може тільки господареві і самому собі.

Переднього Бранко впізнає — це дуумвір міста Салони благородний Валерій. А того, другого, здається, бачить уперше. Проте по його одягу, ході, по тому, як дуумвір раз у раз догідливо обертається до нього, неважко здогадатися, що це високий гість із Риму, певне, котрийсь із нинішніх найвпливовіших сенаторів.

Діокл зайнятий своїм і не завважає гостей. Якраз коротким запоясним ножем вирізує найбільшу капустину. Діокл щоразу повертається з городу з капустиною — перетирає її на тертушці, проціджує кашку крізь чисту полотняну шмату і випиває сік перед тим, як сісти до обіднього столу. Для слуг, для рабів, для всіх у домі пристрасть господаря до свіжого капустяного соку — це лише одна із його забаганок. Але тільки не для самого Діокла! Бо хто-хто, а він таки знає, чим зобов'язаний цьому напоєві із звичайної капустини.

...То було десь після десятого року його імператорства. Ночами Діокла мучив глухий біль у животі. Спершу не вельми зважав на те, думав, поболить-поболить та й минеться. Але хвороба не проходила. Навпаки, приступи підкрадалися все частіше і частіше, викликаючи страшну блювоту. Дійшло до того, що просиджував ночі, скорчившись навкуцьки, щоб у такий спосіб хоч якось вгамувати біль.

Накликані з усіх усюд халдеї в один голос пророкували йому швидке одужання, сто років життя, блискучі перемоги на суші і на морі, покору володарів далеких і ще дальших царств, довічну славу і ще багато чого. Вони твердили, що зірка Діоклетіана піднімається все вище, розгоряється все яскравіше і яскравіше. А йому вже не лише вночі, а й удень назоляли болі. Полегшення приносило тільки вино, та й то ненадовго. Але після вина хвороба мордувала ще лютіше. І не будеш же пиячити безпробудно, бо вино палить людину швидше, ніж вогонь свічку.

Діокл почав готуватися до відходу в царство тіней, зовсім занепав духом. Бо царство тіней однаково страшить і простого селянина, і всевладного імператора.

Ось тут і нагодився той старий грек. "Вилікую, — каже, — владико, але за умови, що цілком довіришся мені і виконуватимеш усі мої поради". Він повів імператора на город, показав на капусту: "Ось у ній — твоє здоров'я". І справді вилікував його свіжим капустяним соком.

Навіть не нагородив того грека — не встиг. Помер той. Чи то пора прийшла, чи то хтось із придворних отруїв, боячись його впливу на імператора.

Діокл було й забув про свого рятівника. Аж то через роки хвороба знову нагадала про себе. Може, ще й через це він зняв із себе порфіру і живе зараз ось тут, у Салоні, довіривши своє здоров'я головастій капусті, що її сам і вирощує...

Все нетривке в цьому світі, думається йому, все мінливе. Здається, ще вчора він, Діокл, свято вірив, що кожен його крок — це сторінка історії, кожна його справа — це на всі майбутні віки. Нині ця віра розвіялася, мов туман. Бо не віки — всього кілька літ минуло, а де все те, що воздвигалося за двадцять років імператорства? Хіба запанував спокій у Єгипті після того, як він розвіяв тамтешніх повстанців і розіп'яв їх на придорожних стовпах? Хіба не стали ще лютішими і нахабнішими варвари після стількох його блискучих перемог над ними? Хіба принесла плоди його грошова реформа? А скільки ж то сил було витрачено, щоб запровадити тверді ціни на хліб, на м'ясо, на вино, щоб встановити по всій імперії однаковий розмір заробітку за однакову працю!

Правда, прокуратори провінцій поки що успішно збирають податки за розробленою ним, Діоклом, системою. Але чи ж це надовго? Он уже йому донесли, що в Римі при дворі готується новий едикт про податки.

Хіба що його терми в Римі трохи постоять. Здається, це єдина справа, на яку не дарма витрачено час і гроші.

О, такими термами Діоклу таки можна гордитися! Ніде у світі немає грандіозніших і благоустроєніших. Навіть знамениті досі римські лазні Каракалли відступили в тінь перед спорудами Діоклетіана. Бо й то сказати! У величезні зали його терм одночасно заходить три тисячі чоловік. Це він сам додивлявся, щоб усе там вийшло кращим і тільки кращим, ніж у Каракалли — не лише водопроводи, ванни і басейни, але й гімнасії, бібліотеки, галереї з творами живопису і скульптури, зали для дискусій філософів та літераторів, стадіон, сади, торгові лавки... Постоять терми, а таки постоять.

Хоча хто його вгадає! Он колись Неронові, певне, і спросоння примаритися не могло, що його "Золотий дім" рознесуть до камінчика. А сталося ж. І то не через століття, а одразу ж після смерті імператора. І то рознесли не дикі варвари, а самі ж римляни. Тепер навіть місця ніхто не покаже, де стояв той палац... От і вгадай, як воно повернеться.

Тут погляд Діокла знову зупиняється на капусті. Тепліє на душі: ось що вічне! Еге ж, оця капуста і є вічною. Люди воюють, вбивають, руйнують, а вона собі росте, росте, росте. Вона годує, лікує, тішить зір. Вона однаково потрібна і друзям, і ворогам, і найпершому імператорові, і найостаннішому рабові. От їй таки не буде переводу на землі!

До вух долітає попереджувальне покашлювання охоронця Бранка. Невдоволено підводить голову: кому там ще заманулося порушити його спокій?

Хе, та це сенатор Сервілій з дуумвіром. Чого це сенаторові не сидиться в Римі?

А той уже здаля розпливається в підлабузницькій усмішці, солодко співає:

— Славному Діоклетіанові привіт!

Не помічаючи, а може, й навмисне не помічаючи Діоклового невдоволення, Сервілій повідомляє, що імператори Максимін і Галерій настійно запрошують його прибути до Рима.

— Чого це раптом? — пильно дивиться на гостя Діокл.

— Про те мені невідомо. Просили тільки не затримуватися.

Сенатор витримує погляд Діокла, не відвертає очей. Схоже, підступності ніякої. Виходить, імператори й справді потребують у чомусь його, Діоклової, допомоги. Що ж, хоч-не-хоч, а доведеться їхати.

Через кілька днів розкішний критий екіпаж Діокла в'їжджав у Рим. Одразу ж за міською брамою дорогу йому перегородив збуджений натовп. Судячи з одягу, тут зібралися аж ніяк не багаті. Хоча й до бродяг зараховувати цих людей теж не випадало, бо то здебільшого були

чоловіки кремезні, червонощокі, видно було, що без харчів скніти їм не доводиться. Галасуючи, розмахуючи здоровезним білим стягом із зображеною на ній золотистою хлібиною, люди товпилися біля візка, запряженого віслюком. Візок повільно сунув друкованою вулицею — не зрозуміти, чи то віслюк його тягне, чи то люди підштовхують уперед і візка, і віслюка.

Діокл висунувся з віконця повозу:

— Що тут?

— Та от, — перекинувся з коня начальник його особистої охорони, — не пропускають.

— А ти відтісни їх убік.

— Але це ж пекарі, — розгублено мовив начальник охорони.

— Раз пекарі — тоді інша річ, — буркнув Діокл.

— З пекарями краще не зв'язуватися, — здвигнув плечем сенатор, який сидів поруч з Діоклом. — То такий народ — пекарі. Зачепають — не тільки еділа, а й увесь Рим на тебе нацькують. Адже без хліба ніхто не обходиться, хліб — він для всіх хліб... Та й вони зараз повернуть до пам'ятника Еврісаку. Сьогодні ж якраз день пам'яті Еврісака.

Довелося довгенько плентатися позад гомінливого натовпу, поки той не звернув на бічну вулицю.

Колись Діокл, мимохідь зупиняючись біля пам'ятника Марку Вергілію Еврісаку, глузливо усміхався: це ж заманулося якомусь остолопові зводити восьмиростовий монумент на честь прибудлого грека! Адже всі заслуги Еврісака полягали в тому, що він перший відкрив у Римі пекарню і

випікав хліб. Сміх та й годі! Інші підкоряли царства — і їм нічого, а цей був звичайним пекарем — і йому пам'ятник...

Нині нагадування про Еврісака і ось ця зустріч із загулялими пекарями, які вшановують того, кого вже триста років нема серед живих, збудили в душі Діокла зовсім інші почуття. І він, їдучи головною вулицею вічного міста, знову задумався про те, що саме на світі є насправді вічним, а що тільки на перший погляд здається таким.

Наступний день почався для Діокла й зовсім незрозуміло. Щойно він закінчив сніданок, як з'явився префект Преторія з кількома десятками кінних імператорських охоронців.

— Августі Максимін і Галерій тебе чекають, — сказав.

І поки Діокл гадав, хто ж він зараз є насправді — почесний гість, чи почесний бранець при такому блискучому супроводі, вони прибули до імператорського палацу.

З усього видно було, що Діокла тут чекають. І чекають як бажаного гостя. Перед ним безшумно відчинялися одні двері за другими. Він не бачив очей слуг, які при його появі шанобливо схиляли голови, зате добре помічав заздрісні погляди численних двірцевих дармоїдів — розплодилося тут цього зілля ще більше, ніж було при його владарюванні. У Великому залі — у тому самому, де вершилася доля країн і народів, де творилися найурочистіші акти і найпідліші змови — уже зібралися чи не всі найвищі сановники священної імперії. І всі погляди — теж на нього.

— Цезар Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Август! — загремотів оповісник у лункій урочистій тиші.

Діоклові тепла хвиля так і залоскотала в грудях. Приємно все-таки, коли до тебе виявляють таку повагу й шану! Але... чому ще оповісник

назвав його повним імператорським іменем? Адже він зрікся цього імені в той же день, як зняв зі свого плеча порфіру.

Та вже назустріч ступають Галерій і Максимін, вітаються підкреслено привітно:

— Раді твоєму прибуттю до вічного богообраного міста!

І одразу ж Максимін виголосив:

— Ми з Галерієм, порадившись із найближчими радниками, покликали тебе, щоб сказати: повертайся до влади.

— Твої мудрості і твого досвіду чекають Рим і всі народи світу, — в тон Максимінові урочисто додав Галерій.

Он воно що!

І знову трепетне тепло залоскотало в грудях. Виходить, Рим знову хоче мати його за імператора. Виходить, тут, у вічному місті, де тисячі і тисячі людей пнуться один перед одного, щоб доскочити чинів і посад, де за ласий шмат готові перегризти горло будь-кому, де для досягнення влади не зупиняються ні перед чим, пускаючи в хід підкуп, ніж чи отруту, у цьому місті раптом визнали саме його найдостойнішим владарювати над всім і всіма у священній державі!

На мить аж голова запаморочилася від щастя. Здалося, чує вже гул землі під ногами численних легіонів, які він поведе на завоювання нових країн і народів, щоб примножити багатство і славу Риму...

Але... Але звідки цей глухий біль під ложечкою? Чому він не проходить, цей біль? Ага, це ж він, Діокл, сьогодні не пив капустяного соку. Бо та капуста, яку брав з дому в дорогу, скінчилася ще вчора, а він забув сказати слугам, щоб купили на ринку свіжої. А може, й добре... що

забув сказати. Бо хто зна, яка вона тут на ринку. Вже ж, певно, не така, як на грядках у нього в Салоні, де вже там така...

Ага, це Максимін з Галерієм пропонують йому владу... Ех, якби краще запропонували йому кухоль свіжого капустиного соку. Але хіба вони можуть здогадатися про таке!..

Уже не паморочиться голова. Діоклові якось враз стає абсолютно байдуже до всього. Скоріше відбути та й піти звідси. Адже якоїсь путньої розмови з цими двома у нього все одно не вийде. Бо ж не зрозуміють, де там! Якби ж то хоч раз відчули, як пахне весняна грядка, скопана своїми руками. Чи якби послухали ціркотіння жайвора у досвітній рані...

Витлумачивши його мовчанку по-своєму, августи приязно засокотіли в два голоси:

— Ти можеш повернутися до влади сьогодні.

— З цієї ж миті.

— О, — відповів тихо Діокл, — якби ви могли подивитися на капусту, яку я своїми руками виростив у Салоні, то ви б самі сказали, що мені ніколи не слід цього робити.

Він уклонився і, супроводжуваний здивованими поглядами усіх присутніх, повільно пішов до виходу, де чекав його вірний охоронець Бранко.

Ще до вечора того ж дня екіпаж Діокла покинув Рим і вирушив до Салони.

Гіркота найсолодшого плоду

У великій мисці парує щойно вихоплена з вогню баранина, густий запах прянощів приємно лоскоче ніздрі. Погладжуючи ріденьку сиву борідку, Махмуд задоволено прицмокує:

— Сьогодні, шановний Юсуфе, посидіти нам годину над печенею не те що не гріх, а й во славу аллаха.

Закінчився мусульманський піст, тож у цей день навіть найбільш з правовірних ласують м'ясивом. А купець і власник патхвсала — заїжджого двора — Махмуд чи не найбагатший в Каллурі, може дозволити собі і своїм домочадцям таки добре побенкетувати.

Юсуф схвально киває головою:

— Твої слова достойні долетіти до вух аллаха.

Махмудові сини — два коренасті широкоплечі бородані — в розмову не встряють, як і належить добре вихованим молодим людям. Дочекавшись, доки батько й гість взяли по шматку баранини, вони підсовуються ближче до миски, налягають і собі на печеню.

Синам не зовсім втямки, чого це раптом батько запросив на свято саме Юсуфа Хорасані. Тож із купців, постояльців їхнього заїжджого двора, Юсуф чи не найбільшній. Хіба що живе в них найдовше — уже скоро мине п'ять місяців відтоді, як він прибув у Каллур. Інший на його місці за цей час уже тричі побазарював би та допровадив караван з тутешнім крамом до самого Бідара, столиці їхньої держави. А цей не поспішає — вайло. Тільки й того, що всім цікавиться, всіх розпитує, хоче все своїми очима побачити, ніби від того прибуде його багатства. Он недавно навіть у Райчуру ходив, щоб подивитися, як там у копальнях добувають алмази. Не купляти, а подивитися ходив. Дивак!

Так, Юсуф розумний, добродушний, багато бачив і багато знає, з ним цікаво говорити про всяку всячину. Але хіба цього досить, щоб батько

так заприятелював з ним, ніби з родичем? Інші постояльці — просто постояльці, та й усе, а цього, світлобородого, батько має за шанованого гостя.

Батькові, зрештою, видніше. В його мудрості сини не сумніваються — крий боже! Але все ж таки. До того ж цей Юсуф Хорасані, здається, навіть не мусульманин, хоч поститься і молиться разом з правовірними.

А батько з Юсуфом уже заводять розмову про місцевих ювелірів-алмазників, які володіють особливим умінням оздоблювати зброю. Потім непомітно балачка переходить на інше — про каллурські родовища сердоліку, про торгівлю ним у різних країнах, про вигоди і невигоди від того для Каллуру. Адже тутешні багатства призводять до постійних війн між індійськими державами — Бахманідським султанатом та сусіднім Віджаянагаром. Скільки вже разів долина між річкою Кістною і її правою притокою Тунгабхардою зрошувалася кров'ю тисяч і тисяч воїнів! Скільки разів плюндрувалися дощенту дбайливо оброблені поля, які можуть родити буквально все, що тільки росте на світі...

Синів чекають біля річки їхні ровесники — сьогодні в місті повсюдно ігрища. Отож, як тільки сестра Лейла приносить плетену тацю з виноградом, вони кидають по жмені-другій ягід до рота, дякують аллахові та батькові й поспішають щезнути. Махмуд не затримує, розуміє: молоді, то й не сидиться вдома. Підсовує тацю ближче до гостя:

— Смакуй, шановний, во славу аллаха.

Юсуф неквапно оббирає темно-синє гроно. Мовить:

— Хороша річ — виноград. А все-таки, як на мене, тутешня диня — плід куди солодший і смачніший.

— Хе! — дивується Махмуд. — Мені, мусульманинові, і то в піст диня таки добряче набридає. А ти, виходить, он як її уподобав.

І гукає:

— Лейло!

Дочка тут же з'являється в кімнаті. Певно, чекала, що її покличуть, при вході стояла.

Донька в купця Махмуда красуня: очі сяють, як зіроньки. Біле полотно, перекинута через плече і закручене довкола талії, підкреслює струнку постать дівчини. Ніби ненароком стрільнула очима на Юсуфа — наче вогнем обпекла.

— Ходжа Юсуф Харасані в захопленні від наших динь, — каже Махмуд. — Принеси гостей.

Махмудова дружина померла кілька років тому. То донька Лейла — господиня в домі.

— Е, тоді не буду більше зізнаватися про свої смаки, — ніяковіє Юсуф. — А то лише клопоту завдаю.

— Який клопіт! Мені приємно, що гість так високо цінує плоди моєї землі.

Лейла приносить продовговату зелено-жовту диню. Хвалиться:

— Вибрала найбільшу і найспілішу.

— Дякую, дочко, можеш іти.

Махмуд нарізає диню скибками, підсовує Юсуфові:

— Пригощайся, шановний. Та й у мене, здається, апетит розгорівся. А запахуща ж яка!

Диня й справді цукриста, соковита, так і тане в роті.

— Еге, — задоволено причмокує гість, — у Бідарі таких не знайдеш, дарма що Бідар столиця. Там лише те, що привезуть звідкілясь. А тут — просто з городу. Від такої дині душа співає.

Диня для індійців — як для мусульман, так і для індуїстів — це не просто овоч. Вона служить головною їжею під час тривалих постів. Тому тут у багатьох культах, а особливо в магометанському, диня є найнеобхіднішим атрибутом. Отож вирощування цього овочу, догляд за ним стали справою, благословенною самим аллахом. Господарі один перед одним стараються мати на своїх городах дині тільки кращих сортів, при першій-ліпшій нагоді не вважають за гріх похвалитися ними.

— Шановний Юсуфе, твоя душа може співати до кінця твоїх днів. Це залежить від тебе самого.

— Як це розуміти? — відкладає недоїдений шматок Юсуф.

— А так і розумій, — мружиться Махмуд. — Доки тобі, шановний, бродяжити по чужих заїжджих дворах? Не молодий уже.

— Еге, не молодий. Та що вдію, коли не маю свого пристанища?

— Кажу тобі, що ця справа залежить від тебе самого.

— Якби ж то!

Махмуд витирає руки білою хусткою, уважно дивиться на гостя:

— Е, так ми з тобою натяками вельми довго будемо балакати. Давай поговоримо, як купець з купцем. Ти людина досвідчена, розумна і вдачею незлостива — мені подобаються такі. Знаю, що якби ти захотів, то багато чого зумів би досягти. Отож пропоную тобі свою дружбу й поміч. Бери караван і веди в Дабхол. Товари мої знаєш — овочі, сердолік, оздоблена алмазами зброя. Потім повернеш мені їх тутешню вартість і половину прибутку. А друга половина прибутку твоя. Це не малі гроші, сам розумієш. Особливо для початку. Тобі таке підходить, га?

— Підходити підходить, я ж рахувати вмію. Але якщо вже почали, то давай і далі як купець з купцем: для чого це тобі? В чому твоя вигода?

Махмуд пильно дивиться йому в очі. Обличчя в Махмуда серйозне, навіть урочисте.

— Вигода? В тобі, шановний. Ти і є моя вигода. Коли повернешся з караваном — віддам за тебе Лейлу. Я ж не сліпий, бачу, як вона позиркує на тебе і як ти на неї. А який батько не бажає щастя своїй дитині? І тебе я за ці місяці уже добре розпізнав: ти, можливо, в купецькій справі не дуже багато здобудеш, зате дочка за тобою буде щасливою. Такі, як ти, не здатні на погане.

Западає довга і ніякова мовчанка. Юсуф не знаходиться на слово, бо чого-чого, а такого повороту таки не чекав. І Махмуд розуміє його, не підганяє з відповіддю. Для Махмуда здалося б навіть неприродним, якби Юсуф отак одразу погодився та ще й почав дякувати. Хоча, якщо бути відвертим, то на місці Юсуфа більшість Махмудових знайомих вчинили б саме так.

Але людина серйозна, відповідальна, не обдумавши справи, торохтїти не буде.

Нарешті Юсуф завважує:

— Але ж тобі відомо — я не мусульманин.

— Нашу віру і наші закони ти знаєш не гірше за будь-кого з правовірних. І живеш ти за заповідями Магомета, як і всі ми. Отож у душі ми одновірці. Залишається тільки формальність. Раніше чи пізніше ти її виконаєш. Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди.

Юсуф враз відчуває, що в кімнаті страшенна задуха. Витирає хусткою піт з чола, мовить:

— Вибач, шановний, мені щось зле, я вийду.

Він підводиться і повільно прямує у двір. Там у густій тіні платана біля дзюркітливого арика така зручна лавочка — звичне місце відпочинку господаря та його домочадців.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди..."

Махмудові слова гупають у скроні молотком. Здається, вони відлунюють у високій цегляній стіні, якою обнесено все обійстя купця, і заховатися від них просто неможливо.

Юсуф Хорасані не сідає на лавочку. Повз неї проходить стежкою далі, до цегляної стіни, де за вузькими дверцятами чимала зелена латка городу, навпіл розрізана тонкою ниткою арика. Тут свята святих — володіння Лейли. Сюди навіть хатнім слугам заборонено заходити, хіба що під наглядом когось із господарів. А з постояльців заїжджого двору для одного Юсуфа Хорасані зроблено виняток і дозволено бувати тут, коли тільки захоче. Отож він при нагоді й користується цим, бо затишнішого місця немає, певне, в усьому Каллурі.

Тут, серед запахуї городньої зелені, дихається легко і легко почувається. Знайоме з дитинства степір'я цибулі та моркви, сизуваті капустяні кулачки допомагають хоч думкою полинути в рідний край, хоч

на якийсь час забути, що ходиш по чужій землі і в чужому світі. Бо ж ніякий він не ходжа Юсуф Хорасані, а тверський купець Афанасій, син Микитин.

П'ятий рік водить його доля по дорогах заморських країн. П'ятий рік не чує жодного слова рідною мовою.

Не думав, не гадав Афанасій, що його мандрівка з товаром у Ширванську землю, яка на Північному Кавказі, стане безкінечною і приведе аж у таємний Індостан, де ще не ступала нога нікого з русинів. А воно бач як склалося.

Афанасія і його супутників-купців пограбували біля Астрахані ногайські татари. На березі Каспійського моря хижі кайтаки відняли рештки товару. Скільки не просили руські купці допомоги в ширванського правителя, той нічим не допоміг. Довелося діяти, як випадало. У кого залишилося хоч якесь добро на Русі — той пішов на Русь. Афанасію повертатися ж було просто ніяк: у рідній Твері його чекали тільки борги, які тепер сплатити нічим. Отож при поверненні Афанасія віддали б у холопи, і ходив би в холопах до кінця життя, бо навряд чи роздобув би гроші, щоб сповна розрахуватися з тими, в кого напозичав перед мандрівкою в Ширванську землю.

Звичайно, Афанасій Микитин міг би, як дехто з його супутників-невдах, залишитися в Шемасі, Дербенті чи в Баку або завести сяку-таку торгівлю в персидькому Чапакурі, де було вже й прожив аж півроку. Згодом, може, й зібрав би грошей та й зажив безбідно. Але зустрічі з тамтешніми купцями і їх розповіді про легендарну країну Індостан підштовхнули його на дальші мандри. Підштовхнули дійти до Ормузграда, а звідти на ненадійному парусному судні-таві перепливати підступне море і таки ступити на індійську землю, щоб власними очима побачити цей край.

Індія насправді виявилася зовсім не такою, якою її уявляли земляки Афанасія: благословенного богом, багатою і благодатною землею, розташованою неподалік від раю, де немає ні злодіїв, ні розбійників, ні завидюшників. Афанасій побачив тут таку жахливу бідність простих людей, якої досі ніде не зустрічав. Багатими в Індії є тільки князі та їх поплічники, які селянина нерідко й за людину не вважають. Отож йому, Афанасію, який заздалегідь придбав собі зошит, щоб у ньому писати про побачені чудеса, доводиться тепер писати про речі звичайні й буденні.

В індійській землі господарями почувають себе не місцеві жителі, а прийшли мусульманські завоюовники. Вони намагаються всіх обернути у свою віру. І від нього, Афанасія, вже теж багато разів вимагали, щоб він прийняв "Махмет дені" — магометанство.

Пригадується, ще в перший рік його перебування в Індії джуннарський хан Асад, провідавши, що Афанасій не бусурманин, а русин, відняв у нього єдине багатство — коня. "Переходь у нашу віру, — то й жеребця поверну, і тисячу золотих дам на додачу. А відмовишся — і коня заберу, і ще з твоєї голови тисячу золотих візьму". І виділив чотири дні на роздуми. Добре, що тоді нагодився знайомий скарбник Мухамед та замовив за нього слівце.

Тепер, бач, купець Махмуд свою вудку закинув.

Так, Афанасієві справді подобається Лейла. Він любить спостерігати, як вона старанно порається на городі, навіть допомагає їй виполювати бур'ян. Подобається їй журкітлива мова, її допитливість. За всі роки перебування в Індії він нікому стільки, як їй, не розповідав про свою далеку Русь, про рідну тверську землю. Відчував, що й Лейлі спілкуватися з ним не тільки не обтяжливо, а й приємно. Інакше не виходила б щодня полоти грядки динь якраз у той час, коли він прогулюється по городі.

Але щоб йому з Лейлою одружитися!.. Такого Афанасієві й на думку не спадало. По-перше, він вдвічі старший за дівчину. По-друге, вони

різної віри. А по-третє, і це головне, він зовсім не збирається відмовлятися від повернення на батьківщину, щоб залишитися тут гарипом — чужоземцем — до кінця своїх днів.

О ні, вже краще він буде вічним боржником, невдалим холопом, але у своєму краї, між своїми, руськими, людьми, а не гарипом-чужоземцем, якого може зневажити навіть найостанніший я місцевих жителів. Воно ж і звучить, ніби лайка: гарип.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди..."

Помиляється шановний Махмуд, ой помиляється. Для кожної людини є на світі надійний прихисток, якщо вона не зреклася рідної землі, якщо на ній не тяжіє прокляття краю своїх предків... А його, Афанасієва, душа співатиме куди голосніше від тверської ріпи, ніж від чужого найсолодшого плоду.

Вздовж арика стежечка вузенька-вузенька. По ній досі він прогулювався завжди неквапно, зупинявся біля кожної грядки, любувався буйною зеленню і щедрими розсипами плодів, відпочивав душею. Нині ж крокує розгонисто, раз у раз наступає на огудиння. Нічого не помічає.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди... стугонить у скроні. — Дітися тобі нікуди..."

— Юсуфе!..

Ні, таки треба вертати на Русь. Хай там що — треба вертати. Завтра ж він вирушить зі своїм товаром в Коїлконду, там, чував, базари великі. Спродасться — та й прямо до Дабхола, а звідти — до Ормуза... Багатства він особливого не нажив за ці роки — ну то й що? На дорогу додому вистачить.

Назад через Ширванську землю йому путь закрита, бо там безкінечні війни, там для мандрівника-купця уготована смерть. А от через Кафу на Тавриду, чув, купці дістаються. Тудою й він піде. Аби тільки до Тавриди. А там через Литовську Русь, через Московську Русь та й до Тверської землі.

— Юсуфе!..

Підводить голову — перед ним стоїть Лейла. В її великих чорних очах туманна поволока.

— Я все чула. І те, що батько говорив, і те, що говорив ти...

Афанасій пробує перевести мову на інше:

— Досить одного погляду на тебе — і одразу видно, що сьогодні свято...

Проте Лейла перебиває його:

— Не треба, Юсуфе, я все розумію. Все-все.

І така лагідність та жура в її словах!

Афанасій дивиться на дівчину: а може, це йому тільки так здається? Але вона продовжує тим же тоном:

— Я розумію: ти не залишишся. А якщо й залишишся, то тебе довіку гризтиме гриза. Тобі ночами снитимусь не я, а хтось інший, снитиметься все те, що ти залишив десь там, на своїй далекій батьківщині. І будеш зі мною холодний, як отой сніг, про який ти розказував. Із таким тобою я не зможу бути щасливою. І тобі дати щастя не зможу. То для чого маємо сходитися, якщо це нікому не дасть щастя?

— Лейло!

— Йди собі своєю дорогою. Тільки вирушай звідси швидше — так мені легше буде. І хай тебе аллах збереже і допровадить живого й здорового до рідних місць.

— Прости мені, Лейло...

— Йди, Юсуфе, йди. Я на тебе й крихти образи не питаю. Я знаю: це не ти винний, а доля розпоряджається.

Йому гостро защеміло серце. Почуття невимовної ніжності до цієї чорноокої дівчини враз хлюпнуло в душу, здавалося, розірве груди. Не знаходив у собі сили залишити Лейлу.

— Та йди вже, не муч!... — не мовить, а майже стогне вона і закриває обличчя долонями.

Нарешті він важко ступає крок, другий... Повз Лейлу проходить до краю городу. Уже як відчиняв дверцята в мурі, почув:

— Юсуфе!..

Оглянувся — Лейла простягає йому зав'язану вузликом шматину:

— Візьми.

— Навіщо?

— Тут насіння дині. Ти ж дині любиш. А такого сорту, як у нас, ти, можливо, в усьому світі ніде більше не знайдеш.

— На моїй батьківщині літо коротке, я ж тобі розповідав. Під нашим скупим сонцем дині не виростуть.

— А ти все одно посади — раптом виростуть? Посади, то й мене згадаєш...

...Зеленої весни року 1475 на старовинному шляху із Кафи до Смоленська зупинився караван. Голова каравану московський купець Степан Васильєв, син Дмитріїв та його товариш Гридя Жук заходилися ховати тверського купця Афанасія, який повертав з ними із країн заморських і раптово помер у дорозі. Не віз купець Афанасій із собою ніякої поклажі. З його заплічної торбини дістали тільки списаний зошит та вузлик з якимось незнаним насінням. Зошит починався дивними словами: "Записав я тут про своє грішне ходіння за три моря..."

Купці, які самі не раз ходили з караванами в чужі землі і добре розуміли незвичайність описаної Афанасієм мандрівки, вирішили відвезти записи тверитянина в Москву і передати у двір великого князя Івана. А що робити з насінням — не знали. Бо раптом воно якесь бісівське або хтось із нечистих басурман заляв його в заморській стороні? Отож поклали його в яму разом з покійником та й засипали землею.

Ще того ж дня караван пішов далі через Литовську Русь до Русі Московської. А заблукала хмарина, пригнана вітром, можливо, аж із самої Індії, пролилася теплим дощем на свіжу могилу мандрівника Афанасія, Микитиноного сина.

Спритник із острівця

Сірий осінній день обіцяв стати першим днем його волі.

Дощ монотонно шелестів по очеретяному дахові, але не наганяв смутку. З вузького волокового віконця таким привабливим здавалося широке плесо Ікни, де час від часу виляскували щуки, ганяючись за

дріб'язком. І навіть фортечний мур, що здіймався одразу ж за річкою, виростаючи просто з води, сьогодні був ніби не таким уже й похмурих та грізним.

Умитий, причесаний, у цілій, майже новій сорочці, яку з такої нагоди великодушно подарував йому княжий риболов Денис, скритник Максим почувався мов на Великдень. Вартовий гайдук, спостерігши, як у нього на очах перемінився скритник, якого він завжди звик бачити закіптюженим, нечупарним, у подертій одежині, навіть значуще підморгнув:

— А ти чолов'яга ще ото!

Не зрозуміти було тільки, чи то гайдук радіє з того, що роки ув'язнення так і не доконали скритника, а чи то йому жаль, що цього не сталося.

"Чолов'ягою ого!" Максим був колись. Про це йому казали всі, з ким стрічався. Добрі люди радили не раз: "Кинь ти, Максиме, своє аптекарство та рушай на Січ. Козарлюга з тебе неабиякий вийде".

І мабуть-таки, не знічев'я радили. Але він глухий був до тих порад. Бо відтоді, як відкрив йому небіжчик батько світ аптекарства, для нього нічого іншого вже й не існувало. Дні і ночі просиджував над книгами, над склянками й горщиками, в яких варилося, булькало, парувало всіляке розмаїття. Здебільшого це готувалися навіть і не ліки, а щось таке собі, чому й назву важко було підібрати. Максим просто прагнув доскіпатися, а що з того вийде, якщо змішати оте з тим або скип'ятити оте з сим.

Ні, він був таки добрим аптекарем. Бо йшли до нього не тільки з сіл і з Забрами, а й, траплялося, дубенські міські пихачі завертали. Певно, останні й спричинилися до того, що його аптекарська стежка стала впоперек і мало не привела Максима до загибелі. Міський аптекар Леон, зобачивши в Максимові неабиякого конкурента, розпустив плітки, що той

знається з нечистим і з його допомогою може навіть добувати золото із звичайного піску. Двічі підіслані кимось розбишаки грабували Максимову аптеку, а на третій раз і зовсім спалили її. Поткнувся Максим по допомогу, щоб відновити свою справу, а міські власті йому в одвіт: для того, хто знається з нечистою силою, немає місця не тільки в Дубні, а й на Забрамі. Що було робити? А тут якраз ще кілька сіром нагодилося, княжих холопів, яких управитель з наглядачами довели до відчаю. Згуртувалися, та й потайки шугнули на Запоріжжя — може, шаблями вдасться здобути кращу долю.

Однак не поталанило втікачам: на півдорозі їх перехопили гайдуки якогось пана Фіялковського. Та закували в ланцюги, та від пана до пана — допровадили назад до Дубна, до страшного Владислава Домініка Заславського. А той саме був у крайній люті, бо недавно мав виправу із запорожцями і ті добре почухрали його надвірне військо. От Заславський без будь-якого суду звелів прилюдно розіп'яти втікачів на хрестах вздовж кременецького шляху, щоб тим самим відбити в інших лайдаків охоту до втечі. Живим залишив тільки аптекаря Максима. Зовсім не од жалю залишив, і не тому, що Максим не був його холопом, — хтось із прихвоснів Заславського шепнув князеві, що цей вчений варнак володіє таємницею, як із будь-якої речовини добувати золото. Такий чоловік Заславському був потрібен, ще й вельми. Такий і самому королеві знадобився б. Правда, князь не зовсім йняв тому віри, та все ж...

Заславський так і запитав аптекаря:

— Зможеш перетворити в золото, скажімо, шматок міді чи олова?

Максим, який щойно своїми очима бачив, як розпинали його побратимів-утікачів і вже сам було змирився з неминучістю власної мученицької смерті, враз захопився за цю останню соломинку. Відповів ухильно, але значуще:

— Якщо рідку воду можна перетворити в летюче повітря і в твердий лід, то, певне, можна перетворювати і тверде у тверде. На все ВОЛЯ ГОСПОДНЯ.

— Ти хотів сказати, воля диявола?

— Я сказав: воля господня, княже.

— Нехай, мені все одно... Добудеш золото — буде тобі ще й від мене воля. Скільки просиш на це часу — тиждень, місяць?

Максим розумів, що добути золото з міді чи з якогось іншого металу він навряд чи зуміє. Бо вже й сам не раз пробував цього добитися, та все марно, тільки даремно час згаяв. Але зараз йому саме й треба було виграти час. Виграти час, а там буде видно, як воно ще повернеться. Тому, витримавши паузу — якраз таку, яка здалася йому найбільш переконливою, мовив:

— Роки, князю.

— Що?! — нсвдоволено зламав брову Заславський.

Максим зібрав усю силу волі і не видав себе. Повторив спокійно, з гідністю:

— Роки, князю.

А по хвилі так само спокійно додав:

— Досі, князю, жоден земний владика ще не може похвалитися секретом такого перетворення.

Останнє здалося князеві вагомим аргументом. До того ж полоскотало його самолюбство: виходить, він, Заславський, може стати першим на світі володарем тайни перетворення якоїсь малоцінної речовини в золото! О, для такої гри варто запалювати свічі.

— Тільки щоб без хитрування! — погрозив аптекареві. — Якщо довідаюся, що лайдакуєш і даремно марнуєш час — то вмирати тобі навіть не на хресті, як твоїм друзкам, а наткнути на палю. І то стирчатимеш, поки ворон костей не обкляє!

Аптекарь мовчав. Розумів, що тепер кожне його слово могло тільки пригасити живчик надії на врятування.

А грізний вельможа гримотів. І хоча звертався він безпосередньо до Максима, але то вже було скоріше розпорядження своїм служкам, ніж повеління аптекареві:

— Я дам тобі змогу працювати. І матимеш ти для роботи все, що забажаєш. Але твоя робітня стане віднині і твоїм домом, і в'язницею. Залишити її ти зможеш тільки тоді, як я дозволю особисто. А звернутися до себе дозволяю лише в одному-єдиному випадку: коли здобудеш щось важливе і зможеш мені його показати.

Максимова в'язниця виявилася всього за якусь сотню метрів від князівського замку. Вірніше, то була й не в'язниця — звичайна дерев'яна хата з волоковими віконцями та під очеретяним дахом. Зате стояла вона на островці посеред Ікви — повноводої річки, що вигнулася дугою біля замку. На цьому островці, крім куреника княжого риболова Демида і крихітної вартівні, не було більше нічого. З міщан сюди ніхто ніколи не наважувався поткнутися — як осмілишся, коли тут гайдуки пантрують удень і вночі! Треба бути зовсім без клепки, щоб потикатися, коли князь перед замком заборонив навіть на човні пропливати.

Отож у ту хату йому доставили стільки всілякого причандалля, що він у своїй аптеці колись і третини того всього не мав. Почав Максим мудрувати біля склянок та горнят. А що ж будеш робити? Знав, якщо й випаде нагода втекти звідси, то не так скоро. А щоб дотягти до того "не так скоро", потрібно було трудитися. Бо вартові гайдуки не просто пильнують за ним, а й щодня доповідають кому слід про те, працює аптекар сумлінно чи тільки вдає, що трудиться, аби не опинитися на палі.

Але нуртувала в ньому жилка хіміка-дослідника. Можливо, він був одним з найбільших хіміків свого часу. І багато дослідів проводив з цікавістю, навіть захоплено. Робота стала для нього всім: вона скрашувала дні і місяці ув'язнення, спонукала не дуже помічати скупий харч, глуху самоту, тижнями замкнені двері хатини.

Час від часу він замовляв для дослідів те чи інше: сірку, свинець, живицю, крейду, бурштин, віск, селітру. І жодного разу не попросив окрайця хліба чи ще чогось їстівного.

Вартові звикли до скритника, якого їм було доручено пильнувати і який своєю поведінкою не завдавав їм аніякісінької мороки. Отож згодом все менше й менше додивлялися, коли він заговорював із риболовом Демидом чи просто цілу годину стовбичив при волоковому віконці, ковзаючи задумливим поглядом по річковій гладіні.

А в Максимовій душі жевріла надія про волю. В'язень чекав слушного часу, щоб втекти з острівця. І може, дочекався б. Та тут трапилася ота, здавалося б, непримітна подія, яка змінила скритникові усі плани.

Сталося ось що. Риболов Демид якось привіз із собою на острівець кілька буряків, маючи намір зварити собі в куренику борщу на обід. Але щось там йому не випало, а наступного дня його знов кудись погукали. Словом, буряки лежали та й в'янули. Були б вони викинуті, як непотріб. Але тут їх запримітив Максим і попросив дати буряки йому. А через якийсь час скритник почувався на сьомому небі: йому пощастило

виділити із бурякових коренів... цукор! Точнісінько такий же цукор, як той, що його привозили заморські купці і за який правили шалені гроші. Щоб не сумніватися у своєму відкритті, Максим навіть замовив через вартових, аби йому прислали дрібочку справжнього заморського цукру для порівняння. Ретельне дослідження підтвердило, що дорогі заморські солодощі нічим не відрізняються від добутих ним, Максимом, із звичайного буряка.

Отут і засвітилася для скритника обіцяна йому воля! Адже він розумів значення свого відкриття.

Через вартового гайдука попросив негайно сповістити князя, що має сказати йому щось вельми важливе.

Сірий осінній ранок обіцяв стати першим днем його волі.

Заславський не забарився. Високоносий човен із двома гребцями вмить доправив князя до острівця, де вартові гайдуки лозинами вигнулися перед ним у догідливості.

— Ну, показуй! — звелів князь Максимові.

Аптекарь підвів його до столу:

— Ось!

На незастеленому столі лежали дві грудочки цукру.

Заславський зиркнув на стіл, на Максима, потім знову на стіл. Нетерпляче стелував плечем:

— Гадаю, ти мене покликав не для того, щоб показати оці дрібочки цукру?

— Саме для того.

— Що?!

Максим, вдаючи, що не помічає його роздратування, пояснює спокійно:

— У цих двох грудках цукор цілком однаковий, в усьому однаковий. Тим часом ось цей цукор — привезений з-за моря, його приніс сюди вартівник на моє прохання. А ось цей — виготовив я із звичайнісіньких буряків, з яких щодня борщ варять...

Заславський перервав його:

— Ми, здається, домовлялися про золото.

— Я відкрив простий спосіб добування цукру, а це не менш важливо. Вам відтепер не треба буде купувати цукор у прийшлих купців, адже буряків на тутешніх землях можна сіяти скільки завгодно. А моїм способом можна виготовляти цукру стільки, що він стане в кожній хаті звичайним, як хліб... Ну й в одночас прибуток від цього буде, як же — це те ж саме золото.

Обличчя Заславського набрякло кров'ю:

— Я князь, а не купець! І не мені бабратися в якихось буряках, коли в мене стає золота і на заморський цукор.

— Але ж це буде благом для всіх людей землі нашої! Це ж...

Проте пихатий князь уже подався до дверей. Що йому благо людей, з якими живе на одній землі! Бракувало, щоб ще від турботи про інших у нього боліла голова. Досить того, що вона болить від гультіпак, яких

збурих Хмельницький. Он завтра йому, Владиславу Домініку Заславському, вести проти них військо.

А Максим стояв біля столу, де лежали дві дрібочки цукру, і з надією чекав, що князь таки зрозуміє...

...Мине понад сто осеней, і в 1747 році німецький вчений-хімік Маркграф повідомить світ про те, що він у коренях буряків відкрив точно такий же цукор, який одержували із цукрової тростини. Але і це відкриття теж далеко не одразу прислужилося для блага людей. І лише у 1799 році учень і послідовник Маркграфа хімік Ахард побудує малюсіньке підприємство і вперше одержить три центнери бурякового цукру...

...Максим чекав, що князь таки зрозуміє його і повернеться. Але той не повернувся. Сідаючи в човен, кинув старшому варті:

— Халупу спалити!

— Як? — оторопів старший гайдук.

— Вогнем! Зараз! І то разом з отим бидлом!..

Коли човен з князем Заславським підпливав до замку, над острівцем на місці скритникової робітні-в'язниці круто звився вгору вогненний ожеред. Очеретяний дах палахкотів, аж гуготів, ніби й зовсім перед цим не мок під дощем.

Сірий осінній день став останнім днем аптекаря Максима.

Сувенір із Козакії

В передобідню нору вулицею села на змиленому коні проноситься вістовий. І одразу від обійстя до обійстя, від гурту до гурту лунає команда:

— Рушай!

Галасують погоничі, риплять вози, тут і там чується груба солдатська лайка. Рештки шведського війська поспішають з України до турецьких володінь, де сподіваються знайти притулок, щоб хоч якось оговтатися після нищівної поразки під Полтавою.

Серед утікачів — і словацький посол до шведського короля Карла XII, протестантський єпископ, або, як він сам себе називає, суперінтендант Данієль Крман. Для нього дні відступу шведів стали суцільними чорними днями. Адже після полтавської битви згасла остання надія на обіцяну королем допомогу словакам і угорцям у їх боротьбі проти австрійського поневолення. Тепер Крману якщо й пощастить дістатися в рідну Словаччину живим і здоровим, то австрійські власті ніколи не вибачать йому цього посольства і співчуття землякам-повстанцям.

Коли зринула команда "Рушай!", пан суперінтендант якраз міцно спав. Бо всенюку минулу ніч трясся на возі, в село в'їхали, як уже зійшло сонце. Тож добре стомився. Проте як тільки слуга доторкнувся до плеча, одразу ж підхопився — за час посольства звик уже до такого кочового життя. Сполоснув криничною водою обличчя, зібрав у подорожню валізу свої небагаті пожитки — крихти від усього того багатства, яке розгубив у многотрудній дорозі — та вже й до виходу. А в дверях лице в лице стикається з господинею — кругловиною молодницею років тридцяти.

— Уже їдете, пане? — запитує вона, осмикуючи рукави полотняної вишиваної сорочки.

— На жаль, треба їхати, — буркає у відповідь Крман. Буркає для годиться, бо чого-чого, а до балачки зараз не має ані найменшого бажання.

— Чого ж так поспіхом? Погостювали б ще.

Зиркає на пана посла якимось так загадково, що й не зрозуміти: чи то справді від щирого серця говорить, а чи лукавить.

Хоча чого б то їй лукавити? Вранці, як ставали на постій, була сердитою, невдоволеною. І зовсім не приховувала невдоволення, хоч могла б і остерегтися — мало чого можна чекати від незваних-непрошених. А тепер бач! Певно, уже встигла розпитати про нього, Крмана, у його слуги, то тепер і повага та приязнь з'явилися. Бо хоч вони й різної віри, а пошанування чисто людське має ж бути: не кожен же день зупиняється у її простій селянській хаті поважний єпископ.

Здається, така дрібниця — привітне слово. А Крман відчуває, як щось затеплилося в душі. І повторює на цей раз уже щиро:

— На жаль...

Правда, молодиця вранці так і не сказала толком, де її чоловік. Чи то в мазепинцях, чи то серед тих, хто зараз переслідує шведів. Та й дітей — двох синьооких донечок — спровадила до комори і там зачинила.

Але не треба приглядатися до того, що було, а більше дивитися, що зараз є.

— На жаль...

— Дозвольте вам хоч подаруночок на дорогу, — спохоплюється молодиця. — Я ось зараз...

Знову загадково зиркає на нього, мчить у город та вже й вертає з невеличким блідо-зеленим гарбузом.

— Візьміть, — простягає. — Молодий ще, правда, не вилежаний, але буде згадка.

Поки Данієль Крман розмірковує, що й до чого, гарбуз опиняється у нього в руках. А молодиця, кинувши "З богом, паночку!", заходить до хати й причиняє за собою двері.

Таки дивний народ у цій Козакії. Дивний і незрозумілий. Пан посол ось уже скільки часу приглядається до тутешніх людей, а їхня вдача так і залишається таємницею.

То, пригадується, торішньої осені жителі села Лукнів при зустрічі піднесли хліб з покладеною зверху сіллю, а також рибу, мед і сир. Піднесли, правда, не особисто йому, Данієлю Крману, а гетьманові й королю, але все одно така зустріч приємна і пам'ятна. Король Карл тоді теж подивувався звичаєві цього народу. Проте прийняв дари й на очах тих, хто їх підніс, відламав хліба і з'їв його, скуштувавши при цьому й інших ласощів цієї землі.

Потім швед-квартирмейстер, сміючись, базікав, нібито Мазепа навмисне намовив жителів Лукнова вийти навстріч королеві з такими дарами, щоб тим самим ще більше заприятелювати з Карлом. Що ж, можливо й так. Але правда й те, що сам пан гетьман не зміг би придумати шанування хлібом-сіллю, якби такого звичаю в Козакії не існувало.

Однак у тому селі таких, хто вийшов зустрічати короля і гетьмана, було небагато. Переважна більшість лукнівців при наближенні шведського війська постаралася втекти чи сховатися. Дехто це робив у такому поспіху, що не встиг забрати з собою нічого з пожитків. У хаті, де

тоді зупинився на постій він, Данієль Крман, та його супутники, теж нікого з хазяїв не було. Зате...

Пан посол відкриває величеньку валізу, дістає товстого цупкого зошита, в якому ось уже другий рік ретельно записує свої подорожні враження, гортає сторінки. Ага, он позначка: "17 листопада 1708 року". Це ж якраз той день. От що значить записувати! Заглянеш згодом — і ніби воскресає перед тобою давно минуле. А дехто, нерозумний, поглядає на нього, як на дивака, коли пан Крман день у день скрипить пером, схилившись над зошитом у вільну годину.

Приплямкуючи губами, Данієль Крман повільно перечитує запис під позначкою "17 листопада 1708 року": "...Але ми знайшли прибудного вола, а також овець, півнів, борошно й хліб. Отож усю ніч пекли хліб, баранину й воловину, готуючи харчі на дорогу. Вчорашнього дня ми також за один імперіал придбали горнець меду, з якого ризький купець приготував медовуху. Так учорашнє блукання, яке завело нас сюди, принесло щастя..."

А може, то здійснилися тодішні побажання лукнівських жителів? Адже, підносячи королеві хліб, сіль та інші дари, вони набажали його величності і всьому боголюбивому шведському воїнству добра і благополуччя.

Як би то не було, дивний дарунок селянки, збудивши приємні спогади, помітно поліпшив настрій панові суперінтендантові. Ніби поменшала гіркота безславної втечі в гуртах шведських недобитків, ніби полегшав тягар цієї вимушеної мандрівки, якій, здавалося, уже ніколи не буде кінця-краю.

Данієль Крман замуликав собі під ніс рядки однієї з Соломонових пісень: "Ось зима уже минула, дощ пройшов, перестав" і зібрався було навіть записати в пам'ятний зошит про цей несподіваний подарунок української молодиці. Але, зиркнувши на візника, який нетерпляче

перебирає віжки, Крман примовкає, хутенько кладе до валізи зошита і гарбуза, поспішає сісти на воза. Нехай уже, запише іншим разом, бо зараз таки справді ніколи, он уже й так їхатимуть останніми.

Можливо, пан словацький посол таки довів би сувенір із Козакії до себе на батьківщину. Але трапилася пригода. У невеличкому селі Іванівці старий козак, у хаті якого зупинився Данієль Крман, запримітивши в суперінтенданта недоспілого гарбуза, не стерпів, поцікавився:

— Для чого пан возить його з собою?

— То річ, дорога моєму серцю, — відповів єпископ.

— Але ж такого добра повно на городі будь-якого селянина.

Крман пояснив:

— Це не просто гарбуз, це — дарунок.

І розповів про те, як цей гарбуз подарувала йому на розвітання господиня однієї з хат, де він мав постій.

Вислухавши розповідь, старий раптом присвиснув:

— Оце так подаруночок!

І засміявся, аж за живіт ухопився.

Крман нерозуміюче глипає на нього — не може добрати: що ж він такого сказав, щоб від цього давитися сміхом?

А козак, витираючи долонею сльози, так і заходиться:

— Ой, не можу!.. Дарунок... Ха-ха-ха! Ой, не витримаю!..

Нарешті вгамовує сміх, вибачається:

— Даруйте, пане... Тільки ж ота молодиця піднесла вам гарбуза не для пошанування, а зовсім навпаки. Бачите, у нас на Україні є така заведенція: коли дівчина хоче сказати парубкові, який сватається, що не любить його і не бажає стати його дружиною, то дарує йому гарбуза. Отож, пане, можете самі судити, що означає ваш гарбуз.

— Ось воно як! — виривається у посла.

Хотів тут же пошпурити гарбуз на долівку. Однак стримався: не личить йому, єпископові, виявляти в простолюдинів на виду свої почуття. Не годиться.

Звичайно, злостивий вчинок тієї жінки заслуговує осуду. Над ким здумала збиткуватися — над послом, до якого виявляє повагу сам король, не кажучи вже про його міністрів. Над послом, якому охоронний лист видав його світлість гетьман Мазепа, правитель цієї землі. Але, з другого боку, їй, сільській жінці, певно, зовсім байдуже, що мала справу з поважним послом. Для неї що чужинець-солдат, що чужинець-посол — однаково чужинець.

Про людину найкрасномовніше розповідають її вчинки. На жаль, вчинки шведських вояк, з якими волею Всевишнього мандрує він, Данієль Крман, аж ніяк не назвеш гідними похвали. Хіба мало солдати вбивають, палять, грабують у тих поселеннях, де зупиняються на постій? В кожному селі — загарища, в кожному селі — насильство.

Через усю Козакію чорна дорога простелилася.

Якщо вже зовсім одверто, то і він, суперінтендант, для тутешніх жителів не кращий від своїх одновірців-шведів. Його люди теж не

зівають, коли десь випадає щось урвати. Ось хоча б у згадуваному вже Лукнові, де короля хлібом-сіллю стріли. Адже і вола, і овець, і півнів, і борошно знайшли вони тоді не серед поля, а таки на хазяйському обійсті. І забрали з собою все, до останньої крихти. То хіба тому хазяїнові не однаково, хто його пограбував?

А який гість, така й повага до нього...

Данієль Крман, намагаючись здаватися якомога байдужішим, повільно викладає гарбуз із валізи на лаву.

— Нехай поки що полежить, — каже.

І вдає, що дуже зайнятий — старанно скрипить пером, щось записуючи в зошит. Та все не підводить очей, щоб не стрічатися з поглядом господаря хати. Чогось ніяково почуває себе перед цим сивовусим представником дивного народу Козакії, душу якого він, Данієль Крман, здається, нарешті починає розуміти...

Цибуля для запорожців

Данька не будили — він сам устав спозранку. Батько з матір'ю вже були на ногах, ніби й не лягали звечора. Мати щось там совгалася при печі, а батько порав худобу. Помітила мати, що син уже сновигає по хаті, кинулась будити й Наталку. А Яринки не чіпала — нехай поспить, бо ще зовсім недоросла, все одно толку ніякого з її раннього вставання. Але Яринка теж продерла очі і підхопися ще скоріше від Наталки.

Батько заглянув до хати:

— О, скільки помічників! Не менше, як у кошового.

Мати спитала:

— Будемо снідати зараз чи вже аж потім?

Данько позіхнув:

— Хай уже потім. А то ж кусень в горло не полізе.

— Еге, — хихикнула Яринка, — Наталка спросоння ще ложкою до рота не вцілить.

— Раз круг так вирішив, то так і бути, — сказав батько. — Тоді гайда на город. Воза я вже вирихтував.

Данько взяв у сінях заступ і споришистою стежкою попрямував до широчезної грядки, яка щетинилася соковитим цибульним степір'ям. Рясна роса обпікала босі ноги, але хлопець не звертав на те ніякісінької уваги. Ще б! Стане він сикати чи охати від росного холоду, коли не тільки сестри, а й сам батько вважає його майже зовсім дорослим, до всіх своїх діл залучає. Козак має бути козаком, а не квашею.

Правда, про справжнє козакування батько з ним мови ще не веде — вважає, що Данькові рано на Січ. Та й взагалі батько каже, що добрим господарем бути честі не менше, ніж добрим січовиком. Але навчив Данька і на коні вправно скакати, і шаблюкою лозу рубати, і з пістоля стріляти. Каже, при теперішнім житті ніколи не вгадаєш сьогодні, що може знадобитися завтра.

Колись батько сам був на Січі, морем на турка ходив, був поранений. А потім залишив свій курінь, одружився, поселився ось тут, на Запорізьких Вольностях, неподалік нової столиці славного Війська Запорізького та й став господарювати. Найдужче припало йому до душі городництво. Бо то справа і цікава, і прибуткова, і побратимам-січовикам на руку: свіженькі овочі до столу ніколи зайвими не бувають, а ще й на зиму цибулі, та часнику, та моркви ото скільки треба!

Сьогодні Данько з батьком повезуть на Січ зелену цибулю. Оцю всю грядку треба викопати. Через тиждень підоспіє цибуля на другій грядці, а згодом — ще на іншій. Батько з матір'ю так і садили, щоб аж до половини літа цибуля була все зеленою й зеленою, аби мати що возити січовикам.

Данько поплював у долоні, почав підкопувати крайній рядок. А вже й Наталка з Яринкою тут як тут: обережно, щоб не перервати степір'я, витягують цибулину за цибулиною, пучкаминосять на подвір'я. Там, у потічку, що струменить від джерела, мати полоще ці пучки, а батько вкладає їх на воза.

Та ось нарешті цибулю викопано, перемито і вкладено. Поснідавши, Данько запрягає буланих коней, береться за віжки. Батько сідає на віз поруч з Даньком, каже:

— Поганяй.

Данько хвацько хльоскає батоном у повітрі, вйокає. І віз викочується за ворота.

Яринка біжить поруч з возом, нагадує:

— Не забудьте, татоньку, не забудьте: мені — червоного кісника, Наталці — коралі, а мамі крамну хустину. Не забудьте, татоньку, червоного'...

— Як же, тільки червоного! — обіцяє батько. — Куплю, якже!.. Зайду до Янкеля в ятку й куплю.

Дорога знайома: спочатку вздовж в'юнкого потічка, потім степом, а там через Довгу балку, через другу — Вербову, та вже й до берега річки Підпільної рукою подати... Правда, до другої балки дісталися аж опівдні, бо то тільки на словах скоро та гладко, а їхати таки треба, та треба. Тут

вони завжди зупинялися біля затіненого вербами джерельця, напували коней, підкріплювалися самі, щоб уже потім, на Січі, одразу не лізти до торби по сало.

Однак цього разу перепочинку не вийшло: у балці кишіли кишма пікінери. Вартові зупинили їхнього воза ще при спускові в балку, звеліли:

— Ану повертай голоблі! Нічого тут!..

Батько перехопив у Данька віжки, вйокнув на буланих, намагаючись відтиснути вартових і проїхати повз них. Але ті вхопили коней за вуздечки, погрозово брязнули зброєю.

— Ти що, глухий?! — гаркнув старший. — Сказано повертай — отож і повертай.

Другий вартовий вилаявся:

— Захотілося скуштувати кия.

Стримуючи гнів, батько мовив:

— Ви, певно, забули, що перебуваєте не у своєму форту, а на Запорізьких Вольностях.

Старший зареготав:

— Були вольності, та й загули. Уже по Січі досі плуг походив, а він ще про вольності торочить.

Раптом його осінила думка:

— А втім, проїжджай, проїжджай. Може, твоя цибулька якраз там і знадобиться.

— Еге, — підтакнув другий, — на юшку.

— Чи й посадити на свіжозораній грядці, щоб піросла...

Батько гнав коней щодуху. Вже піна летіла з них, а він гнав. Певно, булані так би й попадали з ніг, якби ще промчав версти зо дві. Але враз виявилось, що далі їхати нікуди: і гора, де при шинках завжди відпочивало та веселилося козацтво, і передмістя у видолінку при Підпільній були зайняті царициними військами. Поглянув батько на той берег річки — і застогнав: на місці таких знайомих башт, пушкарні, куренів, на місці всієї Підпіленської Січі горбатилися купи мотлоху.

— А де ж?... Де?..

Із гурту гусарів, що товкся неподалік воза, уїдливо підсміхнулися:

— Накивали п'ятами славні лицарі запорозькі. Побачили нас — і немов корова язиком злизала.

— Побудь при возі, — наказав батько Данькові. — Мушу про все когось із наших розпитати, а не цих зайд.

Скочив з воза, з-під кулика сіна, втовченого Даньком за дорогу, витяг пістоль, засунув під сорочку та й пішов до мосту через річку Підпільну.

Данько чекав довго, а батько не повертався й не повертався. І хлопцеві все більше закрадався в душу страх.

А довкола таке зчинилося! Гамір, говір, сварки, сміх, лайки... Війська видимо-невидимо, як риби на тирлі. Певне, цариця Катерина всіх своїх вояк прислала сюди, щоб розтоптати Січ. Он як заповзято галасують.

Корчімка дядька Михася, де вони з батьком зупинилися, коли минулого разу приїжджали на Січ, пограбована, у ній вже господарюють напіндючені гусари. А де була Янкелева ятка — так взагалі голе місце. Не видно й самого хазяїна ятки — привітного, послужливого, добродушного, який щоразу повторював на розвітання: "Тільки не минайте бідного Янкеля!" Це в нього батько збирався купити подарунки домашнім: матері — хустку, Наталці — коралі, а Яринці — червоного кісника.

Від гармидеру аж у голові гуло. Данько зіщулився на возі, притулився до кулика сіна, щоб бути непомітнішому. А батька все не було й не було. І час тягнувся так повільно.

Коли це враз:

— Данько!

— Га? — скинувся хлопець.

Біля воза, взявшись рукою за люшню, стояв довгов'язий вусатий дядько і дивився на нього з-під нахмурених кошлатих брів. Хлопець раніше ніколи не зустрічався з цим вусанем, тож немало здивувався, що той назвав його по імені.

— їдь додому, Даньку, — мовив дядько. І було в його голосі щось таке, від чого Данькові стало холодно.

— Батько велів...

— Я знаю. Але треба тобі їхати. Зараз же. Ти мені вір — ми з твоїм батьком давні друзі, з одного куреня.

Він озирнувся довкола, нахилився до хлопця, майже пошепки видихнув страшні слова:

— Батька твого... повели... В ланцюги закували, іроди!.. Батько твій хорунжого Дичка... з пістоля... Дичко зрадником виявився, продався, своїми руками допомагав царициним пікінерам Січ руйнувати... То твій батько його з пістоля...

— Тату! Батечку!.. — вирвалося в Данька.

— Мовчи! — застеріг той. — Кусай собі руку, а мовчи, бо вони й тебе не пожаліють... Кошового нашого, Калнишевського, теж, кажуть ланцюгами скрутили... Кріпися, козаче, і повертай додому. Тобі треба жити. А це ось, — повів рукою на руїни Січі, — запам'ятай. Щоб до кінця своїх днів не смів забути!..

Однак Данькові довелося їхати не додому, а в протилежний бік. Бо на віз, вантажений зеленою цибулею, уже встиг накинути оком один із синьомундирних вояків — безцеремонно всівся поруч з Даньком і закомандував:

— Поганяй до мосту!

Ще й задоволено потер долоні:

— Не інакше, як сам господь бог послав тебе нам у нагороду за труди праведні. Ото вже зрадять у полковій кухні.

— Дядечку, — спробував було відмовитися Данько, — але ж мені...

Однак синьомундирний не дав йому договорити:

— Слухайся, якщо тобі старші кажуть! І витри сльози, не скигли: за твою Цибулю унтер тобі заплатить не згірш перекупника. Ти ще від радості затанцюєш.

Йому, бач, і на думку не спадало, що цибуля ця привезена зовсім не для перекупників, які постачали харчами царициних вояків.

Біля самої річки синьомундирного хтось погукав. Певно, то був якийсь його начальник чи приятель, бо цей одразу ж скочив з воза і пішов до нього, кивнувши Данькові:

— Ген за мостом справа — полкова кухня. Поганяй прямо туди. Скажеш, Савельєв припровадив. А я не забарюся, підійду.

Коні копитами вже цок-цок по мосту.

"Може, твоя цибулька якраз там знадобиться", — гугонять Данькові у вухах слова отого вартового з Вербової балки. І запекло в грудях, вогнем запекло. І загупало в скроні: батька закували в ланцюги, його, може, вже й живого немає, а він, Данько, везе за це царициним воякам зелену цибульку. Щоб ласували, та ще з більшим старанням топтали Запорізькі Вольності...

— Тр-р-р! — шарпає віжки посеред мосту. Шарпає так, що булані мало не дибки стають і осаджують назад.

Данько зривається на ноги, обіруч хапає зелено-сизе цибуляне степір'я і прямо з воза жбурляє в річку. Жбурляє ще і ще, і ще. Хапає оберемком — скільки здужає підняти. Хлюпотить у воду цибуля ний град.

— Диви; збісилося хлопча! — вигукує хтось. Не то на правому березі вигукує, не то на лівому.

А він хапає обережком — і з мосту, хапає — і з мосту. Вже вся річка зеленим пойнялася. Вже залишилося цибулі тільки на раз-два вихопити.

— Ах ти щеня!..

Удар кулачиська не був болючим. Просто хитнувся чи то віз, чи то міст, чи то світ, підкосилися Данькові ноги, попливли перед очима кола: то цибульно-зелені, то вже сині, як мундир царициного вояка, то кров'яно-руді...

І враз невідь-звідки долинув тоненький Яринчин голосок: "Мені — червоного кісника... Не забудьте, червоного!.."

День ріпки

Дітям весело. Та й чого б то ні? Турбот поки-що ніяких, а трава зелена, а сонце тепле — от і весело. Засмаглі, аж руді, вони ведуть коло, ціпко взявшись за руки і витупуючи босими ноженятами. Дружно виводять:

Зеленая ріпко,

Держись кріпко!

Чий батько ріпку крав?

Чия мати варила, —

Бодай її вдавило!

Чиї діти їли, —

Бодай понімили!

Всередині кола, намагаючись його розірвати, бігає біляве дівчатко в благоденському полотняному платтячку, з якого вже явно виросло. І теж захоплено галасує:

Зелена ріпка.

Держись кріпко!..

— Агей, горобці-цвіркунці, — гукає Ліванов, — гайда до мене!

Дітлахи одразу ж забувають про гру в "ріпку", табунцем підступають до нього. Не остерігаються — звикли. Знають: дядько Михайло їх не зобидить.

— То хто сьогодні ще не куштував справжньої ріпки? — питає.

Дівчатка й хлопчики навперебій якають:

— Я!.. Я!..

Ліванов усміхається куточками губ:

— Тоді ходімо грядку полоти.

— Ура!.. — задоволено здіймає руки вгору малеча.

Така робота всім до душі. На неї діти й сподівалися, коли їх погукав дядько Михайло. Тож вони майже підтюпцем пускаються поперед Михайла Георгійовича на його город. Прямісінько до тієї грядки, яку вже "прополювали" не раз. Дружно беруться за діло — у ріпок так і тріщать зелені чуби.

— Дядьку Михайле, — мружить до Ліванова допитливі голубі оченята веснянкувата Катря, — а цього у вас ріпа завжди така солодка? Цого, га?

— Цого? Цого? — передражнює її Данилко, найстарший у їхньому гурті. — А того, що дядько Михайло свій город навесні медком кропить. Правда, дядьку?

Ліванов сміється:

— Та яким там медком!

— Е, не кажіть, у селі всі це знають.

— Раз знають, то хай уже буде так, — погоджується той. — Та ви рвіть, рвіть більше, ріпка — вона всім тільки на користь, то чого ж її не рвати?

У професора землеробства, колезького асесора Михайла Георгійовича Ліванова сьогодні великий день: йому принесли його книгу "Про землеробство, скотарство та птахівництво", щойно видрукувану в Миколаєві. І це не просто нова книга, не просто додалася ще одна до тих, які він написав — це своєрідний підсумок його багаторічної праці, якій віддано всі сили, всі знання, всі поривання душі.

Здається, зовсім недавно він, випускник Московського університету, сповнений честолюбних задумів і мрій, з головою поринув у роботу. Він щиро вірив, що йому при його знанні та енергії пощастить зробити справжній переворот у сільському господарстві рідної країни, яке ледь зводило кінці з кінцями. Вірив, що Російська імперія, маючи такі обширні землі і працьовитий люд, при застосуванні науки у веденні землеробства врешті-решт виб'ється із віковичних злиднів, заврожаїться полями і нагодує всіх голодних.

Щоб перейняти досвід землеробства і тваринництва більш розвинених європейських країн, Михайло Ліванов їде в Англію, збагачує свої знання в Оксфордському університеті. А на батьківщині ставить сотні власних дослідів.

Слава про талановитого молодого агронома дійшла до вух першого вельможі Російської імперії князя Потьомкіна. І той, не роздумуючи довго, запросив Ліванова стати професором Катеринославського університету, обіцяючи своє високе покровительство і всіляке сприяння в науково-дослідницькій роботі. Ну як було не погодитися на таку звабливу пропозицію!

При згадці про те, як його, знаючого, але мало досвідченого в життєвих справах вченого, безсоромно обвели навколо пальця, Ліванов гірко всміхається. Бо обіцянки високого сановника так і залишилися лише обіцянками.

Почалося з того, що тоді в Катеринославі, як з'ясувалося, університет ще не був відкритий. Отож у цьому місті професорові робити було абсолютно нічого, і Ліванов поїхав до Миколаєва. А з Миколаєва, де теж роботи не знайшлося, довелося мандрувати у ближнє село Богоявленське.

Зате вже тут, у Богоявленському, відкрився нарешті простір для роботи. Та настільки широкий, що спочатку Михайло Георгійович просто не знав, за що й братися. Бо за що не візьмися — треба починати фактично з нічого.

Але ж самому руки до всього все одно не дотягнуться. І він обрав інший шлях: узявся створювати в Богоявленському сільськогосподарську школу. Рівнятися не мав на кого, бо його школа була першою такою в усій Російській імперії. Сам добирав учнів, сам писав для них підручники із сільськогосподарських наук, сам турбувався і про долю своїх вихованців. А коли випадали вільні дні — мандрував по ближніх і дальніх околицях,

вивчав ґрунти, природу, досліджував багатства краю. Йому щастило: він став першовідкривачем тутешніх покладів кам'яного вугілля, залізних і срібних руд, мармуру.

О, князь Потьомкін не обходив його своєю увагою. Щоразу, вислуховуючи повідомлення Ліванова про те чи інше його відкриття, давав розпорядження використати це відкриття належним чином. А Михайлові Георгійовичу, здоров'я якого катастрофічно погіршувалося, незмінно обіцяв "пенсіон і лікування на казенний кошт". Вчений, постійно відчуючи матеріальну скруту, покладав великі надії саме на цей "пенсіон". І трудився ще ревніше, втрачаючи рештки здоров'я. Щоб догодити Потьомкіну, він навіть оцю свою підсумкову книгу ще в рукопису присвятив "Його Світлості Священної Римської Імперії князю, армії її імператорської величності генерал-фельдмаршалу і кавалеру Григорію Олександровичу Потьомкіну".

Казав пан, кожух дам...

Тепер уже й обіцяти нікому. Після смерті його світлості залишився хворий Ліванов напризволяще. Закрито й сільськогосподарську школу — його дітище. Підточений злими болячками, професор, хоч йому ще й п'ятдесяти років не виповнилося, став нікому, абсолютно нікому не потрібним. Навіть друзі тепер майже всі відцуралися. Ото хіба що зрідка навідається хтось із колишніх учнів та для годиться запитає про здоров'я.

Єдина втіха — оцей город, де він чаклує над грядками днями й ночами, якщо болячки хоч трохи відступаються. Випробовує сорти, перевіряє результативність запропонованої ним же сівозміни, доскіпується, як збільшити врожайність ячменю і проса, жита й пшениці, гречки і ріпки, як підвищити родючість ґрунту. Своє тверде переконання в тім, що немає землі, яка при розумному обробітку залишилася б неродючою, він ось і в книзі висловив на чільному місці.

Та найбільше уваги Михайло Георгійович приділяє грядкам, де росте ріпа. То його особлива турбота — ріпа. Скільки років вирощує, а не перестає захоплюватися цим овочем, вважаючи його кращим від усіх інших. І не тільки тому, що ріпа є чи не головним харчем селянина і що нею відгодовують овець та іншу худобу, а що вона і сама завжди врожайна, і добре "готує" фунт під усі зернові культури: посіяні після неї і ячмінь, і жито, і пшениця, і всяка інша пашниця родять гарно.

Правда, тепер за кордоном, та вже де-де і тут, у них, пробують вирощувати заморський овоч — земляні яблука, або, як ще їх називають, тартуфелі. Овоч цей досить смачний і поживний, він, безперечно, коли достатньо розмножиться, то й ріпу потіснить. Але те якщо й буде, то тільки колись. А нині Русь, як і тисячу років тому, здебільшого таки ріпою харчується. Недарма ж мовиться: ріпу варять, ріпу парять, ріпу всякою їдять. А ще кажуть: горох та ріпа — спокусна втіха: хто не йде — урве.

З легкої руки Ліванова у Богоявленському тепер на всіх городах ріпа — головна. І то найкращих сортів. Однак така смачна, як у нього, більше ні в кого не родить. Дітвора всерйоз вірить, що Михайло Георгійович свої грядки навесні поливає медовою ситою...

— Дядьку Михайле, а вам ріпки намити? — зголошується веснянкувата Катря. У неї здобичі — повна пелена.

— Дякую, дитинко, але я тільки варену споживаю, — мовить Михайло Георгійович.

— А мама казали, якщо сиру гризти, то будуть зубки білесенькі й міцні, як у мишки.

— Це коли змалечку гризтимеш — то так, а в мої літа зуби вже не поміцніють.

Діти біжать до криниці мити поживу. А Ліванов присідає на травичку, починає гортати книжку. І враз ловить себе на думці, що не відчуває ні хвилювання, ні особливої радості. У такий великий день — і нема радості. Адже стільки років мріяв про вихід цієї книжки, а коли нарешті дочекався, то вже й збайдужів. Виходить, довго очікуване перестає лоскотати душу...

— Дядьку Михайле, а ми тут, біля вас, добре?

Повернувся дитячий гурт. Хлопчики та дівчатка хрумкотять ріпу, прицмокують: смачно!

— Дядьку Михайло, а може, ви з нами в коло?

— Де вже мені! — відмовляється Ліванов.

— А ми вас за руки візьмемо, кріпко-кріпко.

— Все одно... Я краще біля вас посиджу, подивлюся.

А малеча — в коло, та вже й заводить:

Зеленая ріпка,

Держись кріпко!..

Ліванов приплескує в долоні:

— У нас із вами сьогодні день ріпки.

І собі тихесенько підспівує вслід за малечею:

Зеленая ріпка,

Держись кріпко!..

Навіть забувся про книжку — так і лежить на траві розкритою. Тільки лагідне сонце зацікавлено заглядає в неї, вчитується в рівненькі рядки, немов хоче пересвідчитися, що видрукувано її в типографії Чорноморського штурманського училища саме нинішнього, 1799-го, року.

Первісток

Дорога врунилася споришем, і ступати по ній було легко, аж лоскітно, а обабіч хилило половіючий колос вигонисте жито. І так було довго, і хотілося, щоб так було й було. А коли дорога добігла до вершини горба — попереду відкрилася голуба широчінь Дніпра, вітрець війнув прохолодною вологою, аж на губах відчувався її доторк. І ще дужче захотілося, щоб так було й було.

Але враз невідомо де заспівала флейта. Свиснула лунко, розгонисто і... збудила його.

Проте Шевченко так і лежав із заплющеними очима. Праглося, щоб і далі розмотувала свій неквапний сувій заспоришена дорога і щемно хмелили дніпровські погідні виднокола.

Але продовжити видиво не вдавалося. Не було бажання й підводитися — це ж знову до самого вечора мулятиме погляд сіра безмежність пустелі, мулятиме слух брутальна лайка фельдфебеля. Бо коли на світі десь щось і змінюється, то тільки не тут, в Новопетровському укріпленні, на дикому Мангишлаці, облизаному безжальними сухими вітрами.

Фійю-у!.. Фійю-у!..

"О, та ж це вивільга грає на флейті! Ось хто мене розбудив — вивільга!"

Він розплющує очі і одразу ж у зелених вербових косах помічає золотисту птаху. Знайома гостя. Цього літа вона вже не вперше висвистує у вербовому міжгіллі.

— Тарасе Григоровичу, ви вже не спите?

Андрій Обеременко нагодився, городник.

Вивільга пурхнула та й зникла. Ніби золотисте видиво привиділося.

Шевченко звівся на лікоть:

— Ти так спозаранку — невже казарма загорілася?

Але Обеременко не помічає його невдоволення. Радісно мовить:

— Новина у нас, отаке! А ви тут вилежуєтеся. Ану ж ходімо зі мною.

Хлюпнувши Шевченкові в долоні води з мідного чайника, що стояв тут же, під вербою, і зачекавши хвилю, поки той сполоснув обличчя, Обеременко повів Тараса Григоровича за собою. Повів повз комендантську альтанку, через грядки петрушки і кропу аж в низинку, до балки, де, рясно блимаючи жовтими зірочками цвіту, зелено кучерявилися рядки огірків.

Біля одного з рядків Андрій Обеременко зупинився, значущо підморгнув Шевченкові і обережно розгорнув шорсткаве листя.

— Ось! — проголосив урочисто.

Шевченко присів навпочіпки біля нього, зазирнув і собі між огудиння — там красувався продовгуватий огірок, такий світлобокий, бурулькуватий, із ще невідпалою побурілою квіткою на кирпатому носику.

— Бачите? Первісток! — широко усміхався городник, щиро радіючи, що йому випала нагода потішити Тараса Григоровича. — Ще вчора нічого, а ниньки дивлюся — уже є.

— Ну, здоров був, землячок-первачок, — погладив Шевченко огірка долонею по бурулькуватому боці. — А тобі, Андрію, дякую за таку хорошу новину.

Зовсім не заради красного слівця назвав Тарас Григорович огірка-первістка "землячком". Кілька років тому огіркове насіння надіслали сюди, в Новопетровське укріплення, друзі з України. Шевченко разом зі старим солдатом-городником, своїм земляком Андрієм Обеременком посіяли насіння на гарнізонному городі і виростили огірки. Відтоді вони й ведуться тут, ставши улюбленим делікатесом для мешканців укріплення. Коли починався огірковий сезон, Тарас Григорович частував смачним овочем усіх своїх знайомих у цьому забутому богом і людьми закутку.

— Дякую, друже, за радість.

— Тепер "землячки" підуть, встигай тільки вибирати. Подивіться, скільки зав'язі!

— Та вже ж бачу. А оцим сьогодні в обід ми з тобою почастиємося удвох. Згода? От і добре, домовилися. Ич, який смаковитий вигнався!

— Еге, вигнався!..

Темно-бронзове вусате обличчя Обеременка теж сяяло тихою радістю. Він навіть хрипкувато затягнув:

Посіяла огірочки

Близько над водою...

Шевченко підхопив:

Сама буду поливати

Дрібною сльозою...

Здавалося б, яка вже там подія — з'ява першого огірка на городі!
Але тут, на краю світу, де сірі, безликі дні тягнуться нескінченим
шнурком, висушуючи все живе в душі, навіть найскупіша іскринка чогось
приємного сприймається по-особливому, як добрий дарунок самої долі.

Ростить, ростить, огірочки,

В чотири рядочки...

Обеременко вже на повен голос виводить. І Шевченкові щемно й
радісно за старого солдата-земляка, якому двадцять років казарменної
муштри не очерствили дитинного серця.

Сім літ тому, одразу ж після прибуття в Новопетровське укріплення,
Шевченко познайомився і подружився з Андрієм Обеременком. Серед
одноманітної солдатської публіки його постать вирізнялася аж ніяк не
бравим солдатським виглядом. І хода, і обличчя, і навіть шапка-чабанка
— все видавало в ньому простого, розсудливого і добродушного
українського трудягу-селянина. З'ясувалося, що він родом з Київської
губернії, із Звенигородського повіту, з села Різаної, що неподалік
Лисянки. Того був найближчим земляком, адже Шевченко й сам бував у
Лисянці і в Різаній. За довгі роки безпросвітно-принизливої солдатської
служби Обеременко так і не розучився розмовляти своєю рідною мовою,

не втратив людської гідності. І значився він служителем гарнізонного госпіталю.

Шевченко впрохав коменданта укріплення Іраклія Олександровича Усакова, з яким приятелював, перевести Обеременка із госпітальної команди в городники. Бо місце городника вважалося найбільш завидним: воно давало солдатіві відносну незалежність, звільняючи від обридливої щоденної муштри. І хоч Шевченко не сказав Обеременкові, що посприяв його переводу на таке привілейоване місце, але той сам здогадувався, що без замовленого Тарасом Григоровичем слівця тут не обійшлося. Тож усім серцем прив'язався до поета.

Не бачила миленького

Чотири годочки...

— От, Андрію, що то землячок-первачок! Ніби й не велике цабе, а нас на пісню спокусив. А якби сюди ще нагодився добродій Зигмонтовський, то вже й казка була б.

І Шевченко, усміхаючись, уголос згадує, як минулого літа він пригощав першими огірками Костянтина Миколайовича Зигмонтовського — добре знаного в їхньому укріпленні повіреного винної контори і відставного чиновника чотирнадцятого класу. Той разом із дружиною Софією Самійлівною частенько запрошував Тараса Григоровича до себе вечеряти та почитати недавно одержаний номер "Петербургских ведомостей", бо цього видання в Новопетровському укріпленні більше ніхто не одержував. Так от, Зигмонтовський, завваживши в руках Шевченка такі апетитні овочі, одразу ж завів мову про свою Бесарабію, де, мовляв, родяться огірки аж ніяк не рівня цим.

— Що, — каже, — ці огірочки! Так собі, дрібнота. От у нас! Розріжеш, бувало, огірка навпіл, із одної половини зробиш човна, із другої — два весла, сядеш і перепливаєш через Дунай на той бік.

— З огірка — човна? Оце так зморозив! Дивак, який дивак, — сміється Обеременко.

Шевченко враз похмурнів:

— Зигмонтавський стільки років не бував у рідних краях, що незабаром не те що човна, а цілу баржу майструватиме зі свого бесарабського огірка...

Замовкає. І вже аж потім:

— От що, Андрію. Поки ти тут впораєшся із городніми справами, я піду довідаюся, чи не повернувся з Гур'єва наш поштовий човен. А раптом він привіз мені, нарешті, довгождану волю?!

Обеременко, як і всі в укріпленні, знає, що Шевченка ще на початку травня петербурзькі друзі в листах привітали з одержанням свободи. Однак із корпусного штабу ще й досі в укріплення не надійшло відповідного розпорядження про звільнення поета від солдатчини. Отож Тарас Григорович щодня з нетерпінням чекає прибуття поштового човна.

З дозволу його високоблагородія коменданта укріплення Ускова рядовий Шевченко в теплу пору року майже увесь час був на городі. Комендант віддав у його розпорядження досить простору альтанку під добротним дерев'яним дахом. Сюди Тарас Григорович переніс із казарми постіль та всі свої небагаті пожитки. Тут, схований від недоброго ока, він має хоч якусь можливість малювати та писати.

Гарнізонний город — єдина зелена місцина в усій околиці. Єдина місцина, яка ласкавить зір. А все інше довкруг — пустинне, дике, чуже, опротивіле. Все інше так і нагадує, що ти безправний і безголосий, що тебе закинули сюди на приниження і на забуття.

Тут, на городі, серед грядок петрушки, кропу, редьки, огірків, серед розмаїття насіяних квітів відчувається затишок. Чимось навіть схожий до того бур'янового затишку із далекого дитинства, коли малий Тарас, дременувши від покари мачухи, пересиджував у лопухах та нехворощі. Тут і думається краще, і пишеться, і мріється. Особливо ранніми раночками, коли притишений світ зустрічає своє світило. Тоді так легко ходиться по городніх стежинах, стільки всього згадується.

Але найбільше любить Шевченко місце під своєю вербою. Вона вже величенька виросла, вже майже доросле дерево, он яку розложисту тінь дає.

Ще колись, у жовтні 1850 року, як за вказівкою високого начальства Тараса Григоровича провадили із Орської фортеці в Новопетровське укріплення, на вулиці Гур'єва-городка він підняв вербову палицю. Привіз оту палицю сюди та й застромив її в землю на гарнізонному городі. А навесні палиця пустила ростки. Шевченко день у день поливав її, верба росла, росла та й ось виросла. Тепер Тарас Григорович під нею навіть нерідко ночує в теплі ночі, бо під своєю вербою — то ніби й удома, а в комендантові альтанці, хоч гарній і добротній, а все одно то таки під чужим дахом.

Насунувши на солдатського кашкета чистий білий чохол, Шевченко пішов до укріплення. Проте поштовий човен і цього разу теж не привіз йому вістки про волю. І засмучений Тарас Григорович поспішив назад на город, щоб зайвий раз не попадатися на очі казарменому начальству, зустріч з яким ніколи не віщувала нічого доброго.

На траві під вербою його чекав на рушникові обід: шмат хліба, огірок і дрібка солі. Андрія Обеременка не було.

"Що ж це ти, друзяко, заховався? — подумав Тарас Григорович. — Невже думаєш, у твого земляка стане совісті самому посмакувати першим огірком?"

Він погукав Обеременка, але той не озивався. Зазирнув до альтанки — там теж нікого. І Шевченко пішов шукати городника, щоб разом обідати.

Шукав недовго. На краю ярка, що прилягав до городу, Андрій Обеременко лежав горілиць, втупившись поглядом в біляво-синє, без жодної хмариночки небо.

— Ти чого не подаєш голосу? — запитав його.

Обеременко мовчав.

— Тебе хтось образив? — стурбувався Шевченко.

Нарешті городник сів, повернув до нього голову — в очах старого солдата бриніли сльози. Незграбно тернув очі рукавом, тихо мовив:

— Доля мене образила, Тарасе Григоровичу, доля... От ви чекаєте вольну, маєте надію. А мені й чекати нема чого. Хіба як зовсім нікудишнім стану, то вже аж тоді спишуть, мов непотріб... Ну чого воно так на світі? Чого?..

Шевченко присів біля друга, обняв за плечі — солдатів плечі судомно здригалися.

— Кріпися, Андрію, кріпися, товаришу мій єдиний. Хай і тобі доля пошле скорий, кінець твоєму стражданню. Хай допоможе пройти ці безводні пустелі, щоб таки напитися солодкої дніпрової води, щоб вдихнути в згорьовані груди повітря нашої прекрасної, нашої милої вітчизни...

Довго сиділи вони на краю ярка. Вже й обідня пора давно минула, а вони все ще сиділи і сповідалися один одному у своєму горі.

А під Шевченковою вербою, яка за цей час уже встигла перекинути свою тінь у протилежний бік, в'янув на спекотному сонці перший-найперший огірок.

Дар осіннього поля

Багаття догоряло. Сивий димок хитався, дотягувався до верхівки вільхового куща і пропадав у безмірній сивині осіннього дня. Ми з Євдокимом Івановичем сиділи біля багаття на старому плащі-дощовику, дивилися, як жар поглинав рештки сушняку, балакали про се, про те.

Багаття розпалив Євдоким Іванович. Він сьогодні пасе череду, то і розклав. А я випадково прибрів сюди: збирав у лісі гриби, почув лоскітливий запах та й завернув на димок. Якраз нагода перепочити, бо ж находився добряче.

Євдоким Іванович ліщиновим кийком розгортав присок, викочує кілька чорномундирних бульб, бере найбільшу і, перекидаючи її з долоні в долоню, щоб не обпектися, добродушно пропонує мені:

— Пригощайся!

Подумалося: може, Євдоким Іванович на гостя-приблуду не розраховував, а якраз тільки для себе картоплі напік? Тож дякую та й кажу:

— У мене є свій обід. Ось, у рюкзаку.

— То обід, а це — бульба. Від бульби одвертатися не годиться. Бульба на те й дана, щоб нею ділитися, щоб її гуртом їсти.

Усміхаюся:

— Гуртом смачніша, чи як?

Євдоким Іванович міряє мене поглядом:

— Е, та ти, бачу, зовсім неосвічений. Що ж, раз так — то я тобі розкажу, щоб знав. Але спочатку бери бульбу, бери. Ось у мене тут у вузлику навіть сіль є.

Печена бульба запахує, не порівняти з тією, яка щодня вариться вдома. Раз у раз дмухаючи на пальці — пече ж! — я із задоволенням смакую добрим даром осіннього поля. І слухаю розповідь Євдокима Івановича.

...Жив колись на Поліссі бідний-пребідний чоловік. Восени ще сяк-так із хліба на ріпу, а до весни уже ні того, ні другого не було.

Одного разу, якраз у голодну пору, завернув до його хати перехожий каліка-дідусь і попросив:

"А чи не дали б ви мені попоїсти, чоловіче добрий? Третій день рісочки в роті не було".

Дивиться чоловік, а на дідусеві свитина — дірка на дірці, постоли попротоптувані, шапки й зовсім немає. Жаль йому стало старого. Та так жаль, що віддав йому останній краєць хліба. Відомо ж: бідний бідному завжди товариш.

Щиро подякував каліка та й пішов.

Минув якийсь час, настала пора на полі господарювати. У бідняка землі тієї — всього латочка, а й на тій нічим садити, нічим сіяти. Зажурився чоловік, тяжко зажурився.

Коли це з'являється до нього знову той самий дідусь і приносить повну торбину небачених плодів.

"Ти мені допоміг, — каже, у скрутну хвилину. Тож і я тобі допоможу. Посади ці плоди, і родитимуть вони, поки серце твоє буде щирим і безкорисливим".

Посадив той чоловік бульбу — а це була вона — і чекає. От уже й зійшла, от зацвіла, а там уже й поспіла. Мацнув рукою під корчем — бульби отакезні. Як почав копати — і погріб повний, і яму накидав, і в засторонку не вміщаються. Уже й дівати нікуди, а ще й з половини грядки не зібрав.

Приходили сусіди — сусідам повні мішки насипав. Каліки подорожні завернули — і їх наділив. Усім вистачило.

Відтоді став чоловік жити в достатку, бо бульба йому і на другий, і на п'ятий рік так само щедро врожаїлася. Скільки не роздавав — і знайомим, і незнайомим, — а її все було й було. І не меншало, а все більшало.

Так ото і з'явилася картопля у нас на Поліссі. Сусіди й собі насадили і в них зародила. Не так, як у того чоловіка, далеко не так, але зародила нівроку. І чим частіше люди ділилися врожаєм з іншими господарями або просто обмінювалися бульбами, то врожай був усе багатшим.

З часом забагатів той чоловік, землі прикупив, хороми воздвиг, наймитів найняв. Уже бульби даром не роздавав, навіть родичам почав за гроші продавати. Та все тії гроші складав, та все йому було мало. Словом, паном став.

І втретє навідався до нього дідусь. Свитина на ньому ще дірявіша, ноги шматтям обмотані. А на вулиці якраз хурделиця завивала, та така — світу білого не видати.

"Пустіть переночувати!" — просить.

А той саме був зайнятий пильною справою — гроші рахував. Тож навіть голови не підвів, напустився на прохача: "Йди собі, халамиднику, своєю дорогою, мені й без тебе клопотів стає. Вештаєшся тут! Ще вкрадеш щось чи лісових розбійників напровадиш... Знаю я таких! Йди собі".

Тут копійка упала з його руки на долівку. Він нахилився хутчій, щоб підняти, а її не видно, бо на долівку падає тінь від перехожого каліки. З досади визвірився на дідуса: "Ти й досі ще тут стоїш!.."

Коли зирк — а це ж його благодійник. Злякався, ще й як! Бо ж добре знав, від чого його багатство взялося. Та давай скоренько дідуса перепрошувати, та себе розхвалювати, який він, мовляв, добрий та щедрий.

А дідусь йому й каже: "Віднині твоя доброта тобі і вродить".

А влітку на полях отого чоловіка вродило каміння. В усіх людей — картопля, а в нього — каміння...

— Знаєш оте кам'янисте поле біля села? Ото, кажуть, ніби того чоловіка воно. І досі трактори плуги ламають, — закінчив Євдоким Іванович свою розповідь.

Багаття геть уже причахло. Євдоким Іванович навмисне паліччя не підкидає, бо незабаром пожене череду в село. Підводжуся і я, дякую за печену бульбу, кошик мій ще далеко не повний, отож хочу перейти на вирубку: там, чував, з'явилися опеньки, то чому б не пошукати щастя?

Уже згодом, на вирубці, завважую, що все ще перебуваю в полоні почутої легенди. Бо знову і знову подумки радію: поля на рідному Поліссі — і це я знаю достеменно! — в переважній більшості таки не кам'янисті.

Світлинки

ПІДСТЕРІГ

Пощастило! — підстеріг, як до лісу завітала зима.

Ні передзвонів кришталевої колісниці, ні молодецького посвисту візника-вістрягана — нічого такого не було. Стояла тиша, аж чути, як сніжинки опускаються на збляклий верес.

Осика зсутулила плечі, мовчала.

Береза ніяково позиркувала навсібіч.

Терен мерзлякувато щулився — ще нижчим став.

Тільки ялина радісно ловила долонями сніжинки. Але при сусідах, певно, соромилася вголос виявити свою радість — ще не зрозуміють та образяться. Тому теж нішелесть.

І я стояв мовчки, слухав тишу.

Ступав ліс під урочисто-величаву білину, як молода під фату.

СВІТЛИНКА

Той день видався неймовірно похмурим. У полі за якусь сотню-другу кроків усе зливалося в сіре непроглядне місиво. Було холодно. Вологе повітря всотало їдкий, дошкульний приморозок. Рук з кишені не вийняти — пальці дерев'яніють.

Про такий день і не згадалося б, якби не ота світлинка. Вона несподівано, ніби перо жар-птиці, заяснила вдалині і владно поманила до себе.

Ішов до неї, а світлинка все більшала й більшала. То висявала спокійною білизною, то кришталево променилася. Ніби заблукалі сонячні зайчики звідусіль збіглися сюди на переднівок.

А то був лужок, на якому росла трава тимофіївка. Її забули чи не встигли скосити. І кожна травинка обледеніла, стала кришталево-блискучою. Від того й засвітився весь лужок...

Тепер навіть у найпохмуріший день я не втрачаю надії знайти світлинку.

МЕЛОДІЯ

Було літо, було літо, та й стала зима. Враз. Раптово. За одну ніч. Мороз такий — без рукавиць не потикайся.

Під сосонкою сім'я опеньків — капелюшки в крапинку. Заніміли грибочки, задубіли, ніби пластмасові.

Жодна синиця не цвенькає. Аж незвично якось.

У посвітлілому молодому грабнику помічаю сині цятки. Завертаю — лісові дзвіночки! Так і стоять, не то заморожені, не то заворожені. У перевернутих келишечках на денцях жовтіють крупочки-сердечка: там частування для бджоли, для метелика — а раптом навідаються?

Торкаю пальцями келишечки — легенький дзвін. Мов крижинки тілінькають. Уперше в житті чую таке.

Того дня я обходив немало лісу. І хоч синіх цяток більше не потрапляло на очі, мелодія лісових дзвіночків до самого вечора супроводжувала мене.

ПТАШИНА ЇДАЛЬНЯ

Зима вибілила поле, причепурила. Якби не оце засохле бадилля бур'янів, що стирчить по краю ярка, було б чисто, як у світлиці.

Та мені бур'яни — якраз на руку ковінька. Назбивав будяків, реп'яхів, лободи та чорнобилю, розпалив багаття і обідаю біля вогню.

Надворі не холодно, ні, але просто затишніше почувашся, коли поруч димок в'ється.

Не забарилися й гості.

"Цінь-цінь! Цінь-цінь!.." Так і є, синиці. Стрибають по бадиллі, насіння скльовують.

Потім прилетіла весела зграйка щиглів. Пір'я у них яскраве, брунатного, білого та чорного кольорів. На голівках оксамитово-чорні шапочки, а лобики та підборіддя вогненно-червоні. Обсіли реп'яхи, обідають, гойдаються, поміж себе жваво пташині теревені правлять.

Отож, виходить, у зимовому полі й бадилля не зайва.

ПУШИТЬ ВЕРБА

Так дивно в лісі: ніби всі пори року взяли враз й перемішалися.

Ще берези не встигли як слід приміряти свої осінні сукні — на них і позолоти, і водночас зелені вдосталь. А зима підкралася, сіконула снігом

сипучим та морозом тріскучим — стоять білорі ні в сих ні в тих. Ніяково їм перед вільхами та осиками, бо ті завчасно підготувалися до холодів — струсили усе до решти листячко зі своїх корякуватих чорних лап.

Тільки сосни однаково цідять з-під віття темну таїну, променять величавий спокій. Вони непідвладні примхам жодної пори року.

А що то за сміливець-незнайомець на краю галяви? Не зважає ні на що — цвіте. Листя не видно, а гілки його густо окутує рожевуватий серпанок. Точнісінько розквітлий навесні абрикос.

Підходжу — аж то вербичка. Пишно розпушила китиці, а сонячне проміння підсвітило їх — от і здається, ніби дерево цвіте.

На снігу — сліди від чобіт. Виходить, не одного мене вербичка приманила.

Дмухнув вітерець, зірвав кілька пушинок, поніс по галяві. А до кожної пушинки-парашутика приклеєна малюсінька чорна крупочка. Це верба розсилає з вітром своє насіння в усі усяди.

Багато його у вербички, ой як багато. Ще не один день здмухувати вітрам з її гілок оті пушинки-парашутики.

А вербичці що? Їй поспішати нікуди. В неї попереду ціла зима.

БЕРЕЗНЯЧОК

За селом, біля потічка-безіменки, леготять на звідусюдних вітрах берези-посестри. Їхня мати, стара береза, давно вже впала від недоброї сокири, а вони залишилися і ось дивляться з пагорка на зелен світ.

Березнячок... Так називають їх у селі.

Хтозна, чого більше в цій назві: захоплення, лагідності чи звичайнісінької зневаги до маленького березового "гайка", за яким супиться на пів-обрію стіна лісу — справжнього, з дубами-трьохсотлітками та соснами-велетнями.

З ранньої весни до останнього листя дзвенять тут дитячі голоси.

Березнячок то соком дівтору напуває, то суницями частує, то грибами обдаровує. А скільки тут ігор grano-переграно!

Зате взимку в березнячку незаймана тиша. Цього разу я перший порушив снігову облогу, вив'язавши на кучугурах ланцюжок слідів.

Дивлюся — не впізнаю березнячка. Не дерева стоять, а мерехткі візерунки білим-біло вишиті на тлі небесної голубіні. Здається, дихнеш сильніше ненароком — і зникне видиво, як щезає від подиху легка паморозь на віконній шибці. А в оту білину вкраплені червоні сонечка. Добрий десяток червоних сонечок.

Аж подих перехоплює. Аж боязко підступатися до такої первозданної краси.

І лише згодом усвідомлюю: це ж іній так урочисто причепурих березнячок! Кожну гілочку опушив, кожну сережку підбілив. А оті сонечка — то зграйка снігурів на верховітті...

ПО ВІТАМІНИ

Засніжило. І до розгонистої горобини, яка росте в нашому дворі, зачастили граки. Горобина, певно, гостям рада, адже вродила рясно-прерясно, гілляки аж угинаються під вагою жаристих грон.

Граки, до слова сказати, у нас на Поліссі не відлітають у тепліші краї. Холодно не холодно, голодно не голодно, а таки перезимовують зиму.

До нашої горобини навідуються по вітаміни тільки двоє граків. І щоразу дивують своєю акуратністю. Бо не стрибають із гілки на гілку, не вибирають, де більші грона, а скльовують ягоди всі підряд. Ніби ощадливі господарі порядкують у власній коморі. Ото як почали з верхівки, то поступово так і посуваються донизу. Горобина гракам не вельми смакує, але все ж таки! Ще з тиждень — той найнижчі гілляки оберуть.

Січень хмурить сиві брови, до весни ого-го як далеко. Доведеться гракам ще не в одному закутку вишукувати собі вітаміни. Добре, що горобин теперросло багатор — майже в кожному дворі красуються.

"ВЕЛЕТЕНЬ"

Ну як було такого велетня не помічати?

На віддаленому пагорку тільки він і вирізняється. Коли не зиркнеш у той бік — бовваніє. Стовбурище таке зний, гілляки розкидисті, прямо в небо впираються. Деревасусіди не наважуються підступити, тримаються віддалік — визнають свою меншість.

Як було не помічати?!

Аж оце недавно випадок привів мене до того пагорка. Роздивився я велетня зблизька — а він і ніякий не велетень. Звичайна собі осичина, тільки на зручному підвищенні і гіллякуватіша — як же, на сонці викохалася. Глянув на інші дерева — нічим не поступаються, от лише випало їм рости у таких місцях, що показатися ніяк.

А це ось... Звичайна осичина, а як поставилася! Глянеш звіддала — велетень та й годі.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Восени молоденький ялиник розщедрився на рижики. Діти нишпорили там із кошиками і знічев'я позбиткувалися над двома деревцями: в одній ялинки обламали нижні гілки, а в другій знесли верха.

Минули роки. Ялиник той підріс, посоліднішав. Але грибів у ньому чомусь не стало. Не стало та й годі.

Якось узимку я навідався туди. Ялинки вже давно перегнали мене ростом. Пошкоджені теж росли собі, як і інші. І було тут так злагідно, затишно і святково.

Навідався я просто так. А ялиник узяв та й подарував мені на згадку ось таке спостереження: на місці колись відламаного верха одна поперед одної потяглися одразу чотири ближні гілки — кожній з них, видно, хотілося бути верхом; а на місці обчімханих нижніх гілляк не потяглася жодна з сусідок...

ШИШКИ

Якось узимку пішли ми з Інною до лісу. От гуляємо собі, коли Інна й запитує:.

— А чого на цій сосні всі голки обсипалися?

— Це не сосна, — відповідаю, — а осика.

— Ні, тату, сосна, — заперечує донька. — Бачиш, під нею шишки лежать.

Дійсно, сніг під деревом густо встелений сосновими шишками.

— Он воно що! — усміхаюся. — Ну, якщо вже ти така спостережлива, то давай постоїмо і подивимося на це дерево. Тільки умова: тихенько-тихенько.

Постояли. І що ж? Через якийсь час — пурх! Підлітає до дерева дятел. Із шишкою в дзьобі.

А на осиці одна гіллячка відчахнута. Дятел застромив шишку в розщепину і давай з неї насіння вилущувати. Розщепина вузька, шишка міцно в ній тримається, от дятлові й зручно обідати. Винахідливий!

Інна дивиться, аж подих затаїла — цікаво!

Вилущив птах шишку і бух її на сніг. Та й сам полетів. Певно, по іншу шишку подався.

— Тепер зрозуміла, — питаю, — чого під осикою соснові шишки лежать?

СІВАЧІ

Сніг у нашому парку ніколи не буває зовсім-зовсім білий. То там, то тут на ньому чорні цяточки. Більші, менші, а то й зовсім малюсінькі. Скільки б снігу не насипало, а завжди видно цяточки.

Це дерева сіють у сніг своє насіння. Липа — горішки, явір та клен — метелики, акація — розчепірені стручки з рівними рядками чорно-рудих зерняток, береза та вільха — і зовсім дрібні порошини.

Падає насіння на снігову постіль — м'яко йому, зручно йому. Лежить собі, дрімає. Чекає весни.

КОСИЦІ

Взимку плакуча верба теж турбується, як продовжити свій рід. Та, на відміну від багатьох інших дерев, вона сіє у сніг не насіння, а... свої косиці-гілочки. Дмухне вітер, відламає проморожену тонку галузку, пошпурить її в сніг, а верба й рада. Бо є надія, що навесні притулиться та галузка до вогкої землі і пустить корені.

А те вербове віття, яке влітку полоскалося у воді, тепер вморозилося в лід. Йому пахне далека мандрівочка — як настане пора скресання, відірветься від верби і з крижиною попливе. Можливо, аж до самого Дніпра допливе, чи десь тут, на Горині, приб'ється до берега, щоб згодом теж стати вербою.

За зиму геть обчімхаються косиці у плакучої верби. Але то не біда. Влітку відростуть нові, ще довші й красивіші.

ДЗЮРКУНЕЦЬ

— А за річкою он калина росте, — знайомив мене зі своїми хутірськими володіннями хлопчик Сашко, з яким я нещодавно заприятелював.

Він, певно, помітив моє замішання, бо повторив:

— Там, за річкою, бачите?

Калину-то я бачив. До куща було не більше півсотні кроків, і кетяги її ягід, підрум'янені серпневим сонцем, яскріли на зеленому листі.

Але ніде поблизу я не бачив річки. Ставок блищав оддалік, а от річка...

Коли це... Я ледве не зареготав: за три сажні від нас плюскотів потічок, раз у раз ховаючись у гінкому дикотрав'ї. Мені й на думку не спало б, що такого дзюркунця можна величати річкою.

— Та он же, дивіться! — уже рукою показав Сашко.

— Еге, — похопився я, — такої кущистої калини мені ще й не доводилося бачити.

А про річку промовчав. З поваги до свого юного приятеля промовчав.

...Минали дні, місяці, випадок цей майже геть забувся. Коли це одного разу посеред зими знову забрів я у Сашкові володіння. Правда, тепер їх годі було впізнати: кругом біло, голо, ставок покійно під кригою нидіє, калиновий кущ, обшуганий вітрами, просвічується наскрізь. І німа тиша зависла.

Та враз чую: плюскоче!

Очам не вірю: потічок! Промив льоди, пробив сніги і в'юниться собі. Звідки така сила в малюка?

І тут помічаю, що струмінь у потічка пружний, ще й виблискує сталеву. Біля краю промоїни клекоче грізно, піниться.

Хотілося вигукнути:

"Але ж у тебе, дзюркунцю, характер справжньої річки!"

Та промовчав. З поваги до потічка промовчав.

ЗАПИСИ

Свіжа пороша так багато розповіла мені про сьогоднішніх перехожих, коли я повертався забіленим парком з нічної зміни!

Ось широкі сліди довкіл ялини. У двох місцях валянками втоптано до твердого. Певно, якийсь дідусь милувався верхівкою нев'янь-дерева, гірляндами бурштинових шишок. Старим завжди вдосвіта не спиться...

Ось гострі каблучки вузьких жіночих чобітків завернули до присадкуватої горобини, де з-під снігу яріють рясні грона. Жменя ягідок іскриться долі бач, не дуже до смаку припали.

А ці два ланцюжки слідів повели до пташиної годівниці. То школярки йшли. І тепер там на їхню честь радо вицінькують синиці свою нехитру пісеньку.

Он та годівниця, певно, без гостинців, бо пі слідів до неї, ні пташок біля неї. У мене якраз із ночі залишився недоїдений бутерброд...

І тепер уже мої кроки карбуються на неторканій білині вранішнього парку.

...Природа завжди записує кожен людський крок, тільки, на жаль, не завжди ці записи одразу помітні.

"БУСУРМАН"

Мороз почав шкварити ще звечора. А вночі звідкілясь прихилитався туманок, тож як розвидніло — все чорне стало білим, а все біле — ще білішим. І висіла білина цілий ранок. Хоч як старалося сонце продерти її, щоб посіяти золотинки, та не спромоглося. Так і ходили люди білими стежками-дорогами: біло дихали, біло сміялися, біло ділилися новинами.

Нарешті вітрець не витримав білого спокою, надув щоки, фуркнув. Із візерунчастої гіллячки білої липи сковзнула білина додолу, посипалася бабі Парасці на хустку-опиначку.

Зупинилася баба Параска, посварилася пальцем:

— У-у, басурман!.. Таке хороство кругом, а він... Геть чисто совісті немає!..

ВОГОНЬ

Лусочка сухої кори, та хвоїнка до хвоїнки, та гілочка до гілочки, сірником чирк — затеплився блідо-жовтий язичок, зав'юнився пахучий димок... Трісь-трісь, трісь-трісь... Потріскує. Іній довкола на очах щезає.

Здавалося б, лежить зовсім ніяке, зовсім ні що не придатне. А бач яка сонячна сила таїться у цій лусочці кори, у цій хвоїнці, у цій давно засохлій гілочці! Виходить, чекала ця сила свого часу, щоб показати себе.

Здавалося б, скільки тут цього вогню — пригорща, а то й того менше. А вже тобі добре біля нього, вже якась затишна певність струмить у тобі. І заледенілий обшир, що похмуро німує, зовсім не страшить: якщо в малій хвоїнці стільки тепла, то хіба гоже щулитися тобі, людино?!

КОЛИСКОВА ДЛЯ ПОЛЯ

Поки йшов, поки лижі шурхотіли по незлежалому снігу, то не чув я її. Та варто було зупинитися на хвилю — вона й зазвучала:

Ой люленьки-люлі,

Налетіли гулі...

І здалося, що то справді білі гуси розпросторили крила на всю далину. Тріпочуть крила в такт пісні, тріпочуть.

Це куриться поземка, звичайно ж, поземка. Вона й шурхотить — сніг сипкий, намерзлий, гострий, мов пісок. Якщо не особливо вслухатися, то

шурхіт цей — просто таке собі "шу-шу" та й годі. Навіть віддалік пісні не нагадує.

Але ж я знаю, що тут, під білою ковдрою, спить озимина. А ще добре знаю тих, хто її сіяв, хто восени так радів зеленому врунові, хто й зараз думає про майбутній урожай. Тому в шурхоті поземки і вчувається мені лагідна колискова для поля:

Ой люленьки-люлі...

ТРЕТЯ

До села вели нову лінію електропередач і через ліс прорубали просіку. Вицілила ця просіка якраз на трійцю беріз, що вибігли з лісу на добру дюжину кроків. Довелося спилати і їх.

Мені було жаль білокорих. Не один раз привітали вони мене, коли виходив з лісу, натовлений бродінням по сосняках і мочарах.

Дві були красиві: гінкі, косисті, аж усміхнені. Восени стояли свічкасто, як намальовані. А третя геть нікудишня — кущ, горбата, ще й на згині здоровенна репана бородавка. Ця третя й на березу була мало схожа, така вже коряка-розкоряка, що й порівняти ні з чим. Навіть зрізана, вона так неоковирно впала, що ні підступитися, ні роздивитися.

Ті дві бензопильщик Кузьма обчухрав та відвіз на своє обійстя — гарна купа дровець вийшла. А третю поволокли прямо на кострище, бо з нею й морочитися ніхто з лісорубів не захотів.

Коли це нагодився мій сусід Микола. "Ви що, — каже, — таку березу — на вогонь?!" І витяг коряку з купи.

Хтось із лісорубів не стримався, уколов:

— Неси додому та й тішся.

— От спасибі! — не образився Микола, — Таки й понесу...

Заходжу якось до Миколи, а в нього у вітальні на стіні висить дивовижний таріль із такого візерунчастого дерева, якого ще не доводилося бачити.

Сусід помітив мов здивування.

— Подобається? — запитує і хитрувато на мене косує.

— Атож!..

— А це із тієї, бородавкуватої, що мало у вогні не згоріла...

Виходить, ота третя береза теж мала свою красу, та ще й неабияку. А от розгледіти її було дано тільки йому, Миколі.

ДРУГЕ ТЕПЛО

Послала мама Олега на вулицю із килимка пилюку вибити, хідники повитрушувати. Надворі мороз рип-рип, так за пальці й хапає. Спробував Олег трусити в рукавицях, та хіба то робота?

Тут же саме вийшов із хати дід Іван. Учора він цілий вечір лагодив упряж і тепер ніс її в мішку на колгоспну конюшню.

— Е, — каже дід Іван Олегові, — так у тебе нічого не вийде. Хідники добре витрушувати, коли друге тепло добудеш. Тоді й руки не мерзнутимуть.

— А що то за друге тепло? — дивується хлопчик. — Як його добувають?

— Коли знаєш, то просто. Але це не розказувати, а показувати треба.

— То покажіть, діду Іване...

— Гаразд, — погоджується дід. — Тільки спершу допоможи мені віднести упряж на конюшню.

Взяли вони мішка — онук за гичку, дід за гузирі — та й понесли. А конюшня аж за селом, на горбку. Поки дісталися — кілька разів мінялися місцями: то один попереду, то другий.

Як прийшли, дід Іван усміхається:

— Тепер зрозумів, як добувається друге тепло?

— Здогадався! — одказав Олег.

І втер рукавом спітнілого лоба.

СОРОЧЕ ПОЛЕ

Находилися на лижах, накаталися, морозцем надихалися, аж почманіли. Коли б не вечірні сутінки, то й не вертали б додому. Вирішили, що неодмінно прийдемо сюди завтра.

Та наступного дня у мене була невідкладна робота, а ще наступного — знову робота, а потім просто не випало. Вибралися тільки через тиждень.

Прийшли і...

— Чого це поле стало таке сорочаче? — питав Олег.

Справді, на білій сніговій ковдрі — чорні плями: і там, і там, і там...

Сонце хитренько усміхається — воно знав, хто це поле під сороку розмалював.

У ПОЛЯХ

Вчора підсипало ще сніжку, поземка війнула хвостом, підмела, пригладила — стало в полях, як у прибраній світлиці. І на лижах тепер любо-радо.

Інна спинилася, каже:

— Ми зараз тут одні на всі-всі поля.

А просто перед її лижами враз вибухав сніговий фонтан. І поки Інна приходить до тями, здоровезний рудий зайчисько шугнув за невисокий горбок, вигаптувавши на білині крапчастий візерунок слідів.

— От тобі й одні! — сміюся з неї. І показую на сусідній горбок. — А ген оті темні цяточки бачиш?

— Там що, теж сплять зайці? — Інна здивовано зирить на мене.

— Куріпки. Там їхня їдальня. Заєць уночі розгріб сніг, от на розгребені вони клюють озимину.

— А чого не воруються?

— Помітили нас і затаїлися. Сподіваються, що ми їх не завважимо. Зараз куріпкам із-під снігу важко добувати корм, тому вони кожную свою їдальню залишають з великою неохотою.

Щоб не полохати птахів, ми навмисне повертаємо у протилежний бік. Нам же однаково, де кататися.

У видолинку ще здалеку побачили на снігу щось чорне. Гадали-гадали, та так і не вгадали, що воно таке. Наблизилися — а це свіжонаточена купа землі. Виходить, кротові і взимку не до відпочинку.

Лижі по снігу біжать швидко, легко. От лише день короткий: ще не встигли втомитися, а сонце до заходу хилиться, нагадує, що вже час додому. Певно, йому, сонцю, при хорошій погоді теж котитися легше.

ЯЛИНКА

Були ми в лісі якраз напередодні Нового року. І натрапили на струнку ялинку. Такої красивої, здалося, досі й не бачили. Та ще й прикрашена.

— Отут, певно, лісові мешканці Новий рік зустрічатимуть!.. — пожартував Олег. — А я думав, що так лише в казці буває.

А втім, на ялинці не було якихось особливих прикрас. На гілках червоніли дві стрічечки, зав'язані бантиками, сріблилося кілька кульок з фольги, гойдався голубий метелик, зроблений з обкладинки учнівського зошита. Посередині ялинку оперізував паперовий ланцюжок.

Може, тут недавно гралися діти, а може, мисливці, відпочиваючи, жартома все це повісили на ялинку. Але ж... наближався Новий рік, радісний Новий рік, і так хотілося вірити в чудеса!

— Якби знаття, то й ми б якусь іграшку принесли, — пошкодував я.

— А це я зараз!

Олег скинув рюкзак, добув кілька цукерок. Знайшлася й нитка. Почепив цукерки на ялинку.

— Наш подарунок звірятам, — мовив. — Нехай ласують.

Ялинка стала ще красивішою.

— Якби ще зірку на вершечок...

— Буде зірка, та й не одна, — кажу. — Вночі засяє над нашою ялинкою безліч зірок.

— А тут і місце для хороводу є...

Ми тупали довкола ялинки по неглибокому снігу. Було весело, було радісно й легко...

ДЗВОНАР

Холодно.

Перелісок мерзлякувато шулиться — проймає його від верха до кореня. Незатишний перелісок, просвічується мало не наскрізь. І сизі грабочки ніби понижчали, і ліщини свою солідність розгубили.

Сіра тиша заповонила все довкруг. Німі дерева, німі сніги, німе небо.

Та раптом — дзінь-дзінь! Дзінь-дзелінь! Глухо, ледве чутно, ніби здалеку-здалеку.

Вслухаюся: може, здалося? Бо де тому дзвону взятися тут, серед суцільної німоти, де навіть шурхіт власних кроків злякано нишкне, так і не відірвавшись від підошов чобіт?..

Ні, таки дзвонить.

Іду назустріч тому дзвонові. Аж ось і дзвонар! Молодий дубок-нелинь приберіг своє вбрання, не розтрусив. Хай побуріле, хай негодами побите, але не розтрусив. Тепер листя обледеніло, вітер дмухне — дзвонить.

Дзінь-дзінь! Дзінь-дзелінь!..

Старайся, дзвонарю, березень уже не за горами.